مؤسسه تحصیلات عالی سلام
کابل - افغانستان

سلام

خېړنیزه ، علمي شپږ میاشتینۍ مجله

لومړی کال، دویمه ګڼه، تله - کب 1390 هـ ش

مجلۀ علمی مؤسسۀ تحصیلات عالی سلام
کابل - افغانستان

سلام

مجلة علمية، محكمة، تعنى بنشر البحوث العلمية بعد تحكيمها
تصدر كل ستة أشهر من جامعة سلام في العاصمة الأفغانية ـ كابول
السنة الأولى، العدد الثاني، جمادى الثانية ـ ذو القعدة 1432هـ ق

یک مجله علمی وتحکیم شده است که بحثها علمی را در همه میدانهای معرفت بعد از تحکیم به نشر می سپارد، و در هر شش ماه یک بار از طرف مؤسسه تحصیلات عالی سلام به نشر سپرده میشود.

سال اول، شماره دوم، میزان ـ حوت 1390هـ ش

آدرس

د مجلی سره مراسلات به د تحریر د مدیر په نوم وي
مؤسسه تحصیلات عالی سلام ، چهار راهی ترافیک ، شهر کابل ، افغانستان
موبایل : 0093787381529 - 0093788314991
په کابل کی د سلام ایمیل ادرس : salamuka@gmail.com

مؤسسه تحصیلات عالی سلام (فرع کندز) جادة ولایت ، کوچۀ حاجی میری
شهر کندز ـ افغانستان

تلفون : 0093512001325
موبایل : 0093772828760 - 0093786009500
ایمیل : salammagazine.edu@gmail.com
ویب سایت : www.salam.edu.af

مؤسسه تحصیلات عالی سلام
کابل - افغانستان

سلام

خېړنیزه ، علمي شپږ میاشتینی مجله

لومړی کال، دویمه ګڼه، تله - کب 1390هـ ش

مجلهٔ علمی مؤسسهٔ تحصیلات عالی سلام
کابل - افغانستان

بسم الله الرحمن الرحيم

هيأت تحرير

مجلۀ علمي مؤسسه تحصيلات عالي سلام

شش ماهه وتحکيم شده

رئيس تحرير

پوهندوی شفيق الله امين
رئيس مؤسسه تحصيلات عالي سلام

مدير تحرير

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقی
استاذ پوهنځی شرعيات مؤسسه تحصيلات عالی سلام

هيات تحرير

- **پوهاند دکتور محمد اسماعيل لبيبت بلخی**
  معاون علمی مؤسسه تحصيلات عالی سلام
- **دکتور رفيع الله عطاء**
  معاون اداری مؤسسه تحصيلات عالی سلام
- **پوهندوی وزير محمد سعيدی**
  رئيس پوهنځی شرعيات وقانون
- **پوهندوی عصمت الله شريعتی**
  رئيس پوهنځی حقوق وعلوم سياسی
- **پوهنوال دکتور عبد الباقی امين**
  رئيس ديپارتمنت قضاء و څارنوالی پوهنځی حقوق وعلوم سياسی
- **پوهندوی دکتور فضل الهادی وزين**
  رئيس ديپارتمنت ثقافت اسلامی پوهنځی شرعيات وقانون
- **دکتور عنايت الله خليل هدف**
  رئيس ديپارتمنت علوم سياسی پوهنځی حقوق وعلوم سياسی
- **دکتور عبد الصبور فخری**
  رئيس ديپارتمنت زبان عربی پوهنځی شرعيات وقانون
- **پوهنمل محمد نعيم جليلی**
  رئيس ديپارتمنت تعليمات اسلامی پوهنځی شرعيات وقانون

په سلام څېړنيزې مجله کې د څېړنو د نشرولو ضوابط :

1. مجله د نشر لپاره په ملي ژبو سربېره په عربي او انګليسي ژبو څيړني او علمي بحثونه د نشر لپاره مني، مګر په دي شرط چي په نورو ژبو د ليکل شوو بحثونو لنډيز د ملي ژبو څخه په يوي ژبي او په ملي ژبو ليکلو شوو بحثونو لنډيز په عربي يا انګليسي ژبه د مضمون د ليکونکي لخوا د مضمون ترڅنګ مجلي ته وسپارل شي.

2. مجله به په کال کي دوه ګڼي خپريږي.

3. مجله د بيلا بيلو اجتماعي او علمي ډګرونو پوري اړونده هغه څيړني خپروي چي په منهجي لحاظ درستي، او په علمي او فکري لحاظ اصالت ولري (يعني د بل چا څخه نه وي اخيستل شوي).

4. سلام مجله يوازې هغه څيړني نشر ته سپاري چي مخکي د کتاب په بڼه او يا په کومه مجله او يا هم د کومي بلي لاري نه وي نشر شوي.

5. د بحث د صفحاتو شمير بايد د ۱۵ صفحو (اى فور سايز) څخه کم او د ۵۰ صفحو څخه زيات نه وي، ددي څخه د زياتوالي او کموالي په صورت کي به د مدير تحرير موافقه اړينه وي.

6. د لغوي تصحيح مسؤوليت د ليکونکي په غاړه دي.

7. تر څو چي د بحث ظاهري بڼه درسته نه وي او اولني شرطونه يي نه وي پوره کړي د تحکيم لپاره به نه اخيستل کيږي.

د بحث د نشرولو اجراءات:

8. کومه څيرنه او بحث چي په مبدئي لحاظ د نشر وړ وي ليکونکي يي بايد د سافټ کاپي سره سره پرنټ کړي دري نسخي د مجلي دفتر ته وسپاري.

9. مجله هره څيرنه اړونده متخصصينو ته د تحکيم (ددي فيصلي لپاره چي بحث په مجله کي د نشر وړ دي او که نه) لپاره ليږي.

10. د بحث په باب د متخصصينو راي نهائي بلل کيږي.

11. د تحکيم څخه وروسته که بحث د نشر وړ ګڼلي شوي وه او څه تعديل او بدلون په کښي مطلوب وه نو ليکونکي ته به د هغه تعديلاتو د اجراء لپاره بيرته ليږل کيږي.

12. د تصحيح نه وروسته بايد د ايميل د لاري او يا هم په سي ډي کي د يوي کاپي سره مجلي ته سپاري، تر څو نشر لپاره اماده شي.

13. هغه بحثونه او څيرني چي په مجله کي د نشر څخه پاتي شي بيرته ليکوال ته سپارل د مجلي مسؤوليت نه دي.

ددی ګڼې میلمانه

د مضامینو ترتیب یواځې د فني اعتباراتو په بنسټ شوی دی

پوهندوی دکتور عبد القدوس راجي

د کابل د پوهنتون د شرعیاتو د پوهنځی د تفسیر د دیپارتمنت استاذ

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقي

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د شرعیاتو او قانون د پوهنځی استاذ
او د سلام څیړنیزي مجلی د تحریر مدیر

پوهنوال دکتور عبد الباقي امین

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د حقوقو د پوهنځی استاذ
او د قضاء او څارنوالۍ د دیپارتمنت رئیس

پوهاند دکتور محمد اسماعیل لبیب بلخی

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې علمي مرستیال
او د شرعیاتو او قانون د پوهنځی استاذ

پوهندوی دکتوره فریاد حسین

د مالیزیا د نړیوال اسلامي پوهنتون د (روان شناسی) د دیپارتمنت استاذه

فهرس مضامین

د پښتو او فارسی برخی مضامین

◆ **افتتاحیه**

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقی .... **1 - 18**

◆ **اهمیت سنت در تفسیر قرآن و تشریع احکام**

پوهندوی دکتور عبد القدوس راجی .... **19 - 39**

◆ **د غربي تمدن لرلید، شالید، او اغیزی . . .**

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقی .... **41 - 111**

◆ **د تجدید معنی او مفهوم**

پوهنوال دکتور عبد الباقی عبد الکبیر امین .... **113 - 140**

◆ **اهمیت سند و اسناد در اسلام**

پوهاند دکتور محمد اسماعیل لبیب بلخی .... **141 - 162**

◆ په عربی ژبه د بحثونو لنډیزونه
(ملخصات البحوث باللغة العربية)

ملخص بحث (اهمیت سنت در تفسیر قرآن و تشریع احکام) **163**

ملخص بحث (د غربي تمدن لرلید، شالید، او اغیزی ...) **163**

ملخص بحث (د تجدید معنی او مفهوم) **164**

ملخص بحث (اهمیت سند و اسناد در اسلام) **164**

ملخص بحث (الصحة العقلية في أفغانستان) **165**

د انګلیسی برخی مضامین

◆ په انګلیسی ژبه (بحث ها به زبان انګلیسی وملخصات بحث ها)

Preface .... 1 -14

Mental health in Afghanistan
By: Dr. Feryad Husain .... 15 - 21

Abstracts .... 23 - 26

***

افتتاحیه

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقی

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د شرعیاتو او قانون د پوهنځی استاذ
او د سلام څیرنیزې مجلې د تحریر مدیر

کابل ـ افغانستان

افتتاحیه :

روند تحصیلات عالی ومشکل سویه وکیفیت :

بعد از حمد و ثناء بی پایان به ذات اقدس الله منان، و درود و سلام به ذات گرامی پیامبر اسلام و اهل بیت و صحابه او.

مؤسسه تحصیلات عالی سلام به این منظور ایجاد گردیده است تا برای فرزندان این ملت (پسران ودختران) در فضاء آرام واکادیمیک در پهلوی تربیه سالم وبا کیفیت تعلیم با کیفیت رانیزتقدیم نماید، وبطور دوامدار در تلاش است تااز یك سومطابق شعار خویش زمینه تعلیم با کیفیت را برای فرزندان این کشور مهیا سازد، واز سوی دیگر وبا در نظرداشت این ضرب المثل پشتو که می گوید: (په یو گل نه پسرلې کیږي) این کار از توان مؤسسه تحصیلات عالی سلام مثل هر مؤسسه و پوهنتون دیگر بیرون است، بناء باید در سطح همه کشور همه پوهنتون های موجود ومؤسسات تحصیلات عالی دو شادوش وزارت محترم تحصیلات عالی دراین راستا گامهای موثری را بردارند تا از مشکل تباه کن آموزش وتعلیم بی کیفیت این ملت را نجات دهند، به همین منظور در مقدمه مجله علمی سلام دراین رابطه معروضات مختصری را با خوانندگان گرامی خود درمیان میگذاریم، امید است مفید واقع گردد.

بدون شک که درجریان سالهای اخیر تحصیلات عالی در کشور عزیز ما افغانستان از لحاظ کمیت پیشرفت قابل ملاحظه ای داشته است، تعداد پوهنتونها ومؤسسات تحصیلات عالی دولتی همراه با پوهنتونها ومؤسسات تحصیلات

عالی خصوصی از یکصد باب تجاوز می کند که این پوهنتون ها ومؤسسات مذکورتعداد زیادی از شاگردانی را جذب می نمایند که سند فراغت مرحله ثانوی را بدست داشته باشند، و این پیشرفتی خوبی است ولی در پهلوی این پیشرفت کمی وعددی که صورت گرفته است، پوهنتون ها ومؤسسات تحصیلات عالی با یک مشکل بزرگ وجدی مواجه هستند که عبارت از مشکل پائین بودن سویه تعلیمی است، تقریباً همهٔ مؤسسات تحصیلات عالی و پوهنتون ها خواه دولتی باشد ویا خصوصی به سویه های مختلف از مشکل پائین بودن سطح آموزش و سویه تعلیمی رنج می برند، البته اسباب وعلل این مشکل بنیادی متعدد ومتنوع میباشند، واگر جهت حل نمودن این مشکل کوشش جدی صورت نگیرد در آن صورت تمام آرزوهائیکه به خاطر پیشرفت جامعه افغانی وجود دارد به یأس ونا امیدی مبدل شده و وموضوع پیشرفت وترقی افغانستان صرف در حد یک خواب باقی خواهد ماند.

حل مشکل فوق الذکر در از بین بردن اسباب وعواملی نهفته است که در نتیجهٔ آن این مشکل به وجود آمده است که این اسباب وعلل طور مختصر قرار ذیل می باشند.

اول : غیر معیاری بودن آموزش در مرحلهٔ ثانوی : قبل از همه سبب اساسی این مشکل در آموزش غیر معیاری ای نهفته است که در دوره های ابتدائیه، متوسطه وثانوی برای شاگردان عرضه میگردد که درسالهای گذشته در مراحل مذکور هم تنها بالای کمیت تمرکز صورت گرفته وبه کیفیت وسویه توجه خیلی کم صورت گرفته که این در ذات خود یک معضله است که می بایست بررسی گردد، هرگاه چنین شاگردان بی سویه در مؤسسات تحصیلات عالی جذب گردند به شکل طبیعی بالای کیفیت وسویه تعلیم در مؤسسات مذکور تاثیرات ناگوار خود را می گذارد.

دوم : رقابت نا سالم درجذب محصلین : سبب دوم این مشکل مسابقه ورقابت نا سالم مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی است که در جذب محصلین با همدیگر دارند ووزارت محترم تحصیلات عالی نیز با این نیت که تعداد زیادی از فارغین مرحلهٔ ثانوی در مؤسسات تحصیلی مذکور جذب گردند، این مسابقه ورقابت را تقویه وحمایه می نماید.

هر آن مسابقه ورقابت ایکه غرض جذب تعداد زیاد محصلین صورت می گیرد در نتیجۀ آن ازابتدای امتحان ورودی به مؤسسات تحصیلات عالی و پوهنتونها (کانکور) تا حین فراغت محصل، همۀ معیارها زیر پا شده واز نظر انداخته می شوند، زیرا هدف بالا بردن تعداد محصلین میباشد و این معیارها مانع این کار میشوند.

سوم : عدم موجودیت یک استراتیژی ملی برای آموزش: سبب دیگر این مشکل این هم است که برای تعلیم و آموزش در افغانستان یک پالیسی وپلان گذاری ملی وجود ندارد، هر شاگردیکه ازدورۀ ثانوی فارغ میگردد بطرف مؤسسات تحصیلات عالی رو می آورد در حالیکه ما در جامعه خویش نیازداریم تا تعداد شاگردان ممتاز ولایق برای تحصیلات عالی برگزیده شوند، وبرای تعداد دیگر تعلیمات حرفوی داده شود تا برای جامعه افراد با هنر نیز تقدیم گردد، وتعداد اندک ایکه استعداد دو مورد فوق را ندارند در جامعه به کارهای عملی اشتغال ورزند. علاوه بر آن کدام پلان گذاری وجود ندارد که ما در سالهای آینده در کدام تخصص برای چه اندازه افراد نیاز داریم تا تمام محصلین ما در چند رشته محدود جذب نگردند، و مطابق به نیاز جامعه محصلین بصورت متوازن به تخصصات و رشته های مختلف توزیع گردند، و آنعده رشته هائیکه محصلین با آن دلچسپی نشان نمی دهند ولی جامعه به آن نیاز دارد باید در این مورد دولت غرض تشویق محصلین به رشته های نامرغوب اقدامات تشویقی را انجام دهد.

چهارم : مصروفیت های محصلین وتوزیع کار درمؤسسات تحصیلات عالی خصوصی به سه شفت : سبب دیگر این مشکل عدم سپری نمودن وقت کامل محصل در جوار استادانش می باشد، چنانچه مشاهده می شود زمینه تعامل با سایر محصلین وتبادله افکار وتکرار دروس با همدیگر، برای محصلین اماده نیست، همچنان محصلین برای نوشتن بحث هاییکه از طرف استادان برایشان داده می شود وقت کافی صرف نمی کنند که این امر بصورت طبیعی بر سویه محصل تاثیر میگذارد وسبب بنیادی مشکل فوق دراین است که اکثریت محصلین وبطور خاص محصلین مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی مصروفیت های اساسی کاری دارند وتنها وقت اضافی خود را صرف آموزش وتعلیم می نمایند،

که این امر باعث می گردد تا آنها توجه جدی بسوی تعلیم وآموزش ندهند،علاوه بر آن مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی در سه شفت کار می کنند که محصل به مشکل میتواند سه الی چهار ساعت را در پوهنتون سپری نماید زیرا بعد از استماع به یک لیکچر فوراً باید غرض شنیدن لیکچر مضمون دیگری آماده گی بگیرند وقطعاً فرصت پیدا نمی کنند تا درمورد قضایا وموضوعات مختلف با استادان تماس گرفته وبحث کنند. درحالیکه یک محصل به حدی که می تواند از استاد خویش در بیرون از صنف استفاده نماید، نمی تواند آنرا در داخل صنف وتنها با شنیدن لکچر بدست بیاورد،که این مشکل بذات خود بر سویه تعلیمی محصلین تاثیرمنفی می گذارد.

پنجم : نواقص در لوائح وعدم تطبیق آن : بدون شک که موجودیت لوائح بصورت عام در معیاری ساختن روند تحصیل نقش اساسی دارد، در افغانستان ما دو نوع مشکل داریم اول اینکه لوائح ناقص اند و در بسا موارد لوائح غیر معیاری وبا همدیگر در تناقص قرار گرفته اند، از سوی دیگر از جانب وزارت تحصیلات عالی تقاضا دارد تا سیستم کریدت در پوهنتون ها وموسسات تحصیلات خصوصی تطبیق گردد. در حالیکه اکثریت مطلق ادارات با طبیعت این سیستم نا آشنا هستند ومشکل دیگر هم اینکه ادارات تحصیلات عالی فوق الذکر حتی برای تطبیق نمودن همین لوائح ناقص نیز آماده نیستند به همین دلیل است که در مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی لوائح امتحانات، جلوگیری از نقل وموضوع حاضری محصلین اصلاً رعایت نمیگردد بنابراین هر محصلی که در مؤسسات مذکور یکبار شامل گردید بگونه حتمی ازاین مؤسسات شهادتنامه بدست می آورد که این امر سویه وکیفیت تعلیم را با خاک یکسان می نماید.

ششم : عدم آشنایی محصلین با زبان ها : یک سلسله تخصصات طوری اند که بصورت طبیعی نیاز دارند تا محصلین همان تخصص، از مراجع اصلی آن استفاده نمایند وتقاضای این گونه تخصصات این است تا محصل باید بازبان مراجع ومصادر همان تخصص بلدیت داشته باشد که متأسفانه اکثریت محصلین مؤسسات تحصیلات عالی چنین نیستند، اگر احیاناً برخی از مؤسسات تحصیلات عالی تصمیم می گیرند تا قبل از شروع نمودن تدریس مضامین پوهنځی، یک دوره مقدماتی را برای فرا گرفتن زبان ترتیب نمایند محصلین آماده نیستند که وقت خویش را در یاد گرفتن زبان مصرف نمایند.

زیرا سایر مؤسسات شهادتنامه لیسانس را در مدت چهارسال برای محصل خویش تقدیم خواهند کرد ودراین جا با فرا گرفتن زبان پنج سال وی سپری خواهد شد که این کار به هیچ وجه برای محصل قابل قبول نخواهد بود، و تا وقتیکه محصل زبان تخصص خود را فرا نگیرد سویه و کیفیت به همین منوال پائین خواهد ماند.

هفتم : کمبود وسایل تعلیم وتعلم :اکثریت مؤسسات تحصیلات عالی برای تخصصات مربوطه خویش وسایل تعلیم وتعلم را در اختیار ندارند طور مثال لابراتوار ها، کتابخانه، شفاخانه های مجهز، فارم های زارعتی وغیره واز همه مهم تر این که مؤسسات مذکور برای تأسیسات خویش محل ایکه ملکیت خودشان باشد در اختیار ندارند بناءً در این رابطه باید دولت برای آنعده مؤسساتیکه تا حدی معیاری اند یک قطعه زمین غرض تأسیسات آنها آماده سازد تا این مشکل مرفوع گردد.

هشتم : عدم گماشتن اشخاص سزاوار برای وظیفه تدریس: اکثریت مؤسسات تحصیلات عالی آنعده استادانیرا که سزاوار تدریس هستند وشهادتنامه های عالی دارند به وظیفه تدریس نمی گمارند زیرا حقوق مالی آنها زیاد است ودرعوض آنها اشخاصی را می گمارند که از لحاظ استعداد وتجربه درسویه ادنی قرار دارند ودر برخی موارد حتی در اداره وبین محصلین این توانائی واستعداد وجود ندارد تااستادان اهل وبااستعداد را از استادان نا اهل تفکیک وتمیز نمایند، که این امر نیز باعث پائین آمدن سویه تحصیلی میگردد.

نهم : عدم موجودیت کدر تدریسی متفرغ : اکثریت مطلق مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی کدرهای متفرغ که صرف برای همان مؤسسه وظیفه انجام دهند دراختیار ندارند تقریباً همهٔ مؤسسات به یکتعداد استادان محدود اتکاء دارند یک استاد در چهار ویا پنج مؤسسه تدریس مینماید وبه آن اندازه مضامین وساعات زیاد را اخذ مینماید که یک انسان عادی از عهدهٔ آن به مشکل میٖ تواند بر آید. که تنها همین اقدام در پائین آوردن سویه تعلیمی کافی است. زیرا یک انسان توان وقدرت محدود دارد، یک استاد نمیتواند که چهار یا پنج مضمون مختلف را در تخصصات گوناگون تدریس نماید، مگردراین جا این

کار صورت می گیرد، مؤسسات تحصیلات عالی نیز به خاطر بعضی مشکلات ویاهم به سبب عدم موجودیت استادان مسلکی بر همچو استادان اتکاء مینمایند تلاش نمی کنند که برای خویش کدرهای متفرغ را سراغ نمایند واستادان نیز علاقه ندارند که با یک مؤسسه برای روز مکمل کار کند زیرا نزد برخی از استادان موضوع بدست آوردن پول گزاف مطرح است وازسوی دیگر در کار کردن بااین مؤسسات احساس امنیت وظیفوی (job security) را نمی نمایند زیرا در همچو مؤسسات هر لحظه بدون اینکه کدام مرجع شکایت وجود داشته باشد از وظیفه بر کنار شده میتوانند، پس وقیتکه کدرهای متفرغ وجود نداشته باشند کار کردن در بیرون از صنف غرض بلند بردن سویه علمی محصل ناممکن است، زیرا در چنین حالت استاد صرف به تدریس در داخل صنف اکتفاء می نماید، ومحصل را در همچو وضعیت به کار خانگی مکلف نمی نماید و نه هم از وی بحث فصلی مطالبه می نماید ونه هم احساس می کند که این مؤسسه و ادارۀ مربوط خود او است تا اینکه نقاط ضعف وقوت آن را ضعف وقوت خودش بپندارد.

دهم : طرق ومیتودهای نادرست تدریس : در مؤسسات تحصیلات عالی وپوهنتون ها برای کدرهای تدریسی در رابطه با ارائه میتود وروش های تدریس کار مؤثر ومفیدی صورت نگرفته است، مشاهده میگردد که در این جا همه استادان صرف از طریق القاء وتلقین در انتقال معلومات به محصلین اکتفاء می کنند که بدین ترتیب یک محصل کدام فرق خاصی را بین دورۀ لیسه وپوهنتون احساس نمی کند، و نه هم آن استعداد در محصل ایجاد می گردد که می بایست در دورۀ تحصیلات عالی در وی ایجاد شود، همین سبب است که سویه وکیفیت تعلیم در مؤسسات تحصیلات عالی رو به تنزل است.

یازدهم : عدم ادای سایر مسؤلیت ها توسط استادان: هنگامیکه استادان به این حد مصروف باشند نا ممکن است که در چنین حالت آنها سایر مسؤلیت های علمی خویش را اداء نمایند که از جمله این مسؤولیت ها، نوشتن بحث های علمی، مطالعات جدید در رشته مربوطه خویش با عیار نمودن خویش با سایر نظریات واکتشافات، مراجعه وچک نمودن وظایف خانگی محصلین بصورت دقیق، سهم گرفتن در انکشاف وپیشرفت کاریکولم ونصاب درسی، وقت دادن در خارج از

صنف به داخل دفتر خویش برای رهنمایی محصلین، که همهٔ اینها از جملهٔ اموری است که یک استاد برای آن وقت خویش را تخصیص داده نمیتواند حتی اگر از آنها خواسته شود که در مجالس دیپارتمنت اشتراک ورزند در بدل آن منتظر حقوق مالی می باشند بدین ترتیب احساس رسالت ومسؤلیت بصورت کلی در آنها از بین رفته است که این هم یک سبب اساسی پائین بودن سویه گردیده است، زیرا استاذ ستون فقرات عملیهٔ تعلیمی هست، و هیچ پوهنتون ومؤسسه تحصیلات عالی نمیتواند بدون فعال بودن درست استاذ رسالت خود را اداء نماید.

دوازدهم : استادان به تخصص خویش اکتفاء نمی کنند :

در مؤسسات تحصیلات عالی در اغلب اوقات در توزیع مضامین موضوع تخصص استادان رعایت نمی گردد، استاد متخصص یک رشته به تدریس مضمون رشته دیگر گماشته می شود واستادان نیز به این کار راضی هستند واز این عمل امتناع نمی ورزند زیرا منافع مادی آنها در آن نهفته است، که این هم در پائین آوردن سویه تاثیر خود را بجا میگذارد، گر چند در مورد برخی از استادان ورزیده که مضامین نزدیک ومشابه به رشته خویش را تدریس مینماید این اشکال وجود نخواهد داشت مگر بطور عموم عدم رعایت تخصص باعث پائین آوردن سویه وکیفیت تعلیم میگردد زیرا این عصر عصر تخصص است و هیچ کس در همه علوم متخصص نمی باشد، و اگر استاذ در عرصه تدریس خود تخصص نه داشته باشد به محصلین چی داده میتواند؟.

سیزدهم : عدم سپردن مسؤلیت مؤسسات تحصیلات عالی به اشخاص شایسته وبا اهلیت :

مسؤلین مؤسسات تحصیلات عالی وبصورت أخص در سکتور خصوصی (از قبیل رؤسای پوهنحی ها، ومسؤلین ارشد وکلیدی آن) اشخاصی هستند که شهادتنامه های مافوق لیسانس را ندارند، همچنان در مؤسسات تحصیلات عالی دولتی مسؤلیت های کلیدی به آنعده اشخاص سپرده شده است که ترفیعات علمی را اخذ نموده اند مگر دارای تحصیلات عالی نیستند (نمیخواهم دراین جا در مورد سیستم ترفیعات تبصره نمایم) از یکسو همچو اشخاص تجربه رهبریت

ومدیریت مؤسسات تحصیلات عالی را ندارند واز سوی دیگر دارای کدام اشتراتیژی مشخص ومعین نمی باشند و نه هم در اذهان آنان چنین چیزی وجود دارد که از این مؤسسات باید چه نوع اشخاص را فارغ نمایند که این همه باعث میگردد تا سویه وکیفیت تعلیم بصورت متداوم بطرف پائین در حرکت باشد. زیرا یک مقوله عربی است که (**فاقد الشیء لایعطیه**) یعنی کسیکه خودش فاقد یک چیز باشد،نمی تواند آنرا به کسی دیگری بدهد.

درهمچو مؤسسات احیاناً بعضی افراد بر روی کاغذ به حیث رئیس تعین میگردند مگر در حقیقت تنظیم اداره وپیشبرد امور علمی تماماً از جانب اشخاصی صورت میگیرد که آنها خود نیاز به فرا گرفتن تحصیلات عالی دارند آیا مؤسساتی از این قبیل که خودش فاقد رهبریت و قیادت سالم اند میتوانند مسؤولیت بلند بردن سویه تعلیم را بدوش بگیرند و از عهده اش برآیند؟.

چهاردهم : کثرت مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی : یکی از اسباب پائین بودن سویه وکیفیت تعلیم در افغانستان کثرت مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی می باشد، تعداد این مؤسسات که اکنون از صد باب تجاوز میکند در حالیکه ما در اوضاع فعلی به کمبود امکانات وکدرهای اداری مواجه هستیم، در ساحه علمی نیز از کمبود کدرها رنج می بریم گشودن این تعداد از مؤسسات در چنین وضعیت بصورت طبیعی منتج به پائین آوردن سویه وسطح تعلیم میگردد.

این درست است که باوجود این تعداد کلانی از مؤسسات تحصیلات عالی ما هنوز با قدرت پائین استیعابی مواجه هستیم و نمیتواینم همه شاگردانی که از مرحله ثانوی فارغ میگردند استیعاب کرده نمی توانیم ولی من به این نظر هستم که حل این مشکل در گشودن این تعداد کلان از مؤسسات تحصیلی نه بود بلکه باید درراستای جذب آنعده از شاگردان جدیدی که از مکاتب ثانوی فارغ میگردند، روی توسعه وانکشاف عمودی آنعده ازموسسات تحصیلات عالی کار صورت می گرفت که وجود خویش را تثبیت نموده اند، و در این راستا دولت با آنها همکاری میکرد، فعلا هم این کار ممکن است که روی پائین بودن کیفیت تعلیم از طریق یک ارزیابی جدی صورت بگیرد و همه مؤسسات تحصیلات عالی و پوهنتونهای موجود به تبنی معیارهای بلند بردن کیفیت و سویه تعلیم اماده وملزم شوند.

پانزدهم : مداخلات سیاسی وسفارش ها : مداخلات وسفارشات بعضی از افراد مانند اعضای پارلمان، مسؤلین دولتی، ارگانهای امنیتی، جهتهای و احزاب سیاسی وغیره در ایجاد مؤسسات تحصیلات عالی وپوهنتون ها وهمچنان تاثیر گذاری آنها برنتایج امتحان کانکور وسایرامتحانات صنفی اثر نا گوار ودوامداری را در پائین آوردن سویه تعلیم برجا می گذارد.

روشن است که عدم رعایت ضوابط واصول در امور ودر عوض آن جا گزین شدن توصیه ها وسفارشات و واسطه سبب فساد وعقب ماندگی در یک جامعه میگردد، وقتیکه این پدیده به ساحه ومیدان آموزش خاصتاً در میدان تحصیلات عالی سرایت کند تاثیر آن تباه کننده خواهد بود، و ما در جامعه خود از این مرض مهلک و تباه کننده بسر می بریم، اگر این امر تدارک نه گردد جامعه افغانی را بطرف یک تباهی حتمی خواهد برد.

شانزدهم : عدم موجودیت هیچنوع همکاری از جانب دولت :طبیعی است که ما درمرحله عبور از بازسازی جامعه هستیم، ما سر از نو به اعمار جامعۀ ای می پردازیم که از لحاظ مادی ومعنوی کاملاً تخریب گردیده است ودراین راستا نقش تعلیم وتربیه وبصورت خاص نقش تحصیلات عالی خیلی مهم واساسی است دراین رابطه یک سلسله مؤسسات تحصیلات عالی از طریق سکتور خصوصی عرض اندام نموده، دولت می بایست به آنعده از مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی که در چند سال گذشته موجودیت وشایستگی خویش را تثبیت نموده کمک وهمکاری می نمود خاصتاً کمک دولت در آماده ساختن محلات مناسب برای مقر مؤسسه نیاز اساسی محسوب می گردد مگر متأسفانه دراین راستا از جانب دولت هیچنوع همکاری صورت نگرفته است، بعضی از مؤسسات اگر کدام قطعه زمین را برای مقر خویش بدست آورده اند از طریق روابط شخصی بوده، ضوابط، لیاقت واهلیت در آن رعایت نگردیده است وبه علت عدم موجودیت همکاری دولت این مؤسسات به همین گونه ضعیف باقی میمانند، سطح وکیفیت دانش بالا نمیرود، زیرا اگر مؤسسات تحصیلات عالی برای خود جای و مقر مناسب نه داشته باشد پرگرامها توسعوی در کیفیت و سویه تعلیم خود را به پیش برده نمی تواند.

هفدهم : عدم مساعد بودن زمینه رقابت سالم: مسابقه ورقابت بین مؤسسات تحصیلات عالی وبصورت خاص در سکتور خصوصی صرف در جذب نمودن تعداد زیاد محصلین وبدست آوردن پول زیاد جریان دارد، از اینجا ست که حتی آن محصلیکه اصلاً استعداد وقابلیت فرا گرفتن تحصیلات عالی را ندارد نیز دراین مؤسسات جذب میگردد، لازم بود که دراین جا به عوض چنین مسابقه ای رقابت سالمی درمورد بالابردن سویه وکیفیت تعلیم وتقدیم خدمات بهتر تعلیمی و تحصیلی جریان میداشت این جا باید آن مؤسساتیکه از لحاظ سویه وکیفیت پیشتاز بوده وخوب درخشیده اند مکافات می شدند و آن مؤسساتیکه که کار کردشان قناعت بخش وقابل اطمئنان نبوده باید مجازات می شدند، بدین ترتیب بین مؤسسات فضای رقابت سالم ایجاد میگردد وباعث بلند رفتن سویه وکیفیت تعلیم می شود مگر متأسفانه این جا هیچنوع معیار در نظر گرفته نشده است، خوب وبد، کامیاب وناکام همه دریک صف قرار دارند.

هجدهم : عدم موجودیت اداره ومنجمنت فعال از جانب وزارت : طبیعی است که این تعداد مؤسسات تحصیلات عالی بویژه مؤسسات خصوصی به یک اداره متحرک، فعال ومنجمنت واداره باکفایت نیاز دارد تا بتواند به مشکلات ومسایل آنها رسیدگی نماید، مگر متأسفانه وضع چنین نیست وعلت آن شاید کمبود پرسونل، عدم موجودیت تجربه واستراتیژی باشد که وزارت تا اکنون نتوانسته است که چنین اداره ومنجمنت را ایجاد نماید وتا زمانیکه چنین اداره بمیان نیاید ما با مشکل سویه وکیفیت دست وگریبان خواهیم بود.

نوزدهم : ایجاد موانع در راه ارتباط داشتن با پوهنتون های خارجی :

داشتن ارتباط مؤسسات تحصیلات عالی افغانستان با پوهنتون های خارجی وساختن روابط توأمیت (Affiliation) با آنها در بلند بردن سویه تعلیم نقش مثبت را ایفاء مینماید زیرا آنعده مؤسساتیکه با پوهنتون های خارجی رابطه قایم می نمایند ضرور است تا تمام معیارهای علمی، لوائح ومقررات آنها را رعایت نماید، مگر این جا به عوض اینکه درمورد این کار تشویق صورت گیرد عملا از آن جلوگیری به عمل می آید و دربرابر آن موانع ایجاد می شود که این بذات خود یک کار منفی است وسد راه بلند رفتن سویه وبهتر شدن کیفیت میگردد.

بیستم : اصلاح کردن سیستم ترفعیات : بصورت طبیعی سویه تعلیم وموضوع کیفیت طور مستقیم با سویه استادان رابطه دارد، اگر استادان از لحاظ مهارت ها وسویه علمی بهتر باشند واحساس وطندوستی را باخود داشته باشند این صفات بصورت قطعی در سویه شاگردان ودرکیفیت دروس وتعلیم اثر میگذارد اما اگر حالت و وضعیت استادان همینطور باشد که فعلاً است دراینصورت موضوع سویه وکیفیت هنوز هم پیچیده تر ومغلق تر خواهد شد، موضوع سویه ومهارتهای استادان بصورت طبیعی به تعین وترفیعات آنها وابسته است.

بدین منظور از جانب وزارت باید درسیستم ترفیعات تعدیلاتی رونما گردد وباید استادان مؤسسات تحصیلات عالی خصوصی نیز شامل این سیستم گردند. هر استاذیکه ترفیع مینماید باید به گرفتن کورس ها وتریننگ ها مکلف گردد، ریسرچ و تحقیق و بحث علمی که از طرف استاذان بخاطر ترفیع نوشته می شود معیارهای معین برای أن وضع گردد که از معیارهای فعلی مختلف باشد، دست پرسونل اداری وزارت تحصیلات عالی از قضیه ترفیعات کشیده شود، استاد نباید صرف با گرفتن شهادتنامه لیسانس ترفیع نماید همچنان شهادتنامه ماستری باید صرف برای گرفتن چند ترفیع محدود کافی دانسته شود وبرای گرفتن رتبه علمی پوهندوی ومافوق آن دردست داشتن شهادتنامه دکتورا شرط گذاشته شود.

بیست ویکم : عدم موجودیت اداره تضمین کنندۀ کیفیت به سطح کشور :

اکنون درتمام کشورهای جهان در پهلوی کمیت بالای کیفیت وسویه تمرکز صورت میگیرد پس بدین منظور در هر کشور در سطح ملی بصورت عام یک اداره جهت حفاظت وتضمین کیفیت تعلیم وجود دارد که اداره نامبرده بنام (Quality assurance cell) اداره تضمین کننده کیفیت مسمی گردیده است، ما در افغانستان نیز به چنین اداره ای ضرورت داریم که بصورت واقعی سویه تعلیم را تضمین نموده ودر حفظ کیفیت و سویه نقش خود را ایفاء نماید، این داره باید ایجاد گردد زیرا عدم موجودیت اداره مذکور نیز سبب پائین رفتن سویه تعلیمی میگردد.

بیست و دوم : فقدان جدیت وکمبود احساس ملی واسلامی :

بصورت عام فقدان جدیت وکمبود احساس ملی واسلامی در پائین بودن سویه تعلیمی ما تاثیر داشته است، زیرا وقتیکه برای هر فرد مسؤلیتی سپرده می شود (خواه آن مسؤلیت اداری باشد یا علمی وغیره) آنرا جدی نمی گیرد وبرای وی منافع ومصالح شخصی خودش از مسؤلیت وظیفوی مهمتر می باشد، اگر کار نادرست صورت می گیرد وی درقبال آن احساس مسؤلیت نمی نماید اگر درمقابلش کدام کار غلط واشتباه صورت می گیرد او درجلوگیری از آن اقدام نمی نماید بدین ترتیب درتمام ساحات زنده گی کارهای ما در عوض خوبی وبهتر شدن بسوی خرابی و ویرانی میرود و از این امر مؤسسات و وزارت تحصیلات عالی هم مستثنی نیست.

اینها همه اسباب وعواملی بودند که در نتیجه تجربه وتعامل بنده با مؤسسات تحصیلات عالی در ذهن من جا گرفته است مگر چون این مشکل یک معضله ملی است که آینده جامعه ما با آن گره خورده است پس باید وزارت محترم تحصیلات عالی این مسأله را جدی بگیرد، ودراین رابطه باید سیمینار های متعدد علمی دایر گردد که استادان ورزیده کشور در آن اشتراک نمایند ودر نهایت یک استراتیژی ملی را ترتیب دهند که در آن طرزالعمل نجات جامعه از شر این مشکل تباه کن مشخص گردیده باشد وبعداً با اخلاص مندی وایمانداری کامل وبا احساس پاک وطندوستی مورد تطبیق قرار گیرد.

وضعیت بحث علمی در پوهنتون ها ومؤسسات تحصیلات عالی :

مساله دومی که میخواهم آنرا به خوانندگان محترم در میان بگذارم مسالۀ وضعیت بحث علمی در پوهنتونها و مؤسسات تحصیلات عالی است، ما اگر خواسته باشیم که پوهنتون ها ومؤسسات تحصیلات عالی در افغانستان در پیشرفت وانکشاف جامعه نقش مؤثر ومفید داشته باشد پس باید این مؤسسات در داخل جامعه حیثیت یک جزیره را درمیان خلیج نداشته باشد، مؤسسات مذکور باید با جامعه پیوند گردند، این مؤسسات باید با لیسه ها و مؤسسات تعلیمات ثانوی و نیمه عالی تفاوت داشته باشد مؤسسات تحصیلات عالی باید در پهلوی القای لیکچر ها ودروس مراکز انتاج علم وفرهنگ نیز باشند در مؤسسات معتبر

و قابل اعتماد از این مؤسسات مذکور باید زمینه برای تحصیلات اعلی (ماستری ودکتورا) آماده گردد تافرصت تهیه نمودن بحث های علمی مساعد گردد وتوانسته باشیم از طریق همین بحث ها در میدان وساحه علمی مشکلات جامعه خود را حل نمائیم ودرساحات اجتماعی مردم را رهنمایی نموده ومرجعیت را برای آنها درست نمائیم، تحقق این کار فقط از طریق بحث های عمیق وزنده برای حل مشکلات جامعه ممکن است، همچنان مؤسسات تحصیلات عالی باید برای استادان نیز مراکز انتاج و تولید (Production) علم وفرهنگ باشند، مؤسسات مذکور نباید صرف برای محصلین حیثیت تالارسخنرانی و لیکچر را داشته باشد بلکه باید برای استادان نیز زمینه بلند بردن سویه علمی آنها را آماده سازند واستادان باید دانش ومهارتهای خود را در پیشرفت جامعه بکار گیرند ومشکلات عملی جامعه را از طریق همین بحث های علمی مطالعه وبررسی نموده راه حل را برای آن پیشنهاد نمایند. بعداً سایر بخش های جامعه طرق عملی ساختن این بحوث را جستجو نماید به این معنی که این بحوث نباید زینت کتابخانه باشد بلکه باید در عمل پیاده گردد.دراین رابطه باید وزارت تحصیلات عالی وسایر جهات ذیربط امور ذیل را در نظر گیرند :

اول : آنعده مؤسسات واداراتیکه در آن زمینه اعطای شهادتنامه های ماستری ودکتوراه مهیا نباشد است در حقیقت نمیتوان چنین مؤسسات وادارات را بنام مؤسسات تحصیلات عالی و پوهنتون نامید، پس لازم است که به اساس معیارهای دقیق علمی از یکتعداد پوهنتون ها وادارات معتبر دولتی وخصوصی مطالبه گردد که خود را برای این آماده سازند که دوره ماستری ودکتورا را در مؤسسات خویش آغاز نمایند وبعداً بصورت دقیق از آنها نظارت صورت گیرد تا با مشکل بی کیفیتی مواجه نگردند زیرا در مرحله لیسانس تمام سیستم تحصیلات عالی با این مشکل مواجه است، بدین ترتیب در مؤسسات فوق زمینه تولید و انتاج علم وفرهنگ ایجاد گردیده ووسیله پیشرفت جامعه خواهد گردید.

دوم : وادار نمودن استادان به نوشتن بحث های علمی :

درسایر کشورها برخلاف افغانستان، ترفیعات استادان به اساس نوشتن کتاب اجرا نمی شود بلکه برای اجرای ترفیع نوشتن بحث های دقیق شرط است که از جانب استادان تهیه میگردد بناءً در افغانستان نیز باید در نظام ترفیعات

تغییراتی رونما گردد، نظام ترفیعات باید با بحث های وابسته گردد که بطور آزاد تحریر می گردد ودر مجلات وژورنالهای مسلکی ومتخصص ملی وبین المللی نشر گردد، تمام قیود ومحدویت هائیکه در این رابطه وضع گردیده است (که ازجمله قیود یکی هم اخذ نمودن تقریظ های بی معنی است که بدون کدام معیار علمی نوشته می شوند) وبرخی آنها تا حدودی قیودات اداری است درعوض اینکه روند بحث را سریع بسازد در برابر آن موانع ایجاد می نماید بناءً چنین محدودیت ها وقیود باید از میان برداشته شود، بعدا در وقت ترفیع استاذ آن بحوث نشر شده از طرف کمیسون علمی که از طرف پوهنتون مربوطه احداث می گردد مجددا تحکیم شود تا معیارهای دقیق علمی در آن رعایت گردد.

سوم : نظام ثبت وارزیابی مجلاتیکه تحکیم شده است : نیاز است که جهت ارزیابی وایجاد مجلات تحکیم شده وزارت محترم تحصیلات عالی یک سیستم را آماده سازد تا مجلات علمی و تحکیم شدۀ ـ که از طرف پوهنتونها به نشر میرسد ـ را در کته گوریهای متعدد به اساس موضوعات ثبت گردند که در آن مجلات ادبی، اجتماعی، اسلامی وساینسی و علمی به شکل جدا گانه جا داشته باشد وبعداً در داخل کشور به اساس معیارهای علمی جایگاه وسویه هر مجله تشخیص گردد وهر مجله درهرمنزلت ومرتبه ایکه قرار دارد برایش همان منزلت ودرجه داده شود ودر آخر هر سال به اساس همان معیار های پذیرفته شده ارزیابی تمام مجلات صورت گیرد

وهر مجله ایکه درجات ومعیار عالی را بدست آورده باید از طرف وزارت همرایش کمک تشویقی صورت گیرد، همچنان وزارت محترم جهت ارزیابی مؤسسات تحصیلات عالی وتشویق آنها بسوی تحقیقات علمی در پهلوی سایر معیارهای دیگر یک معیار مهم وبزرگ را موجودیت یک مجله علمی وتخصصی در هر پوهنحی قرار دهند، مجله های مذکور باید تحقیقات جدی و بحثهای تحکیم شده را به نشر بسپارد.

چهارم : ایجاد تأسیسات زیربنایی برای بحث وتحقیق علمی :

وزارت تحصیلات عالی صرف به نقطه ایکه فوقاً به آن اشاره شد اکتفاء نورزد بلکه غرض تحقیقات علمی تأسیسات زیربنایی را ایجاد نماید ودراین

راستا با پوهنتون ها ومؤسسات تحصیلات عالی کمک وهمکاری نماید کتابخانه های خوب ومجهز تأسیس نماید، زمینه دسترسی به کتابخانه های الکترونیکی (انترنتی) ومراکز معلوماتی را بطور رایگان برای با حثین ومحققین آماده سازد.

پنجم : تشویق نمودن محققین :وزارت محترم تحصیلات عالی باید جهت تشویق هرچه بیشتر باحثین ومحیقن غرض انجام دادن مطالعات جدی وتحقیقات علمی برای آنان مصارف مطالعات را بپردازد در مقابل نوشتن هر بحث وبعد از نشر آن در ژورنالهای علمی بین المللی ومجلات وژورنالهای محلی یک مبلغ تشویقی پرداخته شود که این مبلغ به اساس سویه ومعیار مجله ایکه در آن نشر گردیده است کم وزیاد گردد.

ششم : ایجاد ذهنیت ومفکوره نقادی :

درپهلوی امور فوق ضرورت احساس می شود که ما مفکوره تولیدی وانتقادی را در جامعه ترویج نمائیم و این کاربه شکلی ممکن است که مجلاتیکه از طرف مؤسسات تحصیلات عالی به نشر میرسد باید در آن بحث های ناب وعلمی گنجانیده شده باشد سپس صفحات مجلات مذکور که مشمول بحث ها ومطالعات است غرض نقد وتدقیق به جوامع علمی تقدیم گردد، و باید باحثین و محققین آن بحثهای جدی را بشکل جدی و علمی نقد نمایند تا در بین مردم عموما و جوامع علمی به ویژه روحیه نقد علمی تقویه گردد. تا باشد که درساحه علمی هیچ چیزی بدون معیارهای علمی بصورت تقلیدی پذیرفته نشود، حتی بهتر خواهد بود تا در مراحل اخیر ترفیعات شرط گذاشته شود که کم از کم یک بحث باید جنبه نقدی داشته باشد، بدین ترتیب ما میتوانیم که مفکوره تولیدی ونقدی را در جامعه ترویج نمائیم وبه همین گونه فضاء اکادمیک وعلمی را بمیان بیاوریم ودر پیشرفت وانکشاف جامعه سهیم گردیم.

هفتم : طبیعی است که این کار بدون مصرف وموجودیت بودجه ناممکن است، بناءً در ساحه تعلیم وتربیه وتحصیلات عالی وبرای انجام دادن مطالعات وتحقیقات علمی به یک بودجه قوی ضرورت است کشورهای پیشرفته ورو به

انکشاف به تحقیقات علمی از همه بیشتر اهمیت میدهند ودراین راه وسایل زیاد وبودجه گزاف را به مصرف میرسانند که معلومات دراین رابطه به دسترسی همه قرار دارد ونیاز به تفصیل دادن نیست، تنها اسرائیل در سال 2008 میلادی بدون تحقیقات در عرصه نظامی صرف درتحقیقات ومطالعات علمی نه میلیارد دالر به مصرف رسانده است یعنی 30 فیصد از تمام بودجه دولت را در تحقیقات علمی مصرف نموده است، سایر دولت ها پیشرفته که دراین راستا به چه اندازه مصرف می نماید برای همه هویدا است ازهمین سبب است که درهرجا محقیقین ودانشمندان ظهور مینمایند به کشورهای مذکور مهاجرت می نمایند وایشان از استعداد آنها استفاده می نمایند.

اگر این کار را انجام دادیم برای بحث وتحقیق زمینه را هموار خواهیم ساخت وبدین ترتیب جامعه خویش را بسوی جاده پیشرفت سوق خواهیم داد. واگر نتوانیم به این جهت توجه نماییم از عقب ماندگی خود را نجات داده نمیتوانیم ودر گودال عقب ماندگی برای ابد قرار خواهیم داشت.

ما به این وسیله ازخوانندگان محترم مجلهٔ تحقیقاتی سلام دعوت به عمل می آوریم تا محتویات نشر شده درصفحات این مجله را که در پیشگاه شما قرار دارد، نقد و بررسی نمایند ونقد های علمی خود را برای ما بفرستند، ما نقد های علمی شما را به نشر میرسانیم وبرای محقیقین محترم نیز زمینه تعقیب وتبصره را مساعد می سازیم تا در ایجاد یک فضاء علمی نقش خود را اداء نموده باشیم.

دراین شماره

در شماره موجوده مجلهٔ تحقیقاتی سلام مطالب ذیل را میخوانید :

دراین شماره در مورد قضایای داغ این عصر پنج بحث تحقیقی از طرف استادان متعدد وجود دارد که خلاصه آن طور ذیل می باشد :

بحث اول : (اهمیت سنت در تفسیر قرآن وتشریع احکام) تحقیق محترم پوهندوی دکتور عبدالقدوس راجی استاد پوهنحی شرعیات پوهنتون کابل می

باشد که در آن یک قضیه مهم را بررسی نموده است.و آن اینکه بدون سنت تفسیر قرآن ممکن نیست ومسلمانان در هر حالت در تفسیر قرآن به سنت نیاز دارند همچنان ایشان در این بحث این نکته را نیز واضح نموده اند که سنت در پهلوی مصدریت قرآن منحیث یک مصدر احکام شرعی شمرده می شود یعنی درسنت بعضی احکامی وجود دارد که در قرآنکریم ذکر نشده پس سنت وحی مستقل است.

بحث دوم : تحت عنوان **(دورنمای جهانی تمدن غرب پس منظر تاریخی وتاثیرات آن)** بخش اول یک مضمون طویل است که توسط محترم پوهنوال دکتور مصباح الله عبدالباقی، استاد پوهنځی شرعیات وقانون پوهنتون سلام ومدیر مسؤل مجله تحقیقاتی سلام ترتیب شده که نسبت طول موضوع به اساس پالیسی نشراتی مجله به دوبخش تقسیم گردید، دراین تحقیق ایشان حقیقت تمدن غرب، پس منظر تاریخی، عناصر بنیادی آن وبالاخره تاثیرات آنرا بر جوامع اسلامی مورد بحث ومطالعه قرار داده است.

بحث سوم : تحت عنوان **(معنی ومفهوم تجدید)** نوشته محترم پوهنوال دکتور عبدالباقی امین استاد پوهنتون سلام ورئیس دیپارتمنت قضاء وڅارنوالی پوهنحی حقوق وعلوم سیاسی پوهنتون مذکور می باشد که در آن موضوع مهم روز را مورد بحث قرار داده است ومعنا ومفهوم درست تجدید را در آن بیان نموده است، دربسا اوقات مردم اطلاق تجدید را به چیزی می نمایند که اصلاًبا تجدید ارتباط ندارد بلکه تحریف دراسلام می باشد.

بحث چهارم : (اهمیت سند واسناد در اسلام) این بحث نوشته محترم پوهاند دکتور محمداسماعیل لبیب بلخی معاون علمی مؤسسه تحصیلات عالی سلام می باشد، این نوشته مرتبط به علوم حدیث است که در آن به ارتباط مفهوم سند در اسلام واهمیت وپس منظر تاریخی آن معلومات ارائه گردیده است.

بحث پنجم : تحت عنوان **(صحت روانی در افغانستان)** یک تحقیق مختصر وکوتاه : (Mental Health in Afghanistan a Brief paper)

نوشته محترمه پوهندوی دکتور فریاد حسین استاده پوهنتون بین المللی مالیزیا می باشد که در آن حالت صحت روانی مردم افغانستان را مورد بحث ومطالعه قرار داده است ودر پهلوی آن تذکر داده است که به تناسب مشکلات فراوان خدمات مناسب صحی دراین کشور وجود ندراد.

از ذات اقدس الهی استدعاء میدرایم که این شماره مجله سلام باعث به میان آمدن فضای اکادمیک در افغانستان گردد.

* * *

اهمیت سنت در تفسیر قرآن و تشریع احکام

پوهندوی دکتور عبد القدوس راجي

استاذ پوهنځي شرعیات پوهنتون کابل، دیپارتمنت تفسیر
کابل ـ افغانستان

مقدمه :

قرآن کریم نسخهء آسمانی وبرنامهء زندگی است، تا مسلمانان بخاطر نیل به سعادت دنیا وآخرت تمام امور زندگی مادی ومعنوی وموضوعات فردی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... خود را باقوانین قرآن تنظیم نموده ودر پرتوی آن حرکت نمایند.

خداوند متعال بخاطر رهنمود بشریت این کتاب آسمانی را به پیامبر بزرگوار اسلام محمد بن عبدالله ﷺ نازل فرموده، وبروی هدایت داد تا این کتاب را برای جهانیان بخواند وباسنت های قولی وسیرت های فعلی وعملی خود توضیح دهد.

متأسفانه امروزگروهی از کوتاه فکران گمراه را می بینیم که تنها قرآن را برای هدایت بشریت کافی دانسته، خود را فقط ملزم به پیروی از قرآن می‌دانند، وهیچ اعتنایی به تفسیر نبوی ندارند واحادیث صحیح را نمی پذیرند.

همانگونه که گروه دیگری از این گمراهان احادیث صحیح را به بهانهء خبر واحد و... رد نموده عقل، وفهم نادرست رهبران گمراه خود را بالاتر از تفسیر واحادیث نبوی می پندارند.

این گروه ها قرآن را براساس عقل، هوی وهوسشان تفسیر می‌کنند وبرای تفسیر قرآن کاری به سنّت پیامبر ﷺ ندارند واگر هم، دنبال سنّت واحادیث رسول‌الله ﷺ بروند آنچه را قبول می‌کنند که باهوی وهوسشان سازگار بوده

وآنچه که باآن هماهنگ نباشد، نمی پذیرند. پیامبر ﷺ امت خود را از چنین قوم وتفکری برحذر داشته فرموده است: " لا ألفين أحدكم متكئا على أريكته يأتيه أمر مما أمرت به أونهيت عنه فيقول: لا أدرى، ما وجدنا فى كتاب الله اتبعناه "[1] .

"کسی از شما را نبینم، در حالیکه بر جایش تکیه داده ودستوری از دستورات، من- آنچه بدان امر کرده ویا از آن نهی کرده‌ام - برایش بیاید وبگوید، من نمي‌دانم وتنها از آنچه که در قرآن آمده، پیروی می‌کنم (وکاری به فرمودهٔ پیامبر ندارم)".

در حالیکه پیامبر ﷺ همانگونه که مکلف بر تبلیغ قرآن بود، همچنان تفسیر وتوضیح آن نیز برخی از مأموریت های وی به شمار می رود: ﴿ بِٱلۡبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِۗ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ ٤٤ ﴾[2] " واین قرآن را به سوی توفرود آوردیم تا برای مردم آنچه را به سوی ایشان نازل شده است توضیح دهی وامید که آنان بیندیشند".

در این آیه پیامبر ﷺ را مفسر وبیانگر قرآن معرفی نموده است که علاوه بر رساندن کتاب خدا به مردم، وظیفه دیگری نیز داشت که عبارت است از توضیح وشرح قرآن، تفصیل احکام مجمل وبیان قواعد عام آن؛ بنابراین مسلمانان علاوه برشناخت کتاب الله لزوماً به بیان پیامبر ﷺ نیز نیازدارند.

بدیهی است که فهم درست قرآن ودست یافتن به مقاصد بسیاری از آیات احکام، تنها بامراجعه به رسول خدا ﷺ میسر وممکن می باشد؛ همان کسی که قرآن بر اونازل شده ومکلف بربیان وتفسیر آن نیز بود. لفظ ﴿ تبیین ﴾ در آیهٔ فوق شامل دوبخش میباشد:

الف - روشن وآشکار کردن لفظ ومطلب ظاهری وحی وپنهان نکردن پیام وحی الهی، تبلیغ ورساندن قرآن به مردم به وسیله پیامبر ﷺ به گونه‌ای که خداوند آنرا بر دل وجان پیامبر ﷺ نازل کرده است، آیهٔ ذیل به این مطلب

(1) سنن ترمذی ج5 ص37 با سند صحیح
(2) سوره نحل:44

اشاره دارد: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلرَّسُولُ بَلِّغۡ مَآ أُنزِلَ إِلَيۡكَ مِن رَّبِّكَۖ وَإِن لَّمۡ تَفۡعَلۡ فَمَا بَلَّغۡتَ رِسَالَتَهُۥۚ﴾[3] "ای پیامبر آنچه از جانب پروردگارت به سوی تونازل شده ابلاغ کن واگر نکنی پیامش را نرسانده‌ای".

ب - توضیح وتفسیر معنای آیت های قرآن که فهم آن دشوار بوده ونیاز به تفسیر وبیان دارد، چنانچه پیامبر ﷺ با گفتار، کردار وتأییدات خود آیه های قرآن را تفسیر نمود، بلکه طبق فرمودهء امام شافعی - رحمه الله - تمام زندگی پیامبر ﷺ وسیرت آن تفسیر وتطبیق عملی قرآن بود.[4]

از اینروتمام مسلمانان - جز تعداد اندکی از فرقه های منحرف- اتفاق نظر دارند که سنت رسول خدا ﷺ چه قولی باشد، چه عملی وچه سکوتی، یکی از مصادر قانونگذاری اسلامی بوده وهیچ قانونگذاری اسلامی نمیتواند در شناخت حلال وحرام از آن بی نیاز باشد.

باتوجه به آنچه که گذشت خواستم این موضوع مهم را در یک تحقیق ویژه مورد بحث وبررسی قرار دهم تاروشن گردد که پذیرفتن سنت پیامبر ﷺ جزو ایمان به رسالت آنحضرت بوده وهیچ یکی نمیتواند بدون در نظر داشت تفسیر نبوی به فهم درست قرآن ومقاصد بسیاری از آیات آن دست یافت.

این موضوع در روشنی آیات قرآن مورد بررسی قرارگرفته وبامثال های از احادیث نبوی توضیح گردیده است.

ودر بخش احادیث تنها به روایتهای صحیح وحسن اکتفا نمودم؛ چون روایتهای ضعیف وبی اساس، نه تنها قابل استدلال نیست، بلکه گسترش آن سبب انتشار اوهام وخرافات گردیده، اسلام را آشفته وقوانین ومقررات آنرا غیر ثابت ونا منظم نشان می دهد. در درجهء احادیث سنن های چهارگانه به حکم محدث عصر علامه البانی، ودر احادیث مسند احمد به تصحیح وتحسین شعیب الارنؤوط اعتماد نمودم.

---

(3) سوره مایده:67
(4) تفسیر ابن کثیر ج1 ص 4

نقش حدیث در تفسیر قرآن:

طوریکه در مقدمه گفته شد، پیامبر ﷺ به عنوان نخستین مفسر وبیانگر قرآن معرفی گردیده است که فهم درست قرآن ودست یافتن به مقاصد بسیاری از آیات، تنها بامراجعه به احادیث صحیح اومیسر وممکن میباشد.

احادیث نبوی همانگونه که در توضیح وشرح قرآن، تفصیل احکام مجمل وبیان قواعد عام آن وبیان کیفیت، کمیت وجزئیات احکام قرآنی نقش دارد، همچنان در تشریع احکام جدید نیز دومین مصدر تشریع بشمار میرود.

تفسیر پیامبر ﷺ شامل همه بخشهای قرآن از قبیل: تفصیل مجمل، تقیید مطلق، توضیح مبهم، تخصیص عام و... میباشد. واینک به توضیح گوشهء از آن بامثال می پردازیم تاروشن گردد که: بدون سنّت نمی توانیم معنای دقیق ودرست آیات قرآن را بفهمیم.

1 - تفصیل مجمل:

مجمل عبارت از لفظی است که ابهام وخفای آن بدون توضیح متکلم روشن نگردد[5] از اینکه حدیث نبوی نوعی از وحی الهی برپیامبر ﷺ است؛ بنابرین تفسیر وتوضیح وي در حقیقت تفسیر الهي شمرده میشود به دلیل آیهء سورهء نحل که قبلا به آن اشاره گردید. اجمال در قرآن صورتها ومصداقهای متعددی دارد:

از لحاظ کیف:

نماز بعد از شهادتین بزرگترین ومهمترین رکن اسلام است، قرآن کریم در موارد متعددی با لفظ: ﴿أَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ﴾[6] به فرضیت این رکن تأکید دارد. ودر موارد دیگر اشاراتی به اوقات آن دارد، ولی صریح نیست مانند: ﴿أَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ

(5) الوجیز فی اصول الفقه ص 185
(6) سوره انعام : 72

لِدُلُوكِ ٱلشَّمْسِ إِلَىٰ غَسَقِ ٱلَّيْلِ وَقُرْءَانَ ٱلْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ ٱلْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ﴿٧٨﴾ ﴾[7] " نماز را از زوال آفتاب تا نهایت تاریکی شب برپادار و[نیز] نماز صبح را زیرا نماز صبح همواره [مقرون باحضور [فرشتگان] است".

﴿ فَسُبْحَٰنَ ٱللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ ﴿١٧﴾ وَلَهُ ٱلْحَمْدُ فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ ﴿١٨﴾ ﴾[8] " پس خدا را تسبیح گویید آنگاه که به عصر درمی‌آیید وآنگاه که به بامداد درمی‌شوید وستایش از آن اوست در آسمانها وزمین وشامگاهان ووقتی که به نیمروز می‌رسید ".

﴿ فَٱصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ ٱلشَّمْسِ وَقَبْلَ ٱلْغُرُوبِ ﴿٣٩﴾ وَمِنَ ٱلَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَٰرَ ٱلسُّجُودِ ﴿٤٠﴾ ﴾[9] " وبر آنچه می‌گویند صبر کن وپیش از برآمدن آفتاب وپیش از غروب به ستایش پروردگارت تسبیح گوی وپاره‌ای از شب وبه دنبال سجود [به صورت تعقیب ونافله] اورا تسبیح گوی ".

پیامبر ﷺ همانگونه که با حدیث های قولی خود کیفیت نماز را برای امت بیان داشته، همچنان عملا کیفیت نماز را نشان داده فرمود: "صلّوا كما رأيتموني أصلي".[10] "همانگونه که مرا می بینید نماز بخوانید". بدون سنّت نمی توانیم کیفیت، عدد رکعات، شرایط، ارکان، آداب وسایر احکام نماز را درک نماییم.

از لحاظ کم:

در قرآن کریم به فرضیت واهمیت زکات اشاره نموده با لفظ (أقيموا الصلاة وآتوا الزكاة) زکات را در ردیف نماز قرار داده است. وتنها در یک آیه، آیهء (60) سورهء توبه مصارف هفتگانهء آن تذکر یافته است.

اما در رابطه به اینکه نصاب زکات چگونه است؟ واز کدام نوع مال چه مقداری وتحت چه شرایطی زکات پرداخته شود؟ قرآن در بارهء آن سکوت دارد

(7) سوره اسرا : 78
(8) سوره روم: 17-18
(9) سوره ق: 39- 40
(10) صحیح البخاری ج1 ص 226

وحدیث پیامبر ﷺ بیانگر این جزئیات است؛ لذا می بینیم محدثین در کتاب الزکاه ودر کتاب التفسیر در ارتباط زکات صدها حدیث را روایت نموده اند که در حقیقت این احادیث تفسیر وبیانگر آیات زکات بوده وبدون در نظر داشت این احادیث نمی توان این فریضهء الهی را طوریکه خداوند از بندگانش خواسته است، انجام داد.

تحدید زمان:

طوریکه گفته شد، قرآن کریم در بارهء اوقات نماز ها در آیه های سورهء اسرا، سورهء روم وسورهء ق اشاره دارد، با وصف آن بدون تفسیر پیامبر ﷺ نمیتوان مشخص ساخت که در یک شب وروز چند وقت نماز فرض گردیده؟ واوقات این نماز ها از چه وقت آغاز یافته وبه کدام وقت خاتمه می یابد؟ پیامبر ﷺ باحدیثهای قولی وفعلی خود اوقات وعدد رکعات نمازها را مشخص ساخت، بطور مثال:

از جابر بن عبدالله با سند صحیح روایت است: " أن النبي ﷺ جاءه جبريل عليه السلام فقال له: قم فصله، فصلى الظهر حين زالت الشمس، ثم جاءه العصر فقال: قم فصله، فصلى العصر حين صار ظل كل شيء مثله، ثم جاءه المغرب فقال: قم فصله، فصلى المغرب حين وجبت الشمس، ثم جاءه العشاء فقال قم فصله، فصلى العشاء حين غاب الشفق، ثم جاءه الفجر فقال قم فصله، فصلى الفجر حين برق الفجر، أوقال سطح الفجر. ثم جاءه من الغد للظهر فقال، قم فصله، فصلى الظهر حين صار ظل كل شيء مثله، ثم جاءه العصر فقال: قم فصله، فصلى العصر حين صار ظل كل شيء مثليه، ثم جاءه المغرب وقتا واحدا لم يزل عنه، ثم جاءه العشاء حين ذهب نصف الليل، أوقال: ثلث الليل فصلى العشاء ثم جاءه حين أسفر جدا فقال: قم فصله، فصلى الفجر، ثم قال: مابين هذين الوقتين، وقت". (11)

"جبریل علیه السلام نزد پیامبر ﷺ آمد وبه اوگفت: بلند شوونماز بخوان، پیامبر ﷺ نماز ظهر را وقتی که خورشید – از وسط آسمان – زوال کرده بود

(11) سنن ابوداود ج1 ص 150، سنن نسایی ج1 ص 255 با سند صحیح.

خواند. سپس هنگام عصر نزد اوآمد وبه اوگفت: بلند شوونماز بخوان، پیامبر ﷺ نماز عصر را هنگامی خواند، که سایه هر چیز به اندازه خودش شده بود سپس وقت مغرب نزد اوآمد وبه اوگفت: بلند شونماز بخوان پیامبر ﷺ نماز مغرب را وقتی که خورشید غروب کرده بود، خواند، سپس موقع عشاء نزد اوآمد وبه اوگفت: بلند شونماز بخوان پیامبر ﷺ نماز عشاء را وقتی خواند که شفق – سرخی بعد از غروب آفتاب – پنهان شده بود. سپس هنگام صبح نزد اوآمد وبه اوگفت نماز بخوان، پیامبر ﷺ نماز صبح را هنگامی که فجر نمایان شد، خواند.

سپس روز بعد هنگام ظهر نزد اوآمد وگفت بلند شوونماز بخوان، پیامبر ﷺ نماز ظهر را هنگامی که سایه هر چیز به اندازه خودش شده بود، خواند، سپس وقت عصر نزد اوآمد وگفت بلند شوونماز بخوان، پیامبر نماز عصر را هنگامی که سایه هر چیز دوبرابر خودش شده بود، خواند سپس هنگام مغرب در همان وقت دیروز آمد (وبه اوگفت نماز بخوان) سپس وقت عشاء هنگامی که نیمی از شب یا یک سوم آن گذشته بود نزد اوآمد ونماز عشاء را در همان وقت خواند سپس وقتی که بامداد بسیار روشن نزد اوآمد وگفت بلند شوونماز بخوان، پیامبر ﷺ نماز صبح را ادا کرد وگفت: وقت هر نماز بین این دووقت است". اگر اوقات نماز در حدیثها مشخص نمیگردید، امت اسلامی از انجام دادن این عبادت بزرگ به صورت مطلوب عاجز میماند.

بیان انواع:

قرآن کریم با عبارت صریح تجارت را حلال قرار داده ومعاملهء سودی را از محرمات شمرده فرموده است: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْۚ ...﴾[12] "وحال آنکه خدا داد وستد را حلال وربا را حرام گردانیده است".

اما در بارهء اینکه چه نوع داد وستد تجارت بوده؟ وکدام نوع آن سود شمرده میشود؟ هیچ وضاحتی در قرآن نیامده است. با رجوع به حدیث های

(12) سوره بقره : 275

متعددی که در مورد داد وستد وربا ثابت شده واضح میگردد که کدام نوعی از تجارت مشروع بوده وکدام نوع آن در فهرست"بیوع فاسده" می آید.

وهمچنان قرآن کریم حکم حرمت ربا را بیان داشته است، اما توضیح انواع ربا وچیزهایی که ربا در آنها حرام است، از حدیث دانسته میشود، چنانچه پیامبر ﷺ در یک حدیث جامع وپرمحتوی اصول ربا را چنین بیان داشته است: "الذهب بالذهب، والفضة بالفضة، والبر بالبر، والشعير بالشعير، والتمر بالتمر، والملح بالملح، مثلا بمثل، سواء بسواء، يدا بيد، فإذا اختلفت هذه الأصناف فبيعوا كيف شئتم إذا كان يدا بيد"[13].

"طلا به طلا، نقره به نقره، گندم به گندم، جوبه جو، خرما به خرما، نمک به نمک، باید مثل هم وبه طور مساوی، وبه صورت دست به دست مبادله شوند، هرگاه این انواع، مختلف بودند، آنها را هرطور که خواستید بفروشید به شرطی که دست به دست باشد".

ازالهء ابهام:

در مواردی از قرآن ابهام واشکالی در فهم کلمه، جمله وگاهی مصداق بعضی آیات وجود دارد که نه تفسیر آن در آیات دیگر آمده ونه به تفکر ورجوع به منابع لغوی واصطلاحات عربی، این ابهام رفع میگردد. در همچوموارد یگانه راه حل اشکال وازالهء چنین ابهام ها تفسیر نبوی میباشد که خداوند اورا به عنوان مبلغ، مفسر وبیانگر قرآن فرستاده است. اشکال وابهام در آیات صورت های مختلف ومثال های متعددی دارد:

1 - آیهء: ﴿ وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا ﴾[14] "هر گاه در زمین، سفر کردید، هیچ گناهی بر شما نیست که نمازهایتان را کوتاه کنید، اگر بترسید که کافران شما را دچار فتنه وعذابی کنند".

---

(13) صحیح مسلم ج3 ص 1210
(14) سوره نساء: 101

ظاهر این آیه، چنین می‌رساند که کوتاه کردن نماز در سفر، فقط در هنگام وجود ترس درست است واگر ترس نباشد، نباید نماز را در سفر کوتاه کرد، به همین خاطر، عده‌ای از یاران پیامبر ﷺ از اوسؤال کردند وپیامبر ﷺ برایشان واضح ساخت که حکم قصر نماز مخصوص حالت خوف نیست وشرط خوف در این آیه بیانگر واقعیت زمان نزول آیه است؛ چون سفرها در آن هنگام خالی از خوف وترس کفار نبود.

عن يعلى بن أمية قال: قلت لعمر بن الخطاب (ليس عليكم جناح أن تقصروا من الصلاة إن خفتم أن يفتنكم الذين كفروا) فقد أمن الناس فقال: عجبت مما عجبت منه فسألت رسول الله ﷺ عن ذلك فقال: "صدقة تصدق الله بها عليكم فاقبلوا صدقته".[15]

"یعلی بن امیه میگوید: از عمر در مورد این آیه: (لیس علیکم جناح أن تقصروا من الصلاة إن خفتم أن یفتنکم الذین کفروا)" پرسیدم که: اکنون ترس وجود ندارد ودر آسایش وامنیت به سر می‌بریم چرا نماز قصر شود؟ عمر ارشاد فرمود که: چیزیکه برای تو مورد تعجب بود، برای من نیز تعجب آور بود، پس از پیامبر ﷺ پرسیدم فرمودند: این موهبتی از طرف خداوند برای شماست، شما هم آنرا بپذیرید".

2 - آیهء: ﴿وَكُلُوا۟ وَٱشْرَبُوا۟ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ ٱلْخَيْطُ ٱلْأَبْيَضُ مِنَ ٱلْخَيْطِ ٱلْأَسْوَدِ مِنَ ٱلْفَجْرِ﴾[16]
"وبخورید وبیاشامید تارشتهء سفید بامداد از رشتهء سیاه [شب] بر شما نمودار شود". ظاهرا "خیط الاسود" رشتهء سیاه و" خیط الابیض" رشتهء سفید را گفته میشود چنانچه عدی بن حاتم عرب بود، بر اساس معنای لغوی این مفهوم را از این آیه فهمید تا اینکه پیامبر ﷺ این ابهام را برایش روشن ساخت:

عَنْ عَدِى بْنِ حَاتِمٍ رضي الله عنه قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ: ﴿حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ ٱلْخَيْطُ ٱلْأَبْيَضُ مِنَ ٱلْخَيْطِ ٱلْأَسْوَدِ﴾ عَمَدْتُ إِلَى عِقَالٍ أَسْوَدَ وَإِلَى عِقَالٍ أَبْيَضَ فَجَعَلْتُهُمَا تَحْتَ وِسَادَتِي،

(15) صحيح مسلم ج1 ص 478
(16) سوره بقره:187

فَجَعَلْتُ أَنْظُرُ فِی اللَّیْلِ فَلا یَسْتَبِینُ لِی فَغَدَوْتُ عَلَی رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَذَكَرْتُ لَهُ ذَلِكَ فَقَالَ: "إِنَّمَا ذَلِكَ سَوَادُ اللَّیْلِ وَبَیَاضُ النَّهَارِ".(17)

"عدی ابن حاتم میگوید: وقتی كه این آیه ﴿حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ ٱلۡخَيۡطُ ٱلۡأَبۡيَضُ مِنَ ٱلۡخَيۡطِ ٱلۡأَسۡوَدِ﴾ نازل شد. یك طناب سیاه ویك طناب سفید را زیر بالشت خود گذاشتم. تمام شب به آنها نگاه میکردم ولی برای من قابل تشخیص نبودند. هنگام صبح، نزد رسول خدا ﷺ رفتم وماجرا را برایش تعریف کردم. فرمود: "منظور از نخ سیاه، تاركی شب ومنظور از نخ سفید، روشنی بامداد است".

3 - آیه۶: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡ﴾(18) " ای مؤ منان! از خدا وپیامبر واز زمامداران خود [نیز] اطاعت كنید". " أُوْلِی الأَمْرِ" به معنای: اولیای امور، مصداق آن روشن نیست واز این لحاظ ابهامی در آیت وجود دارد؛ واین ابهام با رجوع به احادیث صحیح روشن میگردد که منظور از " أُوْلِی الأَمْرِ" زمامدران مسلمان است: " من أطاعنی فقد أطاع الله ومن عصانی فقد عصی الله ومن یطع الأمیر فقد أطاعنی ومن یعص الأمیر فقد عصاني".[19] "هركس، از من اطاعت كند، همانا از خدا اطاعت كرده است. وهركس از من نافرمانی كند، همانا از خدا نافرمانی كرده است. وهركس از امیرش، اطاعت كند، یقیناً از من اطاعت كرده است. وهركس كه از اونافرمانی كند، یقیناً از من نافرمانی كرده است".

بیان مصداق برخی كلمات قرآنی:

واژه های: (مغضوب علیهم)، (ضالین)، (الكوثر)، (الصلاه الوسطی)، (قوم یحبهم ویحبونه)، (الخمر) و... كلمات قرآنی است كه معناهای مشخص خود را دارد. نمیتوان مصداق این كلمات را با رجوع به فرهنگ ها ولغت نامه ها مشخص ساخت، جز از زبان كسیكه قرآن به اونازل شده ومسؤولیت تبلیغ وتبین آن برعهدهء اوسپرده شده است.

(17) صحیح البخاري ج2 ص 677
(18) سوره نساء:59
(19) صحیح البخاری ج2 ص 1080

چنانچه پیامبر ﷺ مصداق این کلمات را مشخص ساخته فرمودند که منظور از: (مغضوب علیهم) یهود، ومنظور از (ضالین) نصاری، ومراد از کوثر در آیهء (إنا أعطیناک الکوثر) حوض کوثر، ومصداق (الصلاه الوسطی) نماز دیگر، ومنظور از قوم در آیهء سورهء مایده: (فسوف یأتی الله بقوم یحبهم ویحبونه) مردم یمن و(الخمر) شامل هر مادهء نشه آور است.[20]

تحدید یکی از معانی کلمات مشترکه:

گاهی ورود برخی کلمات مشترکه در قرآن سبب اشکال وابهام وغلط فهمی مخاطب بوده که تفسیر نبوی باعث ازالهء این نوع اشکال وغلط فهمی ها میباشد بگونهء مثال: " عن عبد الله رضي الله عنه قال: لما نزلت ﴿ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَلَمۡ يَلۡبِسُوٓاْ إِيمَٰنَهُم بِظُلۡمٍ﴾[21] قال أصحاب رسول الله ﷺ أینا لم یظلم ؟ فأنزل الله ﴿إِنَّ ٱلشِّرۡكَ لَظُلۡمٌ عَظِيمٞ﴾[22]".[23]

" عبد الله بن مسعود رضي الله عنه می گوید: هنگامی که آیة: ﴿ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَلَمۡ يَلۡبِسُوٓاْ إِيمَٰنَهُم بِظُلۡمٍ﴾ یعنی کسانی که ایمان آوردند وایمان شان را با ستم، آلوده نکردند، نازل شد، یاران رسول الله ﷺ (پریشان شده،) گفتند: چه کسی از ما ظلم نکرده است؟ آنگاه خداوند این آیه: ﴿إِنَّ ٱلشِّرۡكَ لَظُلۡمٌ عَظِيمٞ﴾ را نازل فرمود. یعني(همانا شرك، ظلم بزرگی است).

یاران پیامبر فکر کردند که منظور از کلمة ظلم در این آیه، هرگونه ستم وگناهی است که دچار آن می‌شوند هرچند که گناهان صغیره هم باشد. پیامبر ﷺ با استشهاد به آیهء سورهء لقمان واضح ساخت که منظور از (ظلم) در اینجا شرک است.

---

(20) مسند احمد ج4ص 378، صحیح مسلم ج1 ص 300، 436،ج3ص 1587، مستدرك حاكم ج2 ص 342.
(21) سوره انعام: 82
(22) سوره لقمان: 13
(23) صحيح البخاري ج1ص21، صحيح مسلم ج1ص114.

عن عائشة رضي الله عنها قالت: إن رسول الله ﷺ قال:" ليس أحد يحاسب يوم القيامة إلا هلك. فَقُلْتُ: أَوَلَيْسَ يَقُولُ اللهُ تَعَالَى: ﴿فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا ۝٨﴾(24)؟ قَالَتْ: فَقَالَ: " إِنَّمَا ذَلِكِ الْعَرْضُ وَلَكِنْ مَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ يَهْلِكْ ".(25) " عايشه رضي الله عنها روايت ميكند كه نبی اكرم ﷺ فرمود: "هر كس كه محاسبه شود، گرفتار عذاب ميگردد".

عايشه ميگويد: گفتم: مگر خداوند نه گفته است: بزودی محاسبه آسانی خواهد شد؟ آنحضرت ﷺ فرمود: "اين عَرضة اعمال است ولی اگر حساب دقيق به عمل آيد، هلاك ميگردد". واژهء (ظلم) در آيهء سورهء انعام وواژهء (حساب) در آيهء انشقاق باعث نگرانی وابهام نزد صحابه بود كه با تفسير پيامبر ﷺ اين اشكال حل گرديد.

3- تقييد مطلق:

مطلق لفظی را گفته ميشود كه بدون تشخيص به يک صفت معين افراد ومصداقهای كلمه را دربر ميگيرد(26) بطور مثال: لفظ "السارق" در آيهء زير بطور مطلق وارد شده كه شامل هر نوع دزدی می‌باشد - چه كم وزياد -: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾(27) "دست مرد وزن دزد را قطع كنيد". پيامبر ﷺ در حديث های قولی خود" السارق" را مقيد كرده به كسی كه يک چهارم دينار يا بيشتر از آن را می‌دزدد وكسی كه كمتر از يک چهارم دينار را بدزدد، دستش قطع نمی‌شود: "تقطع اليد فی ربع دينار فصاعدا".(28) "دست دزد در برابر دزدی يک چهارم دينار وبيشتر از آن قطع می‌شود".

همچنان كلمه: "اليد" تمام اجزای دست را دربر دارد كه سنّت های عملی پيامبر ﷺ آنرا مقيد به بند دست نموده است.

---

(24) سوره انشقاق : 8
(25) صحيح البخاري ج5 ص 2394
(26) الوجيز ص 206
(27) سوره مايده: 36
(28) صحيح البخاري ج6 ص 2492، صحيح مسلم ج2 ص 1321

قرآن کریم بخاطر اصلاح زنان نافرمان هدایت داده است تا شوهران از ایشان در خوابگاه دوری نمایند ودر صورت عدم تأثیر آنها را بزنند: ﴿وَٱلَّٰتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَٱهۡجُرُوهُنَّ فِي ٱلۡمَضَاجِعِ وَٱضۡرِبُوهُنَّۖ فَإِنۡ أَطَعۡنَكُمۡ فَلَا تَبۡغُواْ عَلَيۡهِنَّ سَبِيلًاۗ﴾(29) "وزنانی را که از نافرمانی آنان بیم دارید [نخست] پندشان دهید و[بعد] در خوابگاه‌ها از ایشان دوری کنید و[اگر تاثیر نکرد] آنان را بزنید پس اگر شما را اطاعت کردند [دیگر] بر آنها هیچ راهی [برای سرزنش] مجویید".

ترک کردن خوابگاه وزدن زنان نافرمان در قرآن بصورت مطلق آمده که ترک کردن خوابگاه را در سطح اتاق خواب وبیرون آنرا دربر میگیرد، همانگونه که زدن شامل هر نوع لت وکوب میباشد.

در اینجا نقش سنت نمایان میگردد پیامبر ﷺ ترک خوابگاه را مقید به سطح اتاق خواب وزدن را مقید به ضرب خفیف وتأدیبی نمود: " فَاضْرِبُوهُنَّ ضَرْباً غَيرَ مُبَرِّحٍ..."(30) " به صورت نه چندان شدید آنان را بزنید ".

" وَلاَ تَضْرِبِ الْوَجْهَ وَلاَ تُقَبِّحْ وَلاَ تَهْجُرْ إِلاَّ فِى الْبَيْتِ ".(31) " به چهرهء زن مزن، چهرهء آنرا بد مگردان وتنها در سطح اتاق از خوابگاه زنان دوری نما".

4 - تخصیص عام:

تخصیص عام عبارت از اینست که: واژهء عام را بر برخی از افراد آن منحصر ساخته شود.(32) از مثال های تخصیص عام توسط حدیث:

الف - از آیهء: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ ...﴾(33) اباحت داد وستد بصورت عموم دانسته میشود، ولی احادیث متعددی که در مورد بیوع فاسده وارد شده این عموم را به موارد غیرفاسده مخصوص میگرداند. (البیع از قبیل عموم است)

---

(29) سوره نساء:34
(30) صحیح مسلم ج2 ص 886
(31) سنن ابو داود ج2 ص210باسند صحیح.
(32) الوجیز فی أصول الفقه 199
(33) سوره بقره: 287

ب - قرآن کریم به تعقیب محرمات از زنان در آیه های: 22 و 23 سورهء نساء میفرماید: ﴿ وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَآءَ ذَٰلِكُمْ أَن تَبْتَغُوا۟ بِأَمْوَٰلِكُم مُّحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَٰفِحِينَ ﴾[(34)] " وغیر از این [زنان نامبرده] برای شما حلال است که [زنان دیگر را] به وسیلهء اموال خود طلب کنید در صورتی که پاکدامن باشید وزناکار نباشید". ظاهرا این آیه اباحت نکاح با تمام زنان(غیرزنان نامبرده)را افاده میکند، ولی این عموم به اتفاق اهل سنت به حدیث های زیر تخصیص یافته است:

عن أبی هریرة قال: قال رسول الله ﷺ:"لا یجمع بین المرأة وعمتها ولا بین المرأة وخالتها".[(35)] "جمع نمودن (در نکاح) بین زن وعمه‌اش، زن وخاله‌اش، جایز نیست".

عن عائشة قالت: قال لی رسول الله ﷺ :" یحرم من الرضاعة ما یحرم من الولادة".[(36)] " شیرخوارگی حرام می‌کند آنچه را که نسب حرام می‌کند".

ج - استثناء: ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ ٱلْمَيْتَةُ وَٱلدَّمُ ﴾[(37)] "بر شما گوشت مردار وخون، حرام شده است".

ازآیهء فوق حرمت هر نوع مردار وخون دانسته میشود، ولی از این حکم موارد زیر به دلیل حدیث ابن عمر مستثنا گردیده است:

عن عبد الله ابن عمر أن رسول الله ﷺ قال:" أحلت لکم میتتان ودمان: فأما المیتتان فالحوت والجراد. وأما الدمان فالکبد والطحال".[(38)] "دونوع مردار ودونوع خون برای ما حلال شده‌اند: دومردار عبارتند از مردار ماهی وملخ ودوخون عبارتند از: کبد وطحال".

در اینجا می‌بینیم که براساس سنّت پیامبر ﷺ بعضی از موارد، از آیهء بالا استثنا شده‌است که اگر سنّت نمی بود، ما دچار گمراهی واشتباه در این آیه می‌شدیم.

---

(34) سوره نساء:24
(35) صحیح البخاري ج5 ص 1965، صحیح مسلم ج 2ص 1028
(36) صحیح مسلم ج2 ص 1068
(37) سورة مائده:3
(38) سنن ابن ماجه ج 2 ص 1102، مسند احمد ج 2 ص 97 با سند صحیح (صحیح ابن ماجه ج 2 ص210

5 - نسخ برخی احکام قرآن:

یکی از شیوه های تفسیر قرآن به سنت اینستکه: حدیث نبوی حکم آیه را منسوخ ویامنسوخ بودن آن را مشخص می سازد.

در مورد نسخ آیه به احادیث اختلافی در میان علما ودانشمندان اسلامی وجود دارد که امام شافعی قایل به نسخ آیه به سنت بدون تأییدی از آیهء دیگر نیست[39]، ولی جمهور علما سنت را ناسخ آیه میدانند بخصوص نسخ آیه به حدیث متواتر ومشهور.

از مثال های آن آیهء: ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿١٨٠﴾ ﴾[40]

"بر شما مقرر شده است که چون یکی از شما را مرگ فرا رسد اگر مالی بر جای گذارد برای پدر ومادر وخویشاوندان [خود] به طور پسندیده وصیت کند [این کار] حقی است بر پرهیزگاران".

حکم وصیت در حق پدر ومادر وخویشاندان که از این آیه دانسته میشود به اساس حدیث زیر از انس ابن مالک، ابوامامه وعمروبن خارجه اشعری منسوخ گردیده است[41] :"إن الله قد أعطى كل ذي حق حقه. ألا لا وصية لوارث".[42]

6 - اهمیت سنت در تشریع احکام جدید:

سنّت پیامبر ﷺ در زمینهء تشریع (قانون گذاری) وهدایت، دومین مرجع اسلام است، حدیث نبوی همانگونه که کیفیت، کمیت وجزئیات احکام و... را توضیح میدهد، همچنان در تشریع احکام جدید نیز نقش دارد واین تشریع در حقیقت تشریع الهی است به دلایل ذیل:

(39) الناسخ والمنسوخ از ابو جعفر نحاس ج1 ص417.
(40) سوره بقره: 180
(41) تفسیر ابن کثیر ج1 ص 263
(42) مصنف ابن ابی شیبه ج7ص 281، سنن ابن ماجه ج2 ص 906، معجم الکبیر ج8 ص8 و 414 از انس بن مالک، ابو امامه وعمرو بن خارجه اشعری.

﴿مَّن يُطِعِ ٱلرَّسُولَ فَقَدۡ أَطَاعَ ٱللَّهَ﴾[43] "هر کس از پیامبر فرمان ببرد در حقیقت‌خدا را فرمان برده". وآیهء: ﴿وَمَا يَنطِقُ عَنِ ٱلۡهَوَىٰٓ ۝٣ إِنۡ هُوَ إِلَّا وَحۡيٞ يُوحَىٰ ۝٤﴾[44] " پیغمبر از سر هوس سخن نمی‌گوید، این سخن بجز وحیی که وحی می‌شود نیست ". وآیهء: ﴿وَمَآ ءَاتَىٰكُمُ ٱلرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَىٰكُمۡ عَنۡهُ فَٱنتَهُواْ﴾[45] "وآنچه را فرستاده [او] به شما داد آن را بگیرید واز آنچه شما را باز داشت بازایستید". به مناسبت این موضوع روایت عبد الله بن مسعود قابل ذکر است:

"عن عبدالله قال: لعن الله الواشمات والمستوشمات والنامصات والمتنمصات والمتفلجات للحسن المغيرات خلق الله. قال: فبلغ ذلك امرأة من بنى أسد يقال لها أم يعقوب وكانت تقرأ القرآن فأتته فقالت: ما حديث بلغنى عنك أنك لعنت الواشمات والمستوشمات والمتنمصات والمتفلجات للحسن المغيرات خلق الله؟ فقال عبدالله: وما لى لا ألعن من لعن رسول الله ﷺ ؟ وهو فى كتاب الله. فقالت المرأة: لقد قرأت ما بين لوحى المصحف فما وجدته. فقال: لئن كنت قرأتيه لقد وجدتيه. قال الله عز وجل: ﴿وَمَآ ءَاتَىٰكُمُ ٱلرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَىٰكُمۡ عَنۡهُ فَٱنتَهُواْ﴾.[46]

" از ابن مسعود - رضی الله عنه - روایت است که گفت: خدا لعنت کند زنان سوزن زننده را، زنانی را که میخواهند سوزن زده شوند وزنانی را که از دیگری می خواهند ابرویشان را اصلاح کند وزنانی که میان دندانهایشان را گشاد نموده خلقت خدا را تغییر می دهند. زنی در این مورد بر وی اعتراض نمود. اوگفت: چرا کسی را که رسول الله ﷺ لعنت کرده لعنت نکنم؟ در حالیکه آن در کتاب الله است! الله تعالی می فرماید: هر آنچه پیامبر برای شما بدهد، آن را بگیرید وآنچه شما را از آن نهی کند از آن باز ایستید ودر گذرید".

چون تحلیل وتحریم پیامبر ﷺ توسط وحی وبه دستور الله بوده؛ لذا حکم تحلیل وتحریم الهی را دارد: "عن المقدام بن معد يكرب قال : قال رسول الله ﷺ :" ألا هل عسى رجل يبلغه الحديث عنى وهومتكئ على أريكته فيقول:

(43) سوره نساء:80
(44) سوره نجم: 3-4
(45) سوره حشر: 9
(46) صحیح مسلم 3ج ص 1678

بيننا وبينكم كتاب الله فما وجدنا فيه حلالاً استحللناه وما وجدنا فيه حراماً حرمناه وإن ماحرم رسولُ الله ﷺ كما حرم الله".(47)

"شايد دستوری از دستورات، من ـ آنچه بدان امر كرده ويا از آن نهی كرده‌ام ـ به شخصيكه بر جايش تكيه داد برايش بيايد وبگويد: در ميان ما وشما قرآن است، حلال آنرا حلال پنداشته وحرام آنرا حرام می پنداريم. بی ترديد آنچه را كه پيامبر ﷺ حرام كرده مانند محرمات الهی است".

نصوص سنت در زمينهء تشريع احكام بر سه دسته تقسيم ميگردد:

1 ـ سنتی كه مؤيد احكام قرآن است واز لحاظ اجمال وتفصيل، با كتاب الله موافق ميباشد. مانند احاديثی كه صرفاً وجوب نماز، زكات وروزه را می رسانند وهيچ اشاره ای به شرايط واركان آنها ندارد، چنين احاديثی كاملاً با كتاب الله موافق است. مانند حديث:"بنی الإسلام علی خمس شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً رسول الله وإقام الصلوة وإيتاء الزكاة وصوم رمضان وحج البيت من استطاع إليه سبيلاً".(48)

" اسلام بر پنج چيز استوار شده است: اقرار به شهادتين، اقامه نماز، ادای زكات، روزه رمضان وحج خانه خدا برای كسی كه بتواند واستطاعت داشته باشد". اين حديث با آيات ذيل كاملاً مطابق است:

﴿وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ﴾(49) "ونماز را برپای بداريد وزكات بدهيد". ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ﴾(50) " ای مؤمنان! روزه بر شما فرض شده همچنانكه بر گذشتگان شما فرض شد". ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗاۚ﴾(51) " حج خانه خدا، واجب الهی است برای كسانی كه توانايی رفتن به آنجا را دارند".

---

(47) سنن ترمذي ج 5 ص 38 با سند صحيح.
(48) صحيح البخاری ج1 ص1، صحيح مسلم ج 1ص34.
(49) سوره بقره: 83
(50) سوره بقره: 183
(51) آل عمران، 97.

2 - نوع دوم، احادیثی است که بیانگر احکام قرآن از لحاظ تقیید مطلق، تفصیل مجمل وتخصیص عام و... می باشد مانند احادیثی که احکام نماز، روزه، زکات، حج وبیوع، معاملات و... را بیان می کند که در قرآن به صورت مجمل امده است. اغلب روایات واحادیث از این نوع است.

3 - قسم سوم احادیثی که بیانگر حکمی می باشد که در قرآن نه تصریح شده ونه منتفی شده است. مانند احادیث دال بر حرمت جمع بین زن وعمه یا خاله اش واحکام شفعه، رجم زانی متأهل، تبعید زناکار مجرد، مسأله ارث جده و...[52]

از مثال های تشریع جدید: حرمت گوشت حیوان درنده‌ای که دارای دندانهای تیز (شکاری)، وهر نوع پرنده‌ای که دارای چنگال، خر اهلی و... است که در آیهء زیر وامثال آن (مانند آیه های: 173 سورهء بقره، آیهء سوم سورهء مایده وآیهء 115 سورهء نحل) هیچ نوع اشاره ای به آن نشده است: ﴿قُل لَّآ أَجِدُ فِي مَآ أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٖ يَطۡعَمُهُۥٓ إِلَّآ أَن يَكُونَ مَيۡتَةً أَوۡ دَمٗا مَّسۡفُوحًا أَوۡ لَحۡمَ خِنزِيرٖ فَإِنَّهُۥ رِجۡسٌ أَوۡ فِسۡقًا أُهِلَّ لِغَيۡرِ ٱللَّهِ بِهِۦۚ فَمَنِ ٱضۡطُرَّ غَيۡرَ بَاغٖ وَلَا عَادٖ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ ١٤٥﴾[53] "بگودر آنچه به من وحی شده است بر خورنده‌ای که آن را می‌خورد هیچ حرامی نمی‌یابم مگر آنکه مردار یا خون ریخته یا گوشت‌خوك باشد که اینها همه پلیدند یا [قربانیی که] از روی نافرمانی [به هنگام ذبح] نام غیر خدا بر آن برده شده باشد پس کسی که بدون سرکشی وزیاده‌خواهی [به خوردن آنها] ناچار گردد قطعا پروردگار توآمرزنده مهربان است".

حدیث های متعددی در مورد حرمت چیزهای مختلفی وجود دارد که در این آیه ذکر نشده است؛ اگر حدیث پیامبر ﷺ نمیبود، این چیز های حرام را حلال می پنداشتیم: عن ابن عباس قال: نهی رسول الله ﷺ عن کل ذی ناب من السباع وعن کل ذی مخلب من الطیر".[54] " پیامبر ﷺ خوردن هر نوع حیوان درنده‌ای که دارای دندانهای تیز شکاری وهر نوع پرنده‌ای که دارای چنگالها وناخنهای خم شده وتیز شکاری باشد، منع کرده است".

---

(52) امام شافعی، الرسالة 91

(53) سوره انعام:145

(54) صحیح مسلم ج3 ص 1534

عن ابن عمر: " أن رسول الله ﷺ نهى يوم خيبر عن لحوم الحمر الأهلية ".[55]
" روز جنگ خیبر پیامبر ﷺ از خوردن گوشت خر اهلی منع کرد".

همچنان آیهء زیر بیانگر اباحت زینت ها است بدون کدام استثنا وبدون اینکه به فرقی بین مرد وزن اشاره داشته باشد: ﴿قُلۡ مَنۡ حَرَّمَ زِينَةَ ٱللَّهِ ٱلَّتِيٓ أَخۡرَجَ لِعِبَادِهِۦ وَٱلطَّيِّبَٰتِ مِنَ ٱلرِّزۡقِۚ﴾[56] "بگوچه کسی حرام کرده این زیت وروزی پاک را که خداوند در زمین برای بندگانش قرار داده است".

اگر این آیه بدون در نظر داشت حدیث نبوی تفسیر گردد، باید طلا وابریشم برای مردان نیز مباح باشد؛ چون نوعی از زینت است. اما حدیث واضح میسازد که این دونوع زینت مخصوص زنان بوده وبرای مردان حرام است: عن علی رضی الله عنه قال: رأَيْتُ رَسُولَ اللَّه ﷺ أَخَذَ حَرِيرا، فَجَعلَهُ فی يَمينه، وَذَهَباً فَجَعَلَهُ فی شِمالِه، ثُمَّ قَالَ: "إنَّ هذَيْنِ حرَامٌ عَلَى ذُكُورِ أُمَّتی".[57] "از علی رضی الله عنه روایت شده که گفت: رسول الله ﷺ را در حالی دیدم که ابریشمی را گرفته وبه طرف راستش نهاده وطلائی را گرفته ودر طرف چپش نهاده وسپس فرمود: این دوبر مردان امتم حرام است".

این همه مثالها بیانگر نقش سنت در تفسیر قرآن واهمیت آن در تشریع اسلامی است. افزون بر گذشته نمونه های زیاد دیگری نیز وجود دارد واین حقیقت را روشن میسازد که: بدون سنّت نمی توانیم معنای دقیق ودرست آیات قرآن را بفهمیم.

نتیجه:

بعد از این بررسی در یک جمع بندی کلی می توان گفت:

1 - آیهء: ﴿وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ﴾[58] پیامبر ﷺ را مفسر وبیانگر قرآن معرفی نموده است که پیامبر ﷺ علاوه بر رساندن کتاب

---

(55) صحیح البخاری ج4 ص 1544، صحیح مسلم ج2ص 1037
(56) سوره اعراف: 32
(57) سنن ابوداود ج 4ص89، سنن ترمذی ج 4ص217 با سند صحیح.
(58) سوره نحل:44

خدا به مردم، وظیفه دیگري نیز داشت که عبارت است از: توضیح وشرح قرآن، تفصیل احکام مجمل وبیان قواعد عام آن؛ بنابراین مسلمانان علاوه برشناخت کتاب الله لزوماً به بیان پیامبر ﷺ نیز نیازدارند.

2 - تفسیر پیامبر ﷺ شامل همه بخشهای قرآن از قبیل: تفصیل مجمل، تقیید مطلق، توضیح مبهم، تخصیص عام و... میباشد. بطور مثال نمی توانیم کیفیت، عدد رکعات، شرایط، ارکان، آداب وسایر احکام واوقات نماز را درک نماییم. اگر این امور در حدیثها مشخص نمیگردید، امت اسلامی از انجام این عبادت بزرگ به صورت مطلوب عاجز میماند. وهمچنان نمیتوان بدون در نظر داشت احادیث، فریضهء حج، زکات وسایر عبادت ها را - طوریکه خداوند از بندگانش خواسته است- انجام داد.

3 - در مواردی از قرآن ابهام واشکالی در فهم کلمه، جمله وگاهی مصداق بعضی آیات وجود دارد که نمیتوان مصداق این کلمات وجملات را با رجوع به فرهنگ ها ولغت نامه ها مشخص ساخت، جز از زبان کسیکه قرآن به اونازل شده ومسؤولیت تبلیغ وتبین آن برعهدهء اوسپرده شده است.

4 - گاهی ورود برخی کلمات مشترکه در قرآن سبب اشکال وابهام وغلط فهمی مخاطب بوده که تفسیر نبوی باعث ازالهء این نوع اشکال وغلط فهمی ها میباشد.

5 - یکی از شیوه های تفسیر قرآن به سنت اینستکه: حدیث نبوی حکم آیه را منسوخ ویا منسوخ بودن آن را مشخص می سازد.

6 - سنّت پیامبر ﷺ در زمینهء تشریع (قانون گذاری) وهدایت، دومین مرجع اسلام است، حدیث نبوی همانگونه که کیفیت، کمیت وجزئیات احکام را توضیح میدهد، همچنان در تشریع احکام جدید نیز نقش دارد؛ واز اینکه تحلیل وتحریم پیامبر ﷺ توسط وحی وبه دستور الله بوده؛ لذا حکم تحلیل وتحریم الهی را دارد.

منابع:

1 - قرآن کريم.
2 - البانی: محمد ناصرالدين، صحيح ابن ماجه، المکتب الاسلامی – بيروت، چاپ سوم، 1408هـ.
3 - بخاري: محمد بن اسماعيل، الجامع الصحيح، دار ابن كثير- بيروت، 1407هـ.
4 - ترمذی: محمد بن عيسى، أبوعيسى، السنن، دار احياء التراث العربي - بيروت.
5 - ابن حنبل: ابو عبد الله، احمد، المسند، مؤسسه قرطبه - القاهره.
6 - زُحَيْلِی: وَهْبَه، الوجيز فی أصول الفقه، دار الفكر- دمشق، 1995م.
7 - سجستانی: ابو داود سليمان بن اشعث، السنن، دار الكتاب العربي - بيروت.
8 - شافعی: محمد بن ادريس، الرسالة، مکتبه الحلبي - مصر.
9 - ابن أبي شيبة: أبو بكر، عبد الله بن محمد، المصنف، مكتبة الرشد - الرياض، 1409هـ.
10 - طبرانی: سليمان بن أحمد بن أيوب، أبو القاسم، المعجم الكبير، مكتبة العلوم والحكم - الموصل، 1983م.
11 - ابن كثير: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي، تفسير القرآن العظيم، دار الفكر- بيروت، 1994م.
12 - ابن ماجه: ابو عبد الله محمد بن يزيد القزوينی، السنن، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقی، دار إحياء الكتب العلميه - القاهره.
13 - نسائي: أحمد بن شعيب أبو عبد الرحمن، المجتبى من السنن، مكتب المطبوعات الإسلاميه – حلب، 1406هـ
14 - نحاس، أبو جعفر أحمد بن محمد بن إسماعيل، الناسخ والمنسوخ في كتاب الله، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1991م.
15 - نيشاپوری: أبو عبد الله، الحاكم، المستدرک علی الصحيحين، حلب - مكتب المطبوعات الإسلامية.
16 - نيشاپوری: مسلم بن حجاج القشيری، الصحيح، دار احياء التراث العربي - بيروت.

* * *

د غربي تمدن نړيوال لرليد، تاريخي شاليد، او اغيزې
(لومړۍ برخه)

پوهنوال دکتور مصباح الله عبد الباقي

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د شرعياتو او قانون د پوهنځي استاذ
او د سلام څېړنيزې مجلې د تحرير مدير

کابل - افغانستان

مقدمه :

الحمد لله رب العلمين والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين و على آله و أصحابه و من دعا بدعوته الى يوم الدين، وبعد.

په دې کې شک نشته چې هر تمدن په حقيقت کې په يوې عقيدې باندې ولاړ وي، د تمدن هر اړخ، که هغه سياسي وي که اقتصادي، عسکري وي او که اجتماعي، د همدې عقيدې او نړۍ او کائناتو په باب د خپل لرليد څخه سرچينه نيسي، دا يو داسې حقيقت دی چې هيڅ څوک هم ورڅخه انکار نشي کولی.

له بل پلوه دا هم يو حقيقت دی چې د تاريخ په دې پړاو کې اسلامي امت د قوت په هغه مرحله کې نه دی چې د نړۍ قيادت وکړي، بلکې په ډېرو ميدانونو او په ډېرو هيوادونو کې خو د وروسته پاته والي په داسې مراحلو کې قرار لري چې تصور يې هم انسان له شرم سره مخامخ کوي، نو دا يوه طبعي مسأله ده چې هر درد لرونکی انسان بايد په دې باب فکر وکړي چې څنګه مسلمان ملتونه او هيوادونه د وروسته پاتې والي له دې بد حالت څخه را وباسي، اسلامي امت د وروسته پاتې والي او تخلف له کندې څخه را بيرون شي ترڅو د بشريت په قيادت کې، او د بدبختيو څخه په ژغورلو کې خپله ونډه ولري.

ددې ترڅنګ دا هم حقيقت دی چې (د ارزښتونو د لوی بحران سره سره) غربي نړۍ او غربي تمدن په اقتصادي لحاظ يوه غښتلې ټولنه د ټکنالوجۍ په

لحاظ پرمخ تللی ټولنه، او د اداري نظام په لحاظ یوه مستقره ټولنه رامنځ ته کړې ده، په ظاهري او مادي لحاظ چې د غرب اوسیدونکی څه غواړي هغه ورته مهیا دي.

د همدې ظاهري مقایسې په نتیجه کې یو شمیر خلک او په ځانګړې توګه ځوانان په دې ابتلاء او ازمیښت کې پریوتې دې چې کله د اسلام روغو بنسټونو ته ګوري او بیا د مسلمانانو وروسته پاتې والي ته ګوري او په عین وخت کې په مادي لحاظ د غرب پرمختګ ته ګوري نو صحیح لاره یې له نظر څخه غائبیږي، او داسې تصور کوي چې د کامیابۍ او پرمختګ لاره هماغه ده چې غرب پرې تللی دی، دوي تصور لري چې که عالم اسلام د وروسته پاتې والي څخه بیرون راوتل وغواړي نو باید د غرب منهج او تګلاره خپله کړي، په هغه لار ولاړ شي چې غرب پرې تللی دی او دی مرحلی ته رسیدلی دی، او په خپلو ټولنو کې هغه ارزښتونه خپل کړي چې په غرب کې حاکم دي، او دا له دې سره سره چې دوی د کلک ایمان دعوی هم لري، او تصور یې دا دی چې دا دواړه (دغربي تګلارې خپلول، او متدین پاتې کیدل) سره کوم تناقض او تضاد نه لري، مګر دا ټول خلک چې د غربی تمدن څخه متأثر او اغیزمن دي، او غواړي مسایلو ته د هغوی په څیر کتنه وکړي، او په عین حال کې د ایمان دعوه هم لري، په حقیقت کې په داسې شدید تناقض کې ژوند کوي چې د سلیم عقل دخښتن لپاره هیڅ کله د منلو وړ نه دی، او دا ځکه چې غربي تصور په حقیقت کې په الحاد باندې مبني دی، او دی د ایمان دعوا لري، او ایمان او الحاد نه جمع کیدونکی شیان دی، او شاید همدا یوه عقلي قضیه (چې متناقض شیان سره نه جمع کیږی) داسی یوه قضیه وي چې د ټولو عقلاو پرې اتفاق دی، مګر داسې خلک ددې قاعدې هم مخالفت کوي.

نو په همدې دلیل دلته یو مفصل بحث ته اړتیا لیدل کیږي چې پکی دا وڅیړل شي چې اوسنی غربی تمدن چی په کومو بنسټونو ولاړ دی او هغه مادي پرمختګونه چې نن ورځ ورته انسان د غربي نړۍ په قیادت کی رسیدلی دی هغه یې څنګه ترلاسه کړي دي؟ څرنګه چې دا ټول پرمختګونه د علم (ساینس) کارنامه ده، نو باید دا ولیدل شي چې نوی ساینس په څه بنسټ بناء دی؟ او دا له کوم دین سره په ټکر کې واقع ؤ؟ او په ټکر کې د واقع کیدلو اصلي لامل او

سبب يې څه ؤ؟ تر څو دا معلومه شي چې آيا د ساينس د خپلولو او په مادي لحاظ د پرمختګ لپاره د اسلام پرېښودل همداسې اړين دي لکه څنګه چې غربې تمدن خپل دين پرېښود او د غيبياتو څخه يې انکار وکړ؟ او بيا وروسته ددې ليدل پکار دي چې هغه بنسټيزې عقيدې او هغه لرليد څه دی چې په هغې د غرب د نوي تمدن ټول عمارت ولاړ دی، او دا لرليد په څه ډول د اسلام سره په تناقض کې واقع دی؟.

همدې سوالونو ته د ځواب د لټولو په موخه په دې لنډ بحث کې ددې کوښښ شوی دی چې لاندې ټکي پکې په لنډ ډول توضيح کړی شي:

لومړی: هغه دين چې حضرت عيسی عليه السلام د الله تعالی له لوري د بشريت د هدايت لپاره راوړی ؤ، هغه په هماغه پيل کې له تحريف سره مخامخ شو، او ډير لاملونه داسې برابر شول چې هغه دين تحريف شي او په خپله اصلي بڼه پاتې نه شي، بلکه هلته يو بل دين د پولس په لاس رامنځته شو چې د حضرت عيسی عليه السلام د راوړي دين ځای يې ونيوه، دی دين ته موږ د کليسايي دين نوم ورکولی شو (په دې معنی چې د حضرت عيسی عليه السلام د راوړي دين او د کليسايي دين ترمنځ بشپړ تناقض او توپير وجود درلود).

دويم: همدا تحريف شوی نصرانيت په اروپا کې داسې خپور شو چې تقريبا ټوله اروپا يې تر خپلې اغيزې لاندې راوستله.

دريم: دا نصرانيت چې په اروپا کې خپور شوی ؤ، څرنګه چې انساني افکار د هغې بنسټيزه برخه ګرځيدلي ؤ، او ورسره پکښې د کليسا د مشرانو لپاره د طغيان او سرکشۍ ټول اسباب برابر ؤ، نو د منځنيو پيړيو په پای کې ډير داسې اسباب او لاملونه برابر شول چې د اروپا خلک په عامه توګه او مثقف قشر په ځانګړی توګه د دې کليسايي دين په مقابل کې ودريږي، او د هغی پر ضد دريځ غوره کړي، په عامه توګه د کليسا او کليسايي دين سره د مخالفت دريځ، او د هغی پر ضد پاڅون په حقيقت کې د کليسايي دين د بشري طبيعت، د کليسا د ظلمونو او استبدادونو په مقابل کې د يو رد عمل حيثيت درلود، دا په حقيقت کی د کوم الهي دين پر ضد د انسانانو په مخالفت او مخالف دريځ، او پاڅون دلالت نه کوي.

څلورم: کلیسا په ډیر شدت سره هغه خوځښتونه ځپل چې په علمي لحاظ د ټولنی د پرمختګ لپاره راپورته شوي ؤ، او دا ځکه چی دا د کلیسا د تحریف شوي دین سره په ټکر کې واقع شول، او علمي بحثونه یې داسې نتائجو ته ورسیدل چې د کلیسا د عقائدو خلاف ؤ، د کلیسا له پلوه دې علمي استبداد لا پسې د علمي نړۍ او کلیسایي دین ترمنځ واټن پراخه کړ.

پنځم: ددې پرځای چې د هغه وخت پوهه او مثقف خلک دې نتیجې ته رسیدلي وي چې دا اختلاف د علم او د کلیسا د تحریف شوي دین ترمنځ دی، له بده مرغه دې نتیجی ته ورسیدل چې دا اختلاف د مطلق دین او علم (ساینس) ترمنځ دی، له دې امله دا مثقف قشر د مطلق دین په مخالفت کې ولوید، او د الحاد لپاره لاره هواره شوه، او په دی توګ ددی مثقف قشر تر اغیزی لاندی د اروپا عام وګړي او د غرب ټوله تمدني پروسه هم ورو ورو د الحاد په لمن کې پریوته.

شپږم: دا الحادي نظریات لومړی په انفرادي ډول د بیلا بیلو فلسفیانو په نظریاتو کې راڅرګند شول، چې وروسته یې بیا د طبیعي یا ربوبي دین (Deism) په شکل کې د الحاد په لومړي پړاو منتج شو، او دې ته مو لومړی پړاو ځکه ووایه چې په دی کې د الله تعالی له وجود پرته د نور هر ډول ما وراء طبیعي وجود نفي شوې، د پرښتو، معجزاتو، پیغمبرانو، د الله له لوری رالیږل شوي دین انکار ددی دین بنسټیز اصول تشکیلوي، همدا راز د الله تعالی د معرفت قضیه هم عقل او طبیعي دلایلو ته سپارل شوی وه.

اووم: له دې وروسته بیا دا تمدن په بشپړ الحاد کې پریوت، چې هغې ته کله شمولي سکولریزم، ویل کیږي، او کله ورته د یوې او بلې فلسفی نوم ورکول کیږي، مګر بنسټیز عقائد او افکار یې مشترک دي او هغه بشپړ الحاد او د غیبیاتو څخه انکار او یا هم هغه په داسی توګه تجاهل کول چی په انساني ژوند هیڅ ډول اغیزه ونه لري.

اتم: د الحاد هغه وروستنی شکل څه دی چې اوسنی غربي تمدن پرې ولاړ دی؟ دا په پای کې ذکر شوی دی، چونکه دا کائنات د درې موجوداتو څخه جوړ دی:

لومړی: ددې کائناتو خالق. دویم: په دې نړۍ کې هغه متمیز مخلوق چې الله تعالی د نورو مخلوقاتو څخه پرته هغه ته د عقل نعمت ورکړی دی (یعنې انسان). او دریم: ټول مادي شیان او طبیعت.

ددې درې واړو عناصرو په باب د غربي تمدن د بنسټیزو جهتونو افکار وړاندې شوي دي چې هغه په بنسټیزه توګه الحادي افکار دي، همدا د غربي تمدن لرلید دی. د دې الحادي افکارو ترڅنګ د غربی تمدن څه ایجابي تصورات او معتقدات هم ذکر شوي دي، مګر اصل هدف هغه الحادي تصورات ذکر کول ؤ چې د هغې پر بنسټ دا تمدن ولاړ دی، تر څو د اسلامي تمدن سره یې توپیر په ګوته شي.

نهم: ددې معنی دا نه ده چې د غرب د تمدن سره زموږ تعامل باید د مکملې مقاطعې تعامل وي، دا کار نه معقول او نه هم ممکن دی، په تمدنونو کې علمي پرمختګونه د بشریت لاس ته راوړنې دي، دا د کوم تمدن پورې ځانګړې اړه نه لري، په شرق کی تمدن را وټوکیده، یوناني تمدن د هغی پر بنسټ پرمختګونه درلودل، د هغو پر بنسټ اسلامي تمدن نور پرمختګونه وکړل، او د اسلامي امت د پرمختګونو پر بنسټ غرب د خپل تمدن او پرمختګ ماڼۍ تعمیر کړه، اوس که اسلامي امت له دوي څخه ټکنالوجی اخلي نو دا د بشریت د تجاربو څخه استفاده ده، او اسلامي امت باید په دې کې د هیڅ تردد څخه کار وانه خلي، او هر ډول ممکنه استفاده ترې وکړي، خو دا باید په پام کې ونیسي چې ټکنالوجی منتقله کړي، نه د غربي تمدن اخلاقی او عقیدوي انتاجات، او د ټکنالوجی په انتقال کې غرب باید داسې قیود وضع نه کړي چې دا کار مشکل وګرځوي، لکه څرنګه چې اسلامي امت غرب ته د ټکنالوجۍ په انتقال کې د بخل څخه کار وانه اخیست.

ددې ترڅنګ بل شی چې هغه د غربي تمدن تر شا پروت لرلید او د غربي تمدن هغه روح چې هغه د الحاد او د دین دښمنۍ څخه عبارت دی، هغه انتقالول او پر هغې باندې د خپل پرمختګ تعمیر درول د اسلام د اصولو سره په بشپړ تعارض او تناقض کې واقع کار دی، ددې د انتقال څخه مسلمان باید ځان وساتي، او دا هغه وخت نقل کیږي چې د تصفیې او فلتر څخه پرته فکري،

اجتماعي، سیاسي او اقتصادي نظامونه کاپي کړای شي، او په عالم اسلام کې د هغو د تطبیق کولو هڅې صورت ونیسي، د مالک بن نبي په اصطلاح : (هغه افکار چې د تصفیې او فلتر څخه پرته د غرب څخه اخیستل شوی وي) هغه وژونکي افکار دي، او هغه افکار چې په وراثي توګه موږ ته راپاتې دي او د پرمختګ په مخکې خنډ واقع کیږي هغه مړه افکار دي، مالک بن نبي وایي چې د مړو افکارو تصفیه او دوژونکو افکارو فلتر کول د ترقی او پرمختګ لومړی شرط دی.

دا هم باید له یاده ونه باسو چې تمدنونه د خلکو د انتاجاتو په کاپي کولو نه دریږي، بلکه د تمدنونو د رامنځ ته کولو او جوړولو لاره دا ده چې د نورو څخه مهارتونه، ټیکنالوجي، علم او معرفت زده کړای شي، او بیا د هغې په وسیله د خپلو عقایدو په رڼا کی په تدرج سره د خپل تمدن عمارت لوړ کړی شي.

په دې بحث کې ددې هڅه شوې چې د غربي تمدن فکري بنسټ چې الحاد دی، واضح کړای شي، ددې د نقد هڅه نه ده شوې، د څېړونکي په اند د غربي تمدن سره د بابصیرته تعامل لپاره دا کفایت کوي چې مسلمان په دې پوهه شي چې د غربي تمدن دا فکري بنسټ (الحاد) د هغه له عقیدی سره په تناقض کې واقع دی.

څرنګه چې دا بحث د غربي فکر د بنسټونو د واضح کولو او څرګندولو لپاره لیکل شوی دی، له دې امله په دی رابطه پر هغو مصادرو او مراجعو اعتماد شوی دی چې د غربي تمدن د نمایندګانو له لوری لیکل شوي دي، او له هغوی څخه اقتباسات شوی دي، ترڅو داسې څه هغوی ته منسوب نشي چې د هغوی نظر او رای نه وي.

په دې لیکنه کې ددې هڅه شوې چې موضوع په ژوره توګه وڅیړل شي، او په انصاف ورسره چلند وشي، بیا هم انسان تر خپله وسه (وسع) پړ دی، نو که په دې لیکنه کې غلطي وي د هغې په ګوته کول به د لیکونکی سره مرسته او احسان وي، الله تعالی دې مونږ ته د حق پیژندلو او په حق د عمل کولو توفیق را نصیب کړي.

لومړی: اروپا او د کلیسا تحریف شوی دین

د غربي تمدن د الحادي لر لید لپاره څنګه زمینه برابره شوه؟ ددې لپاره به یو ډېر ځغلنده نظر په اروپا کې د مسیحیت په تاریخ او بیا د منځنیو پیړیو په اروپا باندې اچول پکار وي، اوس دا سوال چې دې الحادي تمدن ته څرنګه په اروپا کې د وجود او خپریدو زمینه برابره شوه؟ ددې لپاره لومړی په دې پوهیدل پکار دي چې دا تمدن په لومړي سر کې د هغه مسیحیت رد فعل ؤ چې په اروپا او غرب کې یې په خلکو حکومت کاوه، ددې لپاره چې په دې پوه شو چې هغه عمل څه ؤ چې د هغی په مقابل کې داسې غبرګون منځ ته راغی؟ نو لومړی باید هغه مسیحیت یا په بل عبارت هغه کلیسایي دین و پیژنو چې هلته یې حکومت کاوه، بیا هغه حالت باندی یو ځغلنده نظر واچوو چې په منځنیو پیړیو کې د کلیسایی دین تر حاکمیت لاندی په اروپا او غرب کې حاکم ؤ او وروسته دا وګورو چې څرنګه نوي غربي تمدن د منځنیو پیړیو د نصرانیت او مدرسي حکمت او فلسفی ځای ونیوه، او په څه توګه د یو تحریف شوي دین د تشدد او استبداد په نتیجه کې د اروپا او غرب ټوله تمدني پروسه او ټول وګړي د الحاد په لمن کې پریوتل؟.

د حضرت عیسی علیه السلام بعثت او اصلي دین

کله چې حضرت عیسی علیه السلام دنیا ته راغي او د پیغمبر په حیث مبعوث شو، نو د فلسطین منطقه هغه وخت د رومانیانو لخوا اداره کیدله، نو کله چې حضرت عیسی علیه السلام خپل دعوت پیل کړ، په پیل کې خو یې د یهودي شریعت سره سم د خلکو د اصلاح کوښښ کاوه، مګر وروسته یې چې کله د الله تعالی په حکم په یهودي شریعت کې بیلا بیل اصلاحات پیل کړل نو یهودانو (چې د روماني قانون سره سم یې خپلې داخلي چارې پخپله اداره کولې) د رومیانو څخه غوښتنه وکړه چې دا شخص چې د پیغمبرۍ دعوه لري خلک ګمراه کوي، باید ددې مخنیوی صورت ونیسي، ولې رومیانو د هغه قانون سره سم (چې یهود به خپلې دیني قضایا پخپله حل کوي او رومیان به پکښې هیڅ ډول لاس وهنه نه کوي) په پیل کې د یهودانو په شکایت هیڅ ډول اهتمام ونه کړ، چونکه پخپله حضرت عیسی علیه السلام او د هغه موحد او خدای پرسته پیروان د الله جل جلاله څخه پرته له بل چا څخه نه ویریدل، نو د یهودانو سره سره یې خپل

دعوت ته ادامه ورکړه، او د رومیانو د مستضعفو ټولنو سره یې اړیکي ټینګې کړې چې په نتیجه کې یې د رومیانو د ظلم پر ضد پاڅونونه پیل شول[1]، ددې پاڅونونو په نتیجه کې یهودان له یوې خوا له دی څخه ویریدل چې هغه نیمه آزادي (د رومیانو په امپراطورئ کې داخلي دیني آزادي) چې د رومیانو په امپراطورئ کې هغوی ته تر لاسه وه، له لاسه ور نکړی، او له بلې خوا دحضرت عیسی علیه السلام لخوا په یهودی شریعت کې د تعدیلاتو، بدلونونو او اصلاحاتو سره په بشپړه توګه مخالف ؤ، او د حضرت عیسی علیه السلام لخوا د هیکل د له منځه وړلو قضیې[2] هم د هغوی حساسیت راپارولی وه، همدا راز یهودان له دې څخه ویریدل چې د حضرت عیسی علیه السلام تحرکات او دعوت رومیان داسې تلقي نه کړی چې دا د یهودانو لخوا د آزادئ خوځښت دی چې په نتیجه کې به یې یهودان هغه ټولې آزادئ له لاسه ورکړې چې هغه وخت ورته حاصل وې، او د رومیانو د غضب او انتقام سره به مخامخ شي، ددې ټولو اسبابو له امله یهودي دیني شخصیتونه او حاخامات راټول شول تر څو د حضرت عیسی علیه السلام په رابطه تصمیم ونیسي، په اجتماع کې لوی حاخام وویل: (بهتره دا ده چې د ټول ملت د هلاکت پرځای یوازې یو انسان (حضرت عیسی علیه السلام) له منځه ولاړ شي)[3] عیسی علیه السلام ته چې کوم اتهام متوجه کړای شو هغه دا ؤ چې هغه د هیکل د تخریب او له منځه وړلو اراده درلوده، حضرت عیسی علیه السلام له خپلو حواریونو سره یوځای په یو کور کې پټ ؤ، چې په دې وخت کې د هغی یو ملګری چې (یهوذا الاسخریوطی) نومیده منحرف شوی ؤ، همدې د هیکل محافظینو ته د حضرت عیسی علیه السلام په باب معلومات ورکړل، چې د هغه په نتیجه کې الله تعالی د یهوذا الاسخریوطی شکل د حضرت عیسی علیه السلام په څیر وګرځاوه، همدا وه چې دا دحضرت عیسی علیه سره د مشابهت له امله د حضرت عیسی په شُبه کې ونیول شو، او همدا اعدام کړای شو، او حضرت عیسی علیه السلام ـ د قرآن کریم د تصریح

(1) تفصیل لپاره وګوری قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۳۰ ـ ۲۳۱، تالیف: ویل دیورانت، ترجمه: محمد بدران، طبع دار الجیل، بیروت، وتونس.

(2) د حضرت عیسی علیه السلام د محاکمی په وخت کی په دی هم متهم شوی وه چی هغی د یهودانو د معبد هیکل سلیمانی د ورانولو هڅه کوله او د هغی د ورانولو تهدید یی کړی وه. قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۳۶.

(3) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۳۵.

سره سم ـ آسمان ته پورته کړای شو، څرنګه چې د حضرت عیسی علیه السلام اصلي موحد اتباع د یهودانو او یونانیانو لخوا د شدید تعقیب لاندې ؤ، او په ازادۍ سره یې نه تبلیغ کولی شو، او نه د انجیل کومه برخه یی د ځان سره درلودلی شوه، نو په شفوي توګه یې د حضرت عیسی علیه السلام تعلیمات خلکو ته رسول، بناء دا تعلیمات د وخت په تیریدو سره په خپل اصلي شکل کې پاتې نه شول[4]، او تحریف پکښې رابښکاره شو، ددې تحریف ډیر اسباب ؤ، چې تر ټولو مهم یې دا لاندې اسباب بللی شو:

د تحریف لومړی لامل: د پخوانیو ادیانو او فلسفو تاثیر

هغه افکار، وثني ادیان، او فلسفي نظریات چې په هغه وخت کې په یونان، روم، اسکندریه او فارس کې رائج ؤ په ډیره مؤثره توګه په مسیحیت کې د تحریف لامل وګرځیدل[5]، او دا په دې شکل چې د حضرت علیسی علیه السلام د موحدو اتباعو د ظلم او تشدد په نتیجه کی د صحنی څخه د غائبیدولو نه وروسته چې کومو خلکو د نصرانیت تبلیغ په غاړه واخیست هغوی ددې افکارو، ادیانو او فلسفو څخه په ډیره ژوره توګه اغیزمن ؤ، چونکه د حضرت عیسی علیه السلام موحد او حقیقي اتباع تر درې پیړیو پورې د تعذیب او تعقیب لاندې ؤ، او د حقیقي دین د رسولو فرصت یې و نه مونده، نو بناء د مسیحیت په نوم دې تحریف شوي دین ته د خپریدلو په بشپړه توګه زمینه برابره شوه، د بیلګې په توګه یو د هغو کسانو څخه چې د رسولانو په نوم شهرت لري او مسیحیت ته یی په نوې بڼه ورکولو کې خورا زیات لاس درلود او د پخوانیو افکارو او ادیانو او فلسفو څخه متاثر ؤ، پولس یا (شاوول) ؤ، چې د میلاد په لسم کال په طرسوس کې پیدا شوی ؤ، د یهودانو د (فریسیانو) د طائفې سره یې اړیکې درلودې، او پلار یې د روم تابعیت هم درلود، په پیل کې پولس ډیر سر سخته یهودي ؤ، او د مسیحانو په تعذیبولو او ځپلو کې یې خورا زیاته ونډه درلوده، لیکن بې له کومو مقدماتو یو ناڅاپه د یهودیت څخه نصرانیت ته ور واوښت ـ سره له دې چې تر اخره پورې

(4) د دی تعذیبونو د تفصیل لپاره وګوری : محاضرات فی النصرانیة ص ۳۶ و ما بعدها، طبع الرئاسة العامة لادارات البحوث العلمیة، والافتاء، والدعوة والارشاد، الریاض ـ المملکة العربیة السعودیة، الطبعة الرابعة، کال ۱۴۰۴هـ.
(5) د دی تفصیل لپاره وګوری: محاضرات فی النصرانیة ص ۴۱ او له دی وروسته.

يې فريسى يهودي ډلې ته په انتساب فخر كاوه ـ پولس هغه شخص دى چې اوسني نصراني عقايد تقريبا ټول هغه جوړ كړي دي، او دا زمينه ځكه پولس ته برابره شوه چې د عيسى عليه السلام حقيقي او موحد اتباع د تعقيب او ځپلو له امله په دې نه توانيدل چې په ليكلې بڼه د حضرت عيسى عليه السلام تعليمات خلكو ته وړاندې كړي، له دې امله به يې يوازې په شفوي توګه د تعليماتو په وړاندې كولو اكتفاء كوله، او پولس (شاول) به د بيلا بيلو رسائلو له لارې خپل تعليمات خلكو ته په ليكلى بڼه رسول، چې ورو ورو هغه شفوي تعليمات په ډيره محدوده ساحه كې پاتې شول، او په عامه توګه هغه افكارو رواج وموند چې د پولس په رسائلو كې مطرح شوي ؤ، په دې توګه د پولس افكار د نوي مسيحيت لپاره مصدر وګرځيدل، او لكه چې ټول مؤرخين په دې تصريح كوي او تقريبا اتفاق پرى لري چې پولس په حقيقت كې د يونانيانو د وثنى افكارو، اسكندري او هيليني[6] ديني تصوراتو نه متاثر ؤ، چې د يهودى او هيليني ديني تصوراتو او د يونانيانو د ما وراء الطبيعي افكارو څخه يې نوي افكار جوړ كړل[7] او دا ځكه چې پولس پخپله رومي تابعيت درلود او پر رومي عقايدو لوى شوى ؤ[8].

د بيلګې په توګه د مسيحيانو دا عقيده پولس ايجاد كړې چې حضرت عيسى عليه السلام په خپلې قربانى د بشريت د هغه ګناهونو فديه تقديم كړې چې هر انسان يې په وراثت سره د ادم عليه السلام د خطاء (په جنت كى د ونى څخه د ميوى د خوړلو) په نتيجه كې په غاړه لري، دا عقيده په حقيقت كې د يونانيانو مشهوره عقيده وه چې هغوى د خپلو خدايانو ـ اوزريس، انيس، ديونيشس ـ په باب درلوده چې دغه خدايان ددې لپاره مړه شوى دى چې په خپل مرګ د انسانانو د ګناهونو فديه وړاندې كړي، همدى عقيده كى د پولس لخوا ددى خدايانو ځاى حضرت عيسى عليه السلام ته وركړ شو.

همدا راز هغه القاب چې د پولس لخوا حضرت عيسى عليه السلام ته استعمال شول لكه (سوتر) ـ چې د ژغورونكي (المخلّص) معنى لري ـ او

---

(6) هلينى فلسفه هغه ورسته پاتى فلسفى ته ويل كيږى چى د ارسطو د وفات نه وروسته يى په يونان كى رواج وموندە.
(7) قصة الحضارة ج ١١ ص ٢٦٩
(8) قصة الحضارة ج ١١ ص ٢٤٩

(الیوثریوس) (Eleutherios) - چې معنی یې نجات ورکونکی (المنجی) دی - دا ټول القاب د یونانیانو له خوا همدې خدایانو ته استعمالیدل، اوس د مسیحیانو په منځ کی حضرت عیسی علیه السلام یوازې د همدی (المخلص) په لقب پیژندل کیږي.

همدا راز د (کریوس) (Kyrios) - لقب او عقیده چې معنی یې خدای (الرب) ده - د پولس لخوا په مسیحیت کی ایجاد او د لومړي ځل لپاره د حضرت عیسی علیه السلام لپاره استعمال شوه، دا لفظ هم په یوناني دیني ادبیاتو کې د (دیونیشس) - چې ځان یي فداء او قرباني کړې ؤ - لپاره استعمالیده[9].

بلکې غربي محققین په دې اعتراف کوي چې اوسنی مسیحیت د حضرت عیسی علیه السلام سره هیڅ تړاو نه لري، بلکې دا د پولس ایجاد کړی دین دی چې د بیلا بیلو مصادرو څخه یې اختراع کړی دی.په دې باب یو برتانوي محقق (ویلز) وایي: په هغه وخت کې یو بل لوی معلم را ښکاره شو، چې په دې عصر کې اکثره د اعتماد وړ علماء یې د مسیحیت[10] حقیقي بنسټ ایښودونکی ګڼي، او هغه شاول الطرسوسی یا پولس ؤ ... باوري خبره دا ده چې هغه په اصل کې یهودي ؤ - سره له دې چې یو شمیر یهودي لیکونکي له دې نه انکار کوي - لیکن په دې کې خو هیڅ شک نشته چې هغه له یهودي استاذانو څخه علم ترلاسه کړی ؤ، ولې له دې سره سره هغه د اسکندري هیلیني[11] دیني علومو متبحر عالم هم ؤ، او د یوناني فلسفې په ځانګړی توګه د اسکندریې د فلسفي مدرسې د تعبیراتو او د رواقي[12] فلسفې د اسالیبو څخه متاثر ؤ، پولس د حضرت عیسی علیه السلام له تعلیماتو څخه تر خبریدو ډیر وړاندې د یوې دیني نظریې څښتن او یو معلم ؤ چې خلکو ته به یې ښوونې کولې (یعنې پخپله یې مستقل دین درلود او د حضرت عیسی علیه السلام پیرو نه ؤ) راجح خبره دا ده چې هغه د مثرائی[13]

---

(9) ددی او نور تفصیل لپاره وګوري: قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۶۴

(10) د هغه دین چی اوس د مسیحیت په نوم په اروپا کی معروف دی، حقیقی مسیحیت چی حضرت عیسی علیه السلام د الله له لوری راوړی وه هغه تری مراد نه دی.

(11) دا د روماني تاریخ یوی فتری ته اشاره کوي چی د ارسطو د مرګ څخه وروسته پیل شوه چی په ټاکلی توګه د ۳۲۳ ق.م څخه پیل کیږی او د ۱۴۶ ق.م پوری دوام کوي.

(12) دا یوه فلسفی مدرسه ده چی فیلسوف رینان تاسیس کړی وه او بنسټ یی په دنیاوی لذتونو کی په زهد او حسی لذتونو او تکلیفونو څخه په بی پروایی ایښودل شوی وه.

(13) مثرا په پخوانی فارسی دین کی د نور او رڼا خدای ته ویل کیده، مثرائی یعنی پخوانی فارسی دین.

دین څخه متاثر وه، ځکه هغه مثرائی تعبیراتو ته ډیر ورته تعبیرات استعمالوی، څوک چې د پولس رسائل د اناجیلو سره یوځای مطالعه کړی هغه ته په څرگنده توگه دا ثابتیږی چې د هغی ذهن د داسی افکارو څخه ډک وه چې د حضرت عیسی علیه السلام څخه د نقل شوو تعلیماتو او اقوالو کې هیڅ بارز حیثیت نه لری او د حضرت عیسی علیه السلام د اقوالو او تعلمیاتو سره اړخ نه لگوی، د بیلگی په توگه هغه فکر چې د هغی سره سم یو شخص د (حضرت ادم علیه السلام څخه په وراثت باندی ټولو انسانانو ته د منتقل شوی) گناه د کفاری لپاره قربانیږی، د حضرت عیسی علیه السلام راوړی دین په حقیقت کې د یو نوی انسانی روح پیداینبت وه، او د پولس تعلیمات د قدیمی او پخوانیو ادیانو یوه ملغوبه وه، د کاهن او مذبح دین، او د خدایانو د خوشحالی لپاره د وینو تویولو دین وه!(14).

د پولس (شاول) په باب وویل دیورانت دا خبره په نور صراحت سره کوي هغه وايي چې پولس یو داسی دین ایجاد کړ چې د هغه لپاره د حضرت عیسی په اقوالو کې هیڅ دلیل نه لیدل کیږي، او هغه دین چې شاول ایجاد کړ شاید د هغې اصلي سبب هغه پښیمانی وه چې هغه ورسره مخامخ شو (یعنې د مسیحیانو د تعذیب په اړه پښیماني) او یا هغه تصور او تخیل د دې دین مصدر ؤ چې دده په اند عیسی علیه السلام د کوم انجام سره مخامخ شو، او په کومه توگه تعذیب او ووژلی(15) شو، د هغی ظلم پر ضد او د حضرت عیسی علیه السلام مظلومیت احساس پولس دی ته اماده کړ چې د حضرت عیسی علیه السلام په باب داسی تصورات قائم کړي او هغی ته خدایي صفات ثابت کړي.

همدا خبره ویل دیورانت د یوحنا په باره کې هم کوي، هغه وايي: کوم کار چې پولس پیل کړی ؤ هغه یوحنا پرمخ یوړ، حضرت عیسی علیه السلام چې د خپل ځان په باره کې څه ویلي ؤ هغه دا ؤ: چې هغه (مسیح منتظر) دی چې د

(14) دی لپاره وگوره: "معالم تاریخ الإنسانیة " ترجمة عبد العزیز توفیق جاوید ، طبع لجنة التألیف والترجمة والنشر بالقاهرة ، ج 3 . ص 705.

(15) طبعا دا د نصاراو رای ده چې حضرت عیسی علیه السلام ووژلی شو او دری ورځی په خپل قبر کی وه او وروسته بیا اسمانونو ته پورته کړی شو، مگر قران کریم دا تصریح کوي چې حضرت عیسی علیه السلام نه وژل شوی او نه په دار کړی شوی دی.

بنی اسرائیلو د اصلاح لپاره رالیږل شوی دی، مګر پولس[16] او یوحنا او نورو هغه کسانو چې د یوناني او قدیمو فارسي او هیلیني ادیانو څخه متأثر ؤ، او وثنیت (پت پرستۍ) یې په فکرونو کې اغښتل شوی وه، هغوي یو داسی نوی مسیحیت را ایجاد کړ چې اجزاء یې د بیلا بیلو پخوانیو فلسفي افکارو او بت پرستو ادیانو څخه اخیستل شوي ؤ، په اخر کې وایي: خلاصه خبره دا ده چې مسیحیت[17] هغه وروستنی لوی شی دی چې د پخوانۍ بت پرستې دنیا له بطن څخه راپیدا شوی دی[18]، یعنې د پخوانۍ پت پرستې دنیا د افکارو او ادیانو څخه بیلا بیل افکار او معتقدات د پولس، یوحنا او داسې نورو په ذریعه راجمع کړای شول او دا مسیحیت ترې ترتیب شو، په دې معنی چې دا تحریف شوی مسیحیت ؤ او هغه مسیحیت نه ؤ چې حضرت عیسی علیه السلام د یو سماوي دین په حیث د الله تعالی له لوري د بشریت (بلکې په ځانګړی توګه د بني اسرائیلو) د هدایت لپاره راوړی ؤ.

دا لومړی لامل ؤ چې د هغه له امله د حضرت عیسی علیه السلام اصلي دین د تحریف سره مخامخ شو، ډیر خلک خو دا تصور لري چې د پولس نصراني کیدل په حقیقت کې د یهودانو له خوا یوه دسیسه وه چې د حضرت عیسی علیه السلام هغه دین چې هغوي د تعذیبونو او زوررونو له لارې و نه توانیدل چې له منځه یې یوسي ویې غوښتل چې د داخل څخه یې تحریف کړي او په دې توګه یې له منځه یوسي، چې تر ډیره حده پورې په دې وتوانیدل، دا محققین د پولس دا کوښښ له هغو کوښښونو سره مقایسه کوي چې د عبد الله بن سبأ یهودي لخوا د اسلام د معنوي تحریف لپاره په لومړۍ هجري پیړۍ کې سرته رسیدلی.

(16) په دی باب د معاصری نړي د مقارنة الادیان یو مشهور عالم هیم ماکبی کتاب (بولس و تحریف المسیحیة) ترجمة سمیرة عزمی الزین، من منشورات المعهد الدولی للدراسات الانسانیة، د لوستلو وړ دی، هغی په ډیر تفصیل سره او د مکملو شواهدو سره دا ثابته کړی چی دا اوسنی مسیحیت هغه مسیحیت نه دی چی حضرت عیسی علیه السلام راوړی وه، بلکه دا د بولس ایجاد کړی مسیحیت دی چی د بیلا بیلو وثنیاتو او منحرفو افکارو څخه یی راټول کړی دی.

(17) هغه مسیحیت چی په اروپا کی رائج وه، ددی څخه مراد هغه اصلی مسیحیت نه دی چی حضرت عیسی علیه السلام د الله تعالی له لوری راوړی وه.

(18) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۷۶.

پولس (شاول) ددې ادعاء وکړه چې هغه د هغه اویا کسانو له جملې څخه دی چې د حضرت عیسی علیه السلام د اوچتیدو څخه وروسته ورته وحي راځي، او په مسیحیت کې د شاملیدو او په مسیحیت د ایمان راوړلو لپاره یې هم داسې یوه لاره اختیار کړه چې د هغه د مکر، چالاکۍ او فریب له امله مسیحیانو هغه د (معلم اول) په حیث ومانه، یواځې دا نه بلکې د انجیل ډیر لیکونکی لکه، مرقس او لوقا یې شاګردي اختیار کړه، دې کار پولس ته ددې امکان ورپه برخه کړ چې د نصرانیت په اصولو او فروعو -ټولو کې- داسې تحریف او تبدیلۍ وکړي چې هغه ته له خپل اصلي بنې څخه په بشپړه توګه مغایر شکل ورکړي.

د پولس دین د حضرت عیسی علیه السلام د راوړي دین ځای ونیوه

د دې نوي مسیحیت ـ چې د پولس او نورو څه رسولانو (هغه اویا کسانو چې ددې ادعاء به یې کوله چې دوی د الهام او وحي له لارې تعلیمات له حضرت عیسی څخه نیغ په نیغه اخلي، او د هغه د پخوانیو تعلیماتو پابند نه دي) په لاس رامنځ ته شو ـ نه وړاندې یو ډول فراغ موجود ؤ، ځکه چې هلته په ټولنه باندې یا خو رواقي او ابیقوري[19] فلسفي نظریاتو حکومت کولو او یا هم هغه تحریف شوی یهودیت چې پر یو ځانګړي ملیت او قومیت پورې تړلی دین ؤ، په ټولنه حاکم ؤ، او یا هغه بت پرستي چې د رومانیانو د امپراطورۍ رسمي دین ؤ حاکمیت درلود، دې ټولو ادیانو او افکارو د هغه وخت د ټولنې روحي اړتیاوې نه شوای پوره کولی، له دی امله هغه مسیحیت ـ چې د بیلا بیلو افکارو او معتقداتو څخه په استفادې سره د پولس او نورو رسولانو په لاس رامنځ ته شوی ؤ او څه نا څه د حضرت عیسی علیه السلام اصلي تعلیمات هم پکښې ؤ- ددې فراغ په نتیجه کې د هغه لپاره د خپریدو زمینه برابره شوه، او د اسیا، افریقا او اروپا بیلا بیلو ساحو ته خپور شو، په همدې وخت کې بیلا بیلې کلیساګانې رامنځ ته شوې، او مقدس کتاب لاتینی ژبو ته ترجمه شو، دا پیشرفت له دې مخکې رامنځته شو چې په دریم میلادی قرن کې روم په رسمي توګه مسیحیت ومني او امپراطور یې مسیحیت قبول کړي، په دې باب ویل دیورانت داسې وایي: وروسته له دې چې دا نوی دین (د پولس مسیحیت) تشکیل شو او

(19) ابیقور ته منسوبه فلسفه چی پخپله دی د ۳۴۱ ق.م څخه تر ۲۷۰ ق.م. پورې ژوند کړی.

منځ ته راغی، په داسې توګه چې د انسانانو اړتیاوې یی (د هغه وخت د بت پرستی، یهودیت، او فلسفی نظریات په پرتله په بهتره او غوره توګه) پوره کولی، نو د خلکو ترمنځ یې په خپریدلو پیل وکړ، او دهغه توان په نتیجه کې چې دی دین د خپریدلو لپاره درلوده، نو هر چا به چې دا دین قبول کړ ځان به یې د دی دین یو متحمس دعوتګر ګرځاوه چې جوش او خروش به یې د انقلابیانو څخه کم نه ؤ[20].

د مسیحیت د انتشار او خپریدو په باب همدا مؤرخ وایي:په عامه توګه دا ویلی شو چې ۳۰۰ میلادی کال د راتلو څخه دمخه د شرق ځلورمه برخه او د غرب شلمه برخه اوسیدونکي مسیحیان شوي ؤ، په دې پاپ ترتلیان (چې شا او خوا ۲۰۰ میلادی کال کې وفات شوی) وایی: خلک په صراحت سره وایي چې (رومانی) دولت له موږ څخه ډک دی، او دا ځکه چې ټول خلک د عمرونو، حالاتو، او مرتبو د اختلاف سره سره موږ ته رامات دي، او زموږ تر بیرغ لاندې راغونډیږي، موږ ډیر اوسني خلک یو (یعنی ددی دین عمر ډیر کم دی) مګر له دې سره سره په موږ ټوله دنیا ډکه ده[21].

د مسیحیت د انتشار ترڅنګ د پولسی مسیحیت د مصادرو د تنوع په نتیجه کی د مسیحیت په داخل کې ډیر متنوع افکار او عقاید رامنځ ته شول، څه خلکو دا عقیده درلوده چې حضرت عیسی علیه السلام د الله رسول دی، او له دې څخه پرته بل څه نه دی، یو شمیر خلک په دې نظر ؤ چې هغه د الله (تعالی عن قولهم) ځوی دی، او قدیم دی، یوې فرقی دا نظر درلود چې هغه سره له دې چې د الله ځوی دی، خو هغه مخلوق هم دی، دا ډول ډیرې فرقې موجودې وي، د فرقو د کثرت په باب ویل دیورانت د هغه وخت د یو مسیحی چې سلس نومیده کیسه کوي، چې هغه ویل: مسیحیان په ډیرو فرقوا وویشل شو، تر دې چې د هغوی څخه د هر فرد قصد دا دی چې د ځان لپاره یو ډله جوړه کړي[22]، او هرې فرقې دا نظر درلود چې همدا د حضرت عیسی علیه السلام د راوړي دین صحیح نمایندګي کوي.

---

(20) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۸۸- ۲۸۹.
(21) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۸۹.
(22) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۳۱۴.

د تحریف دویم لامل: په مسیحیت کې د رومانیانو شمولیت

د حضرت عیسی علیه السلام اتباع د هغه د دعوت د څرګندیدو او بیا اسمان ته تر اوچتیدو وروسته د سختو تعذیبونو لاندې ؤ، لومړی د (نیرون) په وخت کې چې د ۵۴ م څخه یې تر ۶۸ پورې حکومت کړی[23]، بیا د امپراطور (تراجان) په وخت کې چې د ۹۸م څخه یې تر ۱۱۸م پورې حکومت کړی، دهغه په وخت کې د مسیحیت اتهام به چې په چا ولګیده د هغه سزا اعدام وه، همدا راز د امپراطور (دیکیوس) چې د ۲۴۹م څخه یې د ۲۵۱م پورې حکومت کړی، او بیا د امپراطور (دقلدیانوس) په حکومت کې چې د ۲۸۴م تر ۳۰۵م پورې یې حکومت کړی، د سختو تعذیبونو سره مخامخ ؤ، دې امپراطور د مسیحیانو د کلیساګانو د ورانولو او د هغوی د کتابونو د سوزولو عام حکم صادر کړی ؤ، نو ترکومه چې ددې روماني امپراطورانو په وخت کې مسیحیان د تعذیب لاندې ؤ او په مشکل کې ؤ تر هغه وخت پورې ددوی اختلافات او فرقې چې موجودې وې او ترمنځ یې ډېر اختلافات هم موجود ؤ خو دا اختلافات نه را ښکاره کیدل، ځکه چې هیچا د خپلو افکارو د اظهار توان نه درلود، نو دهمدې لپاره هر څه پټ ؤ او نه را برسیره کیدل، په دې افکارو کې په طبیعي توګه هغه افکار هم ؤ چې د بت پرستو دینونو د تاثیر او اغیزی له امله مسیحیت قبول کړي ؤ، ځکه ډیر داسې خلک چې بت پرستانه نظریات یې درلودل د خپلو پخوانیو عقایدو سره په مسیحیت کې شامل شوي ؤ، په دوی کې په ډیر لوی شمیر کې د پولس (شاول) د تحریف شوي مسیحیت منونکی هم ؤ، ددې ترڅنګ څه هغه خلک هم موجود ؤ چې د اصلی مسیحیت تر اغیزې لاندې یې حضرت عیسی علیه السلام یوازې پیغمبر باله، ددې بیلا بیلو افکارو ترمنځ شدید اختلافات موجود ؤ، د بیلګې په توګه د اسکندریې د کلیسا سره په مخالفت کې د مسیحیت یو عالم چې اریوس نومیده په دې عقیده ؤ چې حضرت عیسی علیه السلام خدای نه دی، کله چې د روم امپراطور قسطنطین د څه سیاسی ملحوظاتو له امله په ظاهری توګه مسیحیت قبول کړ[24] نو دلته دا اختلافات را څرګند

(23) د حضرت عیسی علیه السلام اتباع یی په دی متهم کړل چی دوی د روما ښار سوځولی دی.
(24) چی د مسیحیت د اظهار په نتیجه کی یی غوښتل چی مسیحیان چی شمیر تر هغه وخته پوری ډیر زیات شوی وه له یوی خوا د ځان سره و دروی، او له بلی خوا چی کله یی دا ولیدل = =

شول، ځکه نوره د مسيحيانو د زورولو او تعذيبولو زمانه تيره شوی وه، ددې اختلافاتو د له منځه وړلو لپاره قسطنطين په کال ۳۲۵ م کې د مسيحی ديني مشرانو يوه اجتماع راوغوښتله چې د (مجمع نيقيه) په نوم ياديږي، او هلته په بنسټيزه توګه د حضرت عيسی عليه السلام د الوهيت قضيه بحث شوه، چې د مجمع اکثر غړي د اريوس نظر او رايه تايدوله، مګر چونکه پخپله قسطنطين بت پرستي ته ميلان درلود نو هغه پخپله د خپل اثر او رسوخ په نتيجه کې د هغه چا رای ته رسمی بڼه ورکړه چې د حضرت عيسی عليه السلام د الوهيت قائل ؤ، په دې توګه هغه بت پرستي چې په مسيحت کې ننوتی وه هغه رسمي بڼه غوره کړه، او د توحيد اواز خفه کړی شو، د دې نظريې او د حضرت عيسی د ابن الله د نظريې سره د مخالفت لرونکو دکتابونو د سوزولو حکم ورکړای شو، څوک چې د توحيد قائل ؤ هغوی ملعون وګرځولی شول او د کليسا څخه يې د شړلو حکم صادر شو[25]، په دې توګه ويلی شو چې رومانيان په مسيحيت کې داخل نه شول بلکې د مسيحيت او روماني بت پرستۍ د اشتراک او يو بل سره د يوځای کيدو په نتيجه کی يو نوی دين ايجاد شو، او دا د رومانيانو او يونانيانو ترمنځ او په عامه توګه په غرب کې خپريدونکی دين وګرځيده[26]، له همدې امله لوی مؤرخين دا په پوره اطمينان سره وايي چې دا مسيحيت په بشپړه توګه د قسطنطين د تاثير لاندې ؤ، ولز وايی: (هغه څرګند حقيقت چې هيڅ غموض پکښی نشته دا دی چې په هغه وخت کې د مسيحيت تاريخ د حضرت عيسی د روح څخه چې څومره نمايندګي کوي په هماغه اندازه د لوی قسطنطين د روح څخه هم نمايندګي کوي، دا که زيات نه وي نو کم خو نه دی)[27] او دا خو څرګنده خبره ده چې د قسطنطين کبير د روح څخه د يوناني پت پرستۍ روح

= = چی مسيحيان د خپلو مذهبی مشرانو څومره تقديس او احترام کوي غوښتل يی چی دا احترام دی ته ترلاسه شی له دی امله يی په ظاهری توګه مسيحيت قبول کړ مګر په حقيقت کی پری هغه پخوانی پت پرستانه نظريات غالب وو چی د يونانيانو دين وه. قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۳۸۷.

(25) ددی تفصيل لپاره وګوری محاضرات فی النصرانية د شيخ محمد ابو زهرة ص ۱۱۲ او له دی وروسته صفحات.

(26) همدی دين ته کاتوليکی دين وويل شو (چی لفظی معنی يی عام دين دی) يعنی د امپراطوری رسمی او عام دين ايجاد شو.

(27) معالم تاريخ الانسانية مخکينی کتاب ج ۳ ص ۳۸.

مراد دی، او په غرب کې خپریدونکی نصرانیت د پت پرستۍ د همدې روح څخه اغیزمن ؤ، چې دا په حقیقت کې د مسیحیت د تحریف دویم لوی لامل ؤ.

همدا مسیحیت په اروپا کې خپور شو

تر پنځم قرن پورې همدا رسمي مسیحیت (کاتولیکی مذهب چې د نصرانیت او پت پرستۍ څخه مرکب وه او تر ډیره ځایه د انساني افکارو په بنسټ ولاړ وه) د نړۍ اکثره سیمو ته خپور شو چې په کې د اروپا، افریقا او اسیا زیاتې برخې شاملې وی[28]، د مسیحیت د انتشار سره جوخت د کلیسا د واکمنانو په سرونو کی د سیاسي حاکمیت د لاس ته راوړلو تصور هم را پیدا شو، د بیلګې په توګه اغسطین د (۳۵۴- ۴۳۰ کلونو ترمنځ یی ژوند کړی) په خپل لیکلي کتاب (د خدای مملکت) کې د کلیسا د سیاسي افکارو د تطور او خپریدو انځور وړاندي کوي، هغه په خپل یاد شوي کتاب کې لوستونکي ته دا تصور ورکوي چې دا ټوله نړۍ د الله مملکت (د کلیسا امپراطوري) ګرځیدلی شي[29]، له دې څخه څو لسیزې وروسته دا تصورات یوه ځانګړې سیاسي نظریه وګرځیده، څه وخت وروسته چې بیلا بیل قومونه په مسیحیت کې داخلیدل نو پاپ ددې ادعاء کوله چې هغه د ټولې مسیحي نړۍ په بادشاهانو تسلط لري، ورو ورو دا تصور مستحکم شو او د یو څو پیړیو په دننه دننه کې پاپ په نظري او عملي لحاظ د مسیحی نړۍ مرکزي شخصیت وګرځید، هغه هم دیني رهبر ؤ، هم قاضی او هم مقدس پادشاه او د پادشاهانو څارونکی ؤ، او په دې توګه کاتولیکی مذهب په غربي نړۍ تسلط قائم کړ.

د کلیسا د ټولواکۍ مرحله پیل شوه

کله چې کلیسا د اروپا سیاسي، اجتماعي، دیني ټولواکي ترلاسه کړه، او نور ټول ځواکونه ضعیف شول نو ددې په نتیجه کې د کلیسا د زور ځواکۍ او استبداد مرحله پیل شوه، او دا له دې امله چې د مسیحیت مشرانو له یو اړخ نه ځان ته د الله تعالی د نمایندګانو حیثیت ورکړ، له بلې خوا په سیاسي لحاظ هم داسې کوم

(28) معالم تاریخ الانسانیة ج ۳ ص ۳۹.
(29) معالم تاریخ الانسانیة ج ۳ ص ۴۱.

ځواک نه ؤ چې د کلیسا او د مسیحیت د مذهبي مشرانو واک محدود کړي، ددې ترڅنګ داسې څه عوامل او لاملونه هم ؤ چې کلیسا یې د خلکو په اذهانو کې منفوره کړه، نو لکه څنګه چې په اروپا کې د همدې تحریف شوي مسیحیت او کلیسایي دین څخه پرته بل څه د دین په نوم نه پیژندل کیده، له دې امله هغه ټول نفرت چې د دي تحریف شوي مسیحیت او کلیسا سره ایجاد شوی ؤ، هغه د مطلق دین سره په نفرت باندې بدل شو، او په دې توګه د الحاد لپاره لاره هواره شوه، د اوسنیو اروپایانو غلطي داوه او تر اوسه پورې همدا ده چې پرته له دې چې څیړنه وکړي چې هغه قابل نفرت عوامل او اسباب چې په کلیسایی کاتولیکي دین کی موجود ؤ او د کلیسا پر ضد د نفرت لامل وګرځیدل ایا په ټولو ادیانو کې مشترک دي؟ او که یوازې په هم دې تحریف شوي کلیسایي دین کې منحصر دي؟ ددی تحقیق او څیړنی پرته یی ټول ادیان یو څیر وانګیرل، او د ټولو ادیانو د مطلق ردولو دریځ یې غوره کړ، په داسې حال کې چې دا ممکنه وه چې د صحیح او درستې څیړنی په نتیجه کې د حق دین منلو ته رسیدلی وای، او په دی پوه شوی وای چی دا لاملونه او اسباب په ټولو ادیانو کی مشترک نه دي، بلکه صحیح او واقعي الهي ادیان له دی څخه پاک دي، که دا کار شوی وی نو بشریت ته به د توحید په بنسټ ولاړ یو پرمخ تللی تمدن په لاس ورغلی وی، مګر دلته هم د کلیسا هغه متعصبانه تعامل چې د اسلام پر ضد یې اختیار کړی ؤ، داسې رول ولوباوه چې اروپایان یې د اسلام او حق له منلو څخه محروم کړل، او هغه په دې توګه چې کله اروپایان د کلیسا څخه د تنفر په حالت کې ؤ او ددې امکانات پیدا شوي ؤ چې اسلام مطالعه کړي او دلچسپی په کښې واخلي، په دې وخت کې کلیسا د اسلام په باب داسې زهرجن تبلیغات پیل کړل چې په نتیجه کې یې اسلام د مسیحیت یوه منحرفه فرقه، او یو خونخوار دین معرفي کړ، ددې ترڅنګ یې خپل ټول توان په دې مصرف کړ چې اروپایان په هیڅ ډول د عالم اسلام سره تماس ونه شي نیولی تر څو د کلیسا د مشرانو په قبضه کې پاتې شي، په دې توګه ددوی دا کړه وړه صحیح دین ته په لار نه موندلو او په عین وخت کی د کلیسا څخه تنفر په الحاد منتج شول، او د مطلق دین پر ضد یې بیرغ پورته کړ. دلته په لنډه توګه اوس هغه لاملونه په ګوته کوو چې اروپا کې یې د کلیسا پر ضد د خلکو نفرت راوپاروه، او ددی نفرت په نتیجه کی د اروپا وګړي د الحاد په لور سوق شول.

د کلیسایی نظام څخه د خلکو د نفرت اسباب او لاملونه

ډیر داسې عوامل، اسباب او لاملونه پخپله کلیسا برابر کړل چې د هغو د رد عمل په نتیجه کې د اروپا خلک د کلیسا او کلیسایی نظام پر ضد قیام ته وهڅیږي، او نه یوازې دا چې د کلیسا د ټولواکۍ څخه ځانونه وژغوري، بلکې د مطلق دین انکار او الحاد ته اماده شي، دا لاملونه او عوامل په ډیرو لنډو ټکو کی په لاندې ډول شمیرلی شو:

لومړی: دیني استبداد

د کلیسا څخه د نفرت تر ټولو لوی لامل دیني استبداد وه، په حقیقت کې د کلیسا لخوا دیني استبداد هغه وخت پیل شو، چې پاپ او د مسیحیت دیني مشرانو ځان ته هغه ټول صلاحیتونه ورکړل چې هغه د الله حق ؤ، ددې تر څنګ په خلکو د غیر معقولو عقایدو فرض کول (تپل) لکه تثلیث، العشاء الربانی[30]، د وراثی غلطۍ او ګناه قضیه[31]، د حضرت عیسی په دار باندی د رازړولو او د خلکو د ګناهونو د فدیی (الصلب والفداء) عقیده او داسی نور او دا خو واضح خبره ده چې په عقلي لحاظ دا باطل او لایعني شیان دي، مګر کلیسا د خپل استبداد په نتیجه کې په دې باب د اروپا وګړي او عام خلک د تفکیر څخه هم منع کړل.

د کلیسا مشرانو ځانونه د تحلیل او تحریم مصدر وګرځاوه، دا کار به کله د کلیسا د مشر پاپ او یا هم د مسحیانو د دینی مجامعو له لارې سرته رسیده،

---

(30) د عشاء ربانی څخه مراد هغه عقیده ده چی مسیحیان یی لری او هغه دا چی په کومه شپه حضرت عیسی علیه السلام نیول کیده هغوی د خپلو ملګرو سره یوځای د شپی ډوډی وخوړه او شراب یی وڅښل، اوس چی څوک د هغی په یاد کی شراب وڅښی هغه د حضرت عیسی وینه بلل کیږی او کومه فتیره ډوډی چی وخوری هغه د حضرت عیسی جسم او جسد بلل کیږی او کله چی د حضرت عیسی علیه السلام جسم او د هغی وینه د چا د بدن جزء وګرځی نو بیا هغه د جهنم اور نه سوځوی، همدا د عشاء ربانی تصور دی.

(31) د موروثی خطاء مفهوم دا دی چی مسیحیان عقیده لری چی هر انسان چی پیدا کیږی هغه په وراثت سره د هغه ګناه یوه برخه په غاړه لری چی حضرت ادم علیه السلام یی په جنت کی د میوی د خوړلو په شکل کی ارتکاب کړی وه، او حضرت عیسی علیه السلام د همدی خطاګانو او ګناهونو د فدیی او بدلی د ورکولو لپاره ځان قربان کړ او په صلیب راوځړیده، دا وروستی عقیده د صلب او فداء په نوم یادیږی.

د بیلګې په توګه په لاندې چارو کې یې د دین حکم په بشپړه توګه بدل او تحریف کړ، ختان (د ماشومان سنتول) په مسیحیت کې واجب ؤ، دوی حرام وګرځاوه، مرداره (المیتة) خوړل حرام ؤ، دوی یې خوړل مباح وګرځاوه، خنزیر مردار او خوړل یې حرام ؤ، دوی حلال وګرځاوه، تماثیل او بتان جوړول شرک او بت پرستي بلل کیده، او حضرت عیسی علیه السلام یې پرضد مبارزه کوله، مګر دوی هغه د تقوی او د حضرت عیسی او د هغه د مور د یاد وسیله وګرځوله، د پاپانو او دیني مشرانو لپاره نکاح او واده جایز وه، دوی حرام وګرځاوه، د مسیحیت د منونکو مال اخیستل حرام ؤ، مګر وروسته د کلیسا ټیکس فرض وګرځیده، او نور ډیر داسې قضایا چې د دوی دیني مجامعو پکې حلال حرام او حرام حلال وګرځول.

بل مظهر یې د رجل دین تصور وه، کلیسا ټول دیني مصادر احتکار کړي ؤ، هر څه د کلیسا په حلقه او لاس کې ؤ، هیچا ته د هغو د لوستلو اجازه نه وه، او د الله سره د ارتباط یوازنۍ وسیله همدا کلیسا وه، هر هغه څه به حق ؤ چې کلیسا به حق وګڼل، او هر هغه څه به باطل ؤ چې کلیسا به ورته باطل وویل، ځکه کلیسا ځان د خطا او غلطۍ څخه معصوم باله، د کلیسا مشران د الله تعالی نمایندګان ؤ، د هغوي خبره د الله تعالی خبره ګڼل کیده، د مقدس کتاب هر تفسیر به چې دوي وکړ هغه به هماغسې مقدس وه لکه پخپله مقدس کتاب، خلکو به د رجال دین (دالله د نمایندګانو) په وړاندې د خپلو ګناهونو اعتراف کاوه او بیا به ددې اعتراف په نتیجه کې هغوي ته د کلیسا د مشرانو او رجال دین لخوا معافی نامې ورکول کیدی (چې هغې ته د مغفرت چیکونه یا صکوک الغفران ویل کیدل)، د دوی د وساطت څخه پرته چا د الله تعالی څخه د خپلو ګناهونو مغفرت هم نشو غوښتلی.

یو بل مظهر ددې استبداد هغه حقوق ځان ته ثابتول ؤ چې د الله جل جلاله څخه پرته د بل چا لپاره ممکن نه دي، لکه د حق الغفران، حق الحرمان (دا د کلیسا په لاس کې داسې لویه او خطرناکه وسله وه چې د هر مخالف د ویرولو لپاره یې کفایت کاوه، له دې وسلې څخه د ډیرو خلکو پرضد کار واخیستل شو لکه اریوس، لوثر، او ډیر بادشاهان) یعني هر چا به چې د قسیس پر وړاندی د ګناه اعتراف وکړ هغه ته به قسیس ګناه معاف کوله او هغه ته به یې د مغفرت

چیک[32] ورکاوه، او که چا به د کلیسا او یا د کلیسایی مشرانو مخالفت وکړ هغه به د خپلو ټولو حقوقو څخه محرومیده.

یو بل خدايي حق چې کلیسا دځان لپاره اختیار کړی ؤ او د دیني استبداد یو مظهر ؤ، هغه (حق التحلة) وه، ددې حق معنی دا وه چې کلیسا ته په ځانګړې توګه دا حق حاصل وه چې کله به د کلیسا مصلحت ددې غوښتنه کوله چې د مسیحیت په تعلیماتو باندې عمل ونه کړي نو په دې تعلیماتو ورته عمل کول اړین او ضروري نه ؤ، په دې توګه ټول دین د هغوی د صوابدیدي اختیار لاندی وه که خوښه به یې شوه عمل به یې پرې کاوه که خوښه به یې شوه په دی دلیل به یې پرې عمل پرېښوده چې دا د کلیسا د مصلحت غوښتنه ده او دوي ته حق التحلة تر لاسه دی، ددی حق التحله هیڅ حدود متعین نه ؤ.

یو بل مظهر ددې استبداد دا ؤ چې د مقدس کتاب نصوص د کلیسا ملکیت ؤ، هیڅا اجازه نه درلوده چې دې نصوصو ته لاس رسي ولري، او له بلې خوا ددې نصوصو د تفسیر حق هم یوازې د کلیسا د مشرانو او د کلیسا د مجامعو سره ؤ هیڅا ددې اجازه نه درلوده چې د مقدسو نصوصو تفسیر وکړي، او کوم تفاسیر به چې د کلیسا لخوا صادر شول هغه به هم همداسې مقدس ګڼل کیدل لکه پخپله چې د مقدس کتاب نصوص ګڼل کیدل، په دې توګه ډیر داسی انساني تصورات او افکار د دین بنسټیزې برخې وګرځیدلې چې د دین سره یې هیڅ اړیکې نه درلودې، ډیر ځله به دا افکار او تصورات د داسې څه په باره کې ؤ چې د تجربي علومو سره به یې اړه درلوده، نو کله چې تجریبي علومو پرمختګ وکړ نو دا بشري تصورات او افکار چې د زماني په تیریدو سره د دین برخه ګرځیدلي ؤ ددې تجریبي علومو د نتایجو سره په ټکر او تضاد کې واقع شول، په دې توګه د علم او دین ترمنځ د تناقض قضیه هم رامنځ ته شوه.

یو بل مظهر ددې استبداد دا ؤ چې هر هغه چا به چې د رسمي کلیسا سره مخالفت وکړ، او یا داسی څه شواهد کلیسا ته په لاس ورغلل چی دا انسان د

(32) په ځانګړی توګه به صکوک الغفران د مغفرت چیکونه به هغه چا ته ورکول کیدل چی په صلیبی جنګونو کی به کومو ځوانانو ګډون کاوه، هغه به چی هر څومره بد کرداره وه د قسیسانو لخوا به ورته د مغفرت چیک ورکړ شو او ټول ګناهونه به یی معاف کړی شول.

کلیسا یو لړ عقاید نه مني، د هغه د عقایدو تفتیش به کیده او د زور او ظلم له لارې د اخیستل شوو اعترافاتو په نتیجه کې به محاکمه کیده، او داسې سزاګانې به ورکول کیدلې چې تصور یې هم د انسان غوښې زیږوي، او دا ددې لپاره چې د نورو لپاره عبرت وګرځي او بل څوک د کلیسا د مخالفت تصور هم ونه کړای شي، او په دې توګه د کلیسا تسلط او استبداد ته ادامه ورکړل شي(33).

همدا راز په دې باب د تفتیش د محاکمو قضیه ددې استبداد یو لوی مظهر دی، دا محاکم چې اصلي موخه یې د اندلس د هغو مسلمانانو تعذیبول ؤ چې مسیحیت به یې نه مانه. مګر وروسته بیا دا دکلیسا د ټولو معارضینو پر ضد استخدام شوه، او هر هغه څوک به یې په داسې وحشي توګه تعذیبول چې د کلیسا د تعلیماتو سره به یې مخالفت کاوه، او یا به یې د هغې په غیر معقولو خبرو اعتراض درلود، چې د نورو لپاره یې د عبرت نښې وګرځوي.

د همدې کلیسایي ارهاب او استبداد په نتیجه کې کلیسا هر ډول آواز خاموش کړ، او هر چا به چې د کلیسا د محاکمو نوم واوریده له ویرې څخه به لړزیده، له همدې امله هیچا په ځان کې ددې توان نه درلود چې دا اظهار وکړي چې هغه په مسیحیت ایمان نه لري او یا هم د هغې کومه عقیده نه مني، او یا یې د عقل سره په ټکر کې ګڼي، تر دې چې لوی فلسفیان او علماء چې د کلیسا پرضد د انقلاب او د نوی نړۍ جوړونکي شمیرل کیږي، لکه: نیوتن، فرانسس بیکون، دیکارت، او کانت او داسې نورو هم ددې جرأت نه شو کولی چې ووایي چې دوی مسیحیان نه دي، او یا دکلیسا پر هغو عقایدو چې په بشپړه توګه د عقل سره په تعارض کې واقع دي ایمان نه لري او یا هغه نقد کړي، د همدې استبدادي حالت یادونه برنتن په دې الفاظو کې کوي: د غربي ټولنې ډیرو خلکو دا توان نه درلود چې په صراحت سره او د یو جماعت او ټولګي په شکل کې د الحاد، لا ادري مذهب، او الله سره د اتصال په مذهب او مسیحیت د عقیدې څخه پرته په کومه بله عقیده ایمان ولري، مګر په دې وروستیو څو پیړیو کې دا ممکنه شوه، د زرو کلونو په دوران کې چې منځنۍ پیړۍ تشکیلوي هغه کسان ډیر نادر او کم ؤ چې په

(33) ددې لپاره وګورئ: الالحاد و أسبابه (الصفحة السوداء للكنيسة)، ص:81 و ما بعدها، أ.د زينب عبد العزيز، دار الكتاب العربي، دمشق، والقاهرة، لومړی طبع ۲۰۰۴م، او معالم تاريخ الانسانية ج۳ ص ۱۷۹ وبعدها. محاضرات فى النصرانية ص ۱۵۳.

ښکاره به یې د خپل کفر اظهار کولی شو، نو کله چې ټول خلک مسیحیان ؤ نو مسیحیت د هر چا لپاره هر څه ؤ، نو بناء فرانسیس، ارازمس، لویولا، میکاولي، پاسکال، وزلي، ناپلیون، ګلادستون، او جان روکفلر ټول مسیحیان ؤ[34].

او دا ځکه چې د کلیسا د استبداد په نتیجه کې بل کوم فکر او دین اصلا وجود نه درلود، چې څوک یې قبول کړي، نو بناء دا ټول خلک سره له دی چې لوی مفکرین او شخصیتونه ؤ د مسیحیت په منلو مجبور ؤ. دې دیني استبداد خلک د کلیسا څخه داسې متنفر او زړه توري کړل چې کله یې فرصت پیدا کړ، نه یوازې دا چې د کلیسا دین یې مسترد کړ بلکې مطلق دین یې د همدې ډول استبداد مظهر وباله او مسترد یی کړ او د الحاد په لمن کی پریوتل.

دویم: سیاسي استبداد

له بل پلوه کلیسا په اروپا کې د داسې سیاسي استبداد فضاء جوړه کړه چې یوازې کلیسا پکې ازادي درلوده نور ټول خلک د کلیسا د رحم او کرم لاندې ؤ، پاپ به ځان د ټولو سلطاتو مصدر ګاڼه، او تصور یې دا ؤ چې بادشاهان باید له دوي څخه خپل شرعیت ترلاسه کړي، دا د پاپ (نقولا الأول) د هغه بیان څخه چې هغی په دې باب صادر کړی ؤ ښه په څرګنده توګه ثابتیږي، هغه وایي: د الله ځوی (حضرت عیسی علیه السلام) کلیسا منځ ته راوړه، کله یې چې پطرس پیغمبر د هغې لومړی رئیس وټاکه، او دروم مذهبي مشرانو ته په پرله پسې توګه د پطرس همدا ځواک منتقل شو، ... نو له دې امله پاپ د زمکې پر مخ د الله نماینده دی، نو باید چې په ټولو مسیحیانو باندې ـ هغه که حاکمان دي او که ولس دی ـ هغه ته تر ټولو لوړ ځواک او مشري حاصله وي[35].

ددې سیاسي استبداد لامل هم همدا بې ځایه او له حقیقت څخه لیری کلیسایي تحریف شوي عقائد ؤ، د همدې عقیدی پر بنسټ کلیسا ځان ته دا حق ورکاوه چې څوک وغواړي هغه ته حکومت وسپاري او څوک چې وغواړي هغه د حکومت له چوکی څخه محروم کړي، طبیعي خبره وه چې د صلاح او فساد معیار هغه نه

(34) افکار و رجال ص ۲۰۷.
(35) قصة الحضارة ج 14 ص 355.

ؤ چې باید وای، بلکې د صلاح او فساد معیار د کلیسایي مشرانو خوښې او ناخوښې او د کلیسا د ګټو ساتل ؤ، هغه چا به چې د کلیسا مشرانو ته په ظلم او زور اخیستل شوې پیسې ورکولې او خلک به یې د ظلم او بربریت ښکار ؤ، هغوی به همیشه د کلیسا د تأیید څخه برخمن ؤ، او کومو حاکمانو به چې له دې څخه سرغړونه کوله هغه به د کلیسا او دکلیسا د مشرانو د قهر مستحق ګرځیدل.

په دې باب د کلیسا مشهور پاپ جریجوري السابع[36] وایي: کلیسا د یو الهي نظام په صفت ددې حق لري چې د نړیوالي سلطې او ځواک خاونده وي، او د پاپ دا حق هم دی او فرض یې هم دي ـ ځکه چې هغه پر زمکه د الله تعالی نماینده دی ـ چې غیر صالح او بد پادشاهان له حکومت څخه معزول کړي، او یا دا چې د حکومت لپاره څه خلک نا اهله وګڼي او یا د حالاتو د غوښتنو سره سم د چا عدم اهلیت او یا په حکومت باندې ګمارل تأیید او یا یې رد کړي[37].

طبعا دا دینی تسلط خلک هغه وخت مني چې ددې سلطی لرونکي خلک د خپلو تعلیماتو نمونه وي، او هغوي پخپله پرې عمل وکړي، مګر د کلیسا د مشرانو په باب دا قضیه بالکل چپه وه، ځکه د کلیسا مشران پخپله فاسد، ماده پرسته، په اخلاقي فساد کې اخته خلک ؤ، د هغوي د فساد کومې قصې به چې د هغه مغلق نظام څخه بیرون راوتلی هغو به عام خلک حیرانول، له دې امله دوی خپل اخلاقي لوړوالی او برتري له لاسه ورکړې وه، له همدې امله د کلیسا د مشرانو لخوا به د حکامو او بادشاهانو په ټاکلو کې دا ډول لاس وهنه د هغه وخت د سیاسی مشرانو لپاره د منلو وړ نه وه او په پرله پسې توګه ددې خلکو د مخالفت سره مخامخ کیدله، نو ځکه د انګلستان بادشاه اول اډوارډ، او د فرانسې بادشاه فلیپ الحمیل ددې جرأت وکړ چې ووایي: دا ضروري نه ده چې بادشاه دې د پاپ د لاس لاندې وي چې په آخرت کې جنت تر لاسه کړي، نو دې دواړو بادشاهانو ددې اراده وکړه چې په خپل مملکت کې سرداران او مشران واوسیږي، او دا چې د هغوي ملت په ټوله معنی باندی دوي تأییدوي نو د پاپ تایید ته اړتیا نه لري[38].

---

(36) دی په صلیبي جنګونو کی ډیره لویه ونډه درلوده.
(37) قصة الحضارة ج ۱۴ ص ۳۹۷.
(38) تاریخ أوروبا في العصور الوسطی، فشر, ج1 ص 260.

دداسې جرأت په نتیجه کې به د کلیسا او حکومتونو ترمنځ شخړې راپیدا کیدلې، او کله به چې د بادشاهانو او کلیسا ترمنځ مشکل پیدا شو نو همیشه به برې د کلیسا په برخه ؤ او دا ځکه چې هغې په ټوله اروپا دینې او روحي اغیزه درلوده او ښه تنظیم یې لاره، له دې امله هرهغه څه به چې کلیسا غوښتل دوی به سرته رسول، په دې توګه د کلیسا مالي غوښتنې ورځ په ورځ زیاتیدلې او دا ټول به د عامو خلکو او ملتونو په سر پریوتل، هغوی په دې توګه په ملتونو باندې د ظلم لپاره زمینه برابروله، او هر حکومت او پادشاه به چې د مالي ټیکسونو په ذریعه کلیسا خوشحال ساتله هغوی به بیا په خپل رعیت باندې د ظلم کولو لپاره ازاد ؤ، او هر ډول ظلم به یې چې په غریبو خلکو کاوه، د کلیسا د تایید له امله به محفوظ ؤ، په دې توګه کلیسا د خپل ځان پر ضد د قیام لپاره زمینه برابروله.

د کلیسا د مشرانو د قول او فعل تضاد

په داسې وخت کې چې د کلیسا مشرانو به د خلکو څخه ددې غوښتنه کوله چې ټول خلک باید ځانونه په ټوله معنی دوي ته وسپاري او ددوي هر ډول قیادت او مشري ومنې مګر پخپله هر ډول فساد کې اخته او ککړ ؤ، دوی به خلکو ته د رهبانیت درس ورکاوه او پخپله به یې ددې ادعاء کوله مګر دوي او د دوی د دیني مشرانو قاطع اکثریت تر غوږونو په اخلاقي فساد کې ککړ ؤ، دوي به د دنیوي جاه او جلال نفی کوله او د فقر دعوه بې درلوده، مګر په عملي لحاظ به دوی د هر چا په پرتله زیات د دنیا او جاه او جلال غوښتونکی ؤ، په دې باب یو غربی مورخ کرسون وایی: د مسیحیت اخلاقي فضائل لکه فقر، تواضع، قناعت، روژه، تقوی او په خلکو شفقت او رحمت کول دا د عامو مسیحیانو، وړو دینی شخصیتونو، او یوازې په خطبو او موعظو کی د تذکیر لپاره ؤ، پاتې شول د کلیسا مشران او لوی دینی شخصیتونه نو د هغوي لپاره څه نور شیان ؤ: بې اندازه مال او دولت، د ښځو سره په ناز او اداء خبرې، د مشرانو په مجالسو کې شهرت، ځانګړې سپرلۍ، خدمتګاران، بې اندازه لوی لوی ګټې، د پیسو پیدا کولو موارد او لوړ لوړ منصبونه[39].

(39) المشكلة الأخلاقية والفلاسفة ص ١٦٧، تاليف: كرسون، ترجمة: عبد الحليم حمود، القاهرة.

دلته که یوازې د کلیسا او د کلیسا د مشرانو د مالي حالت په باب څه معروضات وړاندی کړو نو معلومه به شي چې دوي څومره په خپلو دعوو کې رېښتیني ؤ، دوي چې د رهبانیت او ترک دنیا کومه دعوه کوله او خلک به یې ورته رابلل په هغی کې دوی څومره رېښتیني ؤ، کلیسا په هغه وخت په اروپا کې دومره جائدادونه او مالي موارد درلودل چې تقریبا د اروپا ټول مالي موارد د همدوي په لاس کې ؤ، هیڅ امپراطور، هیڅ کوم بادشاه او هیڅ کوم بل جهت د دوي سره په مالي لحاظ مقابله نه شوه کولی، د دوي مالي موارد او مالي حالت په لاندی ډول ؤ:

لومړی لوی لوی جاګیرونه: کلیسا په اروپا کې لوی لوی جاګیرونه درلودل، په اروپا کې د کلیسا د زمکی په لحاظ تر هر چا زیات سرمایه داره وه، بی شمیره غلامان یې درلودل، ټولی ټولی سیمی او د هغی سیمی په مځکو کې کارکونکی او دهقانان ټول د کلیسا ملکیت ؤ، وویل دیورانت په دی باب پوره تفصیلات راټول کړي دي، هغه وایی: د (فلدا) کلیسا د اطرافي منطقو د وړو قصرونو څخه د پنځلس زره قصرونو ملکیت درلود، د (سانت ګول) کلیسا په زمکه کې (۲۰۰۰۰) شل زره تنه غلامان په خپل ملکیت کې درلودل، همدا راز په تور کې کلیسا په مځکو د کارکونکو غلامانو څخه د شل زره تنو مالکه وه، دوی یوازې د مځکو او غلامانو مالکان نه ؤ بلکې هغه ټول خدمات به یې بادشاهانو ته وړاندی کول چې نورو خانانو او فیوډالانو به وړاندی کول[40].

دوهم اوقاف او عشرونه: د خپلو جاګیرونو او نوابیو تر څنګ کلیسا په اروپا کې ډیری لوی وقفي زمکی هم درلودی، په دی باب فشر د هغه وخت د مسیحي مصلحینو له قوله لیکی چې کلیسا د انګلستان یوه په دری برخي زمکه په خپل ملکیت کې لري، او د نورو مځکو څخه ډیر لوی لوی ټکسونه اخلي، (ویکلف) چې یو مسیحي مصلح وه هغی ددې وقفي ملکیتونو د لغو کولو غوښتنه کوله، او ویل به یی: (دوي (د کلیسا مشران) د پادشاهانو پیروان دي د الله تعالی پیروان نه دي)[41].

---

(40) د تفصیل لپاره وګوری: قصة الحضارة ج ۱۴ ص ۴۲۵.
(41) دی لپاره وګوره: تاریخ اوروبا، د فشر لیکنه، ج ۲ ص ۳۶۲- ۳۶۴.

ددی ترڅنګ به کلیسا د مځکو د مالکانو څخه عشرونه هم اخیستل، په دی باب ویلز وایی:کلیسا به ټکسونه راټولول، د خپلو لویو لویو ملکیتونو او ټکسونو د بی اندازی دخل او درآمد تر څنګ په خپل رعیت د عشر ټکس هم ټاکلی وه، او دا به یې صدقی په شکل نه اخیسته بلکې دا یې خپل حق ګاڼه او د حق په حیث به یې غوښته[42].

دریم صدقات او خیراتونه: د کلیسا او کلیسایي مشرانو د درآمد یو بل لوی مصدر صدقات او خیراتونه هم ؤ، څه خلکو به کلیسا ته د ځان د نږدی کولو، تملق، د کلیسا د قهر او غضب څخه د ځان ژغورلو په موخه او یا په ښه نیت ډیر صدقات او خیراتونه کلیسا ته وړاندی کول، دا هم دومره زیات اموال جوړیدل چې تصور یې هم نشي کیدلی[43]. دا د کلیسا او د کلیسا د مشرانو حالت وه، د خلکو څخه به یې د رهبانیت او متواضع ژوند غوښتنه کوله او پخپله یې په داسی حالت کې ژوند کاوه، طبیعی خبره وه چې په داسی حالاتو کې خلک پرځای ددې چې د کلیسا د پیروۍ او طاعت جذبه په کې پیدا شي د کلیسا پر ضد د راولاړیدو جذبه یې پکی را ټوکوله.

دریم: فکري او علمي استبداد

د کلیسا پر ضد د پاځون دریم لامل د کلیسا له پلوه هغه شدید فکري او علمي استبداد وه چې اروپايي ټولنه او په ځانګړې توګه علمي حلقې یې د شدیدی صدمی سره مخامخ کړې، دا استبداد د کلیسا ددې ټولواکۍ طبیعي نتیجه وه، او دا په دی توګه چې کلیسا حق په بشپړه توګه د کلیسا په تعلیماتو کې منحصرګاڼه، دا یوازې د دینی معارفو په باب د دوي نظر نه و بلکې د دقیقو تجربی علومو په باب هم د کلیسا مشرانو خپل افکار او اراء معیار ګڼل، او د هر علمي کشف او اختراع د صحت او درستوالي لپاره دا شرط ګڼل کیده چې هغه باید د کلیسا د تحریف شوي کتاب د تعلیماتو سره برابر وي، او هر څه به چې د کلیسا د تعلیماتو سره برابر نه ؤ هغه به که هر څومره په علمي معیارونو برابر ؤ هغه

(42) معالم تاریخ الانسانیة ج ۳ ص ۸۹۵ هـ ج. ویلز، ترجمة: عبد العزیز توفیق جاوید، القاهرة ۱۹۶۷م.
(43) د تفصیل لپاره وګوری: معالم تاریخ الانسانیة دریم جلد.

به نه د منلو وړ ؤ او نه به چا د هغی د اعلان جرأت کولی شو، او که چا به د هغی د اعلان جرأت وکړ هغه به په ارتداد (هرطقه) متهم کیده اوځپل کیده به، ددې استبداد بنسټیز لامل دا وه چې کلیسا خو له یوی خوا خپل مقدس کتابونه تحریف کړي ؤ، له بل پلوه یې هغه ټول علوم چې تر هغه وخت پوری بشریت ورته رسیدلی وه هغه د مقدس کتاب په شروحو کې داخل کړي ؤ[44]، او دا شروح یې هم د مقدس کتاب په څیر مقدسی ګڼلی، په دی توګه د هغه وخت په مسیحیت کې د هر څه لپاره تفصیلي معلومات موجود ؤ، او دا معلومات تر هغه وخته پوری شاید د انساني علم په معیار ترټولو لوړ معارف ؤ مګر چونکه د انسان علم د پرمختګ په حالت کې دی، نو دا معلومات د انسانی علم اخیري پړاو نه وه، مګر چونکه دا د دیني تعلیماتو برخه ګرځیدلي ؤ نو دا د نورو الهي تعلیماتو په څیر نهائي ګڼل کیدل، له دی امله یې هیچا ته د مخالفت اجازه نه ورکول کیدله، چې دا پخپله د شدید فکري او علمي استبداد لامل وګرځیده، یعنی دا په حقیقت کې د هغه دیني استبداد یوه طبیعی نتیجه وه چې د منځنیو پیړیو په اروپا کې حاکم وه، دی استبداد لاندی مظاهر درلودل:

لومړی: کلیسا د علم او معرفت یوازینۍ مصدر وه، چې څه به یې غوښتل هماغه به یې خلکو ته وړاندی کول، او څه به یې چې نه غوښتل هغه به په خلکو حرام ګرځول، چا ددې جرأت نه شو کولی چې هغه حاصل کړي، او د هغی علم تر لاسه کړي.

دویم: د کلیسا علمي استبداد دی مرحلی ته ورسیده چې مطلق طلب علم یې جرم او کفر باله، په دی باب یوه المانئ لیکواله لیکي: د نصراني دین دینی مشران په هغه وخت کې په دی نظر ؤ چې د انجیل د نازل کیدو نه وروسته د علم او معرفت طلب کفر او الحاد دی، لکه مخکی چې ترتولیان او اغسطین دا ګمان درلود، او په حب استطلاع او مرضي پلټنی باندی یې لعنت ویلو، او دا یې د وسوسی او ګمراهی یو خطرناک شکل باله چې دا مرضی پلټن کونکی د تعذیب او امنیتي پلټنی مستحق ګرځوي[45].

(44) دا کار یې ددی لپاره کړی وه چې ددی په ذریعه د خپلو مقدسو کتابونو حقانیت ثابت کړي.
(45) الله لیس کذلك، زیغرید هونکه ص 55.

دریم: هغه تفصیلي نظریات چې نصرانیت د فلسفی او د هغه وخت تجریبي علومو څخه ترلاسه کړي ؤ کلیسا را خپل کړل، له دی امله به هر هغه فکر چې د کلیسا ددې تفصیلي اراو سره چې په حقیقت کې بشری افکار ؤ او د وحي سره یې هیڅ تړاو نه درلود، دینی او مقدس نظریات وبلل شول، او کلیسایي حقایق د هری علمی نظریی لپاره معیار وبلل شول، هر څه به چې ددې کلیسایي نظریاتو مخالف ؤ هغه به په ډیر شدت سره ځپل کیدل، او د کلیسا د خپل روحانی تسلط له امله تر ډیره وخته په دی وتوانیده چې د هر ډول علمی پرمختګ مخنیوی وکړی، او هر ډول علمی نظریات خنثی کړی، او په دی توګه یو ډول شدید فکري استبداد رامنځ ته کړي، د علمي پرمختګ مخه ونیوله شوه او د کلیسا همدی حرکت ته د اصولیت[46] (Fundamentalism) حرکت وویل شو

د دی استبدادی فضاء د حاکمیت ترڅنګ کلیسا همیشه ددې کوښښ کاوه چې د اروپا اوسیدونکی د عالم اسلام سره د ارتباط او اړیکو څخه لیری وساتی، او هر چا به چې عربی علوم ترلاسه کول او یا به یې هغه په ښه نوم یادول هغه به زندیق او مرتد بلل کیده او کلیسا به ورسره دښمنی کوله، بلکې کلیسا د هر هغه څه سره دښمنی درلوده چې مسلمانانو ته به منسوب وه، یو کلیسایي مشر (بترارک) په دی اړه خپل یو دوست ته داسی وایی: له تا څخه مو توقع او امید دا دی چې د هغه څه په باره کې چې په ځانګړی توګه ما پوری اړه لری په خپلو عربو اعتماد ونه کړی، او په دی باب عرب داسی وانګیره چې اصلا پیدا شوی نه دی، ځکه زه دوی ډیر بد ګنم او کرکه می تری کیږی، زه خبر یم چې د روم سیمی لوی لوی علماء، بلیغ او فصیح شخصیتونه، فلسفیان او شاعران زیږولی دی، په همدی سیمه کې طب زیږیدلی دی، او پاتی شول عرب طبیبان نو باید زه یې وپیژنم چې دوی دی څوک؟ زه خو د هغوی شاعران پیژنم، له دوی څخه زیات مخنث، سست، بیکاره او زیات چټیات ویونکی خلک راته بل څوک نه دی معلوم! ... زه دا تصور هم نشم کولی چې د عربانو څخه دی کوم داسی څه

---

(46) یو شمیر بی علمه خلک ځان ته اصولیین وایی، او دا یی د سترګو څخه غائب دي چی د غربي لیکوالانو په اصطلاح کی د علمي پرمختګ د مخنیوي څخه پرته بله هیڅ معنی نه لري، یو شمیر نور مغرض او جاهل لیکوالان په همدی معنی اسلام ته د اصولیت نسبت کوي چی د په حقیقت کی یو داسی بهتان دی چی اسلام تری په بشپړه توګه بري دی.

صادر شی چې هغه ګټور وی، نو ای علماو تاسی په کوم حق ددوی هغه تعریفونه کوي چې دوی یې په هیڅ لحاظ مستحق نه دی، بیا په اخر کې وایی: څوک چې زما په موجودیت کې د عربو توصیف کوي هغه لکه ما چې په چاړه (خنجر) وهی، او یا می په زړه زړه کې په چاقو سوغوی[47].

ددی شدید حساسیت او کرکی ترڅنګ کلیسا د هغه افکارو چې د عالم اسلام څخه د اندلس له لاری اروپا ته ننوتل د دوي په اند په علمي لحاظ د هغی د مقابلی لپاره دوی توماس الاکوینی او د هغی په څیر نور خلک ګومارلی ؤ چې هغه افکار په فلسفی طریقی سره رد کړی، او د هغی مخی ته بند واچوي.

دا هغه فضاء وه چې د اروپا خلکو په کی په منځنیو پیړیو کی ژوند کاوه، یو ډیر شدید استبداد حاکم وه چې د ژوند ټول اړخونه یی نیولي ؤ، همدی استبداد په حقیقت کی د یو لړ نورو لاملونو ترڅنګ په اروپا کی د کلیسا او کلیسایي نظام پر ضد د پاڅون اسباب برابر کړل.

د کلیسا د استبداد پر ضد د پاڅون مباشر لاملونه

د کلیسا او کلیسایي مشرانو[48] دی هر اړخیز استبداد فضاء دی ته برابره کړه چې خلک د کلیسا پر ضد قیام وکړي او ددې د تسلط څخه ځان وژغوری، په دی وخت کې څه نور داسی لاملونه هم موجود شول چې د خلکو دی احساساتو ته جهت ورکړی او داسی یو موج تری جوړ کړی چې د کلیسا د استبداد څخه د ځان ژغورنی په خوځښت بدل شی، دا عوامل او لاملونه په لاندی ډول ؤ:

(47) ارنست رینان، ابن رشد والرشدیة ص ۳۳۸- ۳۳۹، ترجمة عادل زعیتر، دار احیاء الکتب العربیة ـ عیسی البابی الحلبی وشرکاؤه القاهرة ۱۹۵۷م.

(48) چې دا د حقیقی مسیحیت سره پرته له نوم څخه نور هیڅ تړاو نه لری، له دی امله په اروپا کی پاڅون د دین پر ضد نه وه بلکه د هغه انسانی افکارو پر ضد وه چې هغه د زمانی په تیریدو سره د دین برخه ګرځیدلی وه، او خلک ورته په تقدس قائل وو، سره له دی چې دی افکارو د انسانی افکارو په حیث هیڅ عصمت نه درلود بلکه غلطي یی د تجربی په رڼا کی بالکل څرګنده وه.

لومړی: اروپا ته د اسلامی ثقافت ننوتل:

د اندلس له لاری د مسلمانانو پوهانو کتابونه په اروپا کې خپاره شول، او ددې ثقافت تاثیر دومره زیات وه چې کلیسایي مشرانو تری ډیر سر ټکاوه، او په حقیقت کې یې دا د کلیسا د تسلط لپاره انتهایی لوی تهدید باله، د قرطبی مسیحی مشر (القارو) وایی: زما د دین ډیر پلویان د عربو قصی لولي، د مسلمانو علماو او فلسفیانو لیکنی په خپل منځ کې سره تدریس کوي، ددې لپاره نه چې هغه رد کړي بلکې ددې لپاره چې عربي ژبه یاده کړي او ښه استفاده تری وکړی شي.

مګر نن هغه غیر متخصص نصرانیان چېرته دی چې د انجیل هغه تفاسیر ولولي چې په لاتیني ژبه لیکل شوي دی؟ بلکې هغه خلک چېرته دی چې دا ځلور ګونی اناجیل، د انبیاو (په نوم رسائل) او د رسولانو رسائل ولولي؟ ای افسوس! نن چې کوم نصراني ځوانان د خپلو استعدادونو له امله د نورو څخه وړاندی دی هغوی د عربي ژبی او عربي ادب څخه پرته په بل څه نه پوهیږي، دوي د عربی مراجعو او کتابونو په لوستلو کې د تعمق څخه کار اخلي ددې په لوستلو او څیړلو کې خپل اخیری توان مصروفوي، د کتابونو په لاس ته راوړلو او خاصو لویو کتابخانو د جوړولو لپاره بی دریغه پیسی مصرفوي، او په هر ځای کې په څرګنده توګه اعلان کوي چې عربی ادب د تعظیم او احترام وړ ادب دی! او که څوک ددې کوښښ وکړی چې د نصاراو په کتابونو د استدلال په ذریعه هغوي ته قناعت ورکړي په ډیره سپکه لهجه ځواب ورکوي او ورته وایی: دا کتابونه د اهتمام وړ نه دي.

ای افسوس! چې نصاراو خپله مورنۍ ژبه هم هیره کړه، نن په زرو کې یو تن هم داسی نشته چې په صحیح لاتینی ژبه یوه وړه رساله ولیکي، او ددې برعکس د هغه کسانو شمیر نشته چې د عربي ژپی په لیکلو او لوستلو ښه پوهیږي، بلکې داسی خلک خو هم شته چې په عربي ژبه شعر وایی، او تر دی حده یې عربی یاده کړی چې په دی کې پخپله د عربانو څخه هم وړاندی دي[49].

(49) الله لیس کذلك، زیغرید هونکه، ص 42.

ددی عبارت څخه دا په څرګنده توګه معلومیږی چې د عربی ثقافت تاثیر په هغه وخت کې په ځوانانو څومره وه، له یو پلوه د کلیسا له لوری په هر ډول علمی کار بندیز لګیدلی وه او له بله پلوه عربي ثقافت هر هغه څه خلکو ته وړاندی کول چې هغوي ورته اړتیا درلوده، بناء خلک عربي ثقافت ته رامات شول، او په دی توګه دی ثقافت خپل تاثیر په اروپایی نړی باندی پریښوده.

دویم: صلیبی جنګونه

په داسی حال کې چې په یوولسمه پیړی کې د کلیسا مشرانو ټوله اروپا د مسلمانانو پر ضد په داسی توګه راوپاروله چې هر مسیحي وګړې یې د مسلمانانو د وینو تږی کړ، په ځانګړی توګه د کلیسا مشر اوربان دوم چې غوښتل یې د پخواني کلیسایي مشر پاپ جریجوری السابع هغه نیمګړی هدف تکمیل کړی چې مسیحیان به یې په دی راپارول چې د حضرت مسیح علیه السلام قبر[50]!! د کفارو (مسلمانانو) په لاس کې دی او هغه د ورانیدو د خطر سره مخامخ دی، هغی به په دی ټکو د مسیحی وګړو احساسات د مسلمانانو پر ضد راپارول ویل به یی: (علیکم أن تطهروا الأرض المقدسة التی یعیش فیها إخوانکم المسیحیون من أولئك الرعاع) تاسی باندی فرض دی چې هغه پاکه زمکه چې هلته ستاسی مسیحي ورونه اوسیږی ددې پستو (سپکو) خلکو (مسلمانانو) څخه پاکه کړی، همدا راز به یي ویل: موږ ته به څومره لویه رسوایی وي، او موږ ته به څومره لوی عار او شرم وي که چېری دا کفار (هدف یې مسلمانان دي) چې د حقارت نه پرته د بل شی لیاقت نه لري، هغه قوم چې د انسانی کرامت نه یې ځان لوڅ کړی دی، هغه ډله چې ځان څخه یې د شیطان بندګان جوړکړي دي، که چېری دی کفارو ته د الله تعالی په برګزیده ملت (نصاراو) باندی غلبه تر لاسه شي[51].

په ۲۷ نومبر کال ۱۰۹۵م کې د کلیسا همدی مشر (اوربان دوم) د فرانسی په کلیر مونت کې د لومړي صلیبی جنګ اعلان وکړ، د همدی جنګ په نتیجه

(50) سره له دی چې حضرت عیسی علیه السلام د هغوی په عقیده هم د دری ورځو نه وروسته اسمان ته ختلی دی!!.
(51) الله لیس کذلك، زیغرید هونکه، ص 23.

کې صليبيانو بيت المقدس ونيوه او د اروپايي مورخينو د وينا سره سم يې په هغه مقدس ښار کې هغه څه وکړل چې قلم يې د ليکلو څخه عاجز دی[52] د همدی صليبي جنګ په نتيجه کې په بيت المقدس کې مسيحی حکومت قائم شو، او د همدی څخه د صليبي جنګونو لړۍ پيل شوه، دوهم صليبي جنګ په کال ۱۱۴۴م کې وشو او حمله ناکامه شوه، بيا په کال ۱۱۸۷م کې سلطان صلاح الدين ايوبی بيرته بيت المقدس د صليبيانو څخه ازاد کړ، له دی وروسته هم صليبيانو متعددی حملې وکړی چې په بشپړه توګه د شکست سره مخ شوی، دی ناکاميو دوه پايلی درلودی:

لومړی: دا چې خلک د کليسا په دين بی باوره شول، او دی نتيجی ته ورسيدل چې که د کليسا دين حق وی نو په دی توګه به د شکست سره نه وی مخامخ شوی.

دوهمه: دا چې ددې جنګونو په نتيجه کې چې د مسلمانانو او اروپايي مسيحيانو ترمنځ کوم تعامل رامنځته شو د هغی په نتيجه کې اروپايي مسيحيانو ته د مسلمانانو او اسلام له نږدی څخه د مطالعی زمينه برابره شوه، ډير خلک د مسلمانانو او په ځانګړی توګه د صلاح الدين ايوبي په څير د صالحو انسانو د لوړو اخلاقو شاهد ؤ، ددی لوړو اخلاقو څخه ډير خلک متأثر او اغيزمن شول، چې دی کار په اروپا کې د مسيحيت او کليسا پر ضد د پاڅون زمينه لا برابره کړه، په دی باب زيجريد هونکيه وايي: په پايی کې صليبيانو په بشپړه توګه شکست وخوړ، او لويديځ د ډيری لوی صدمی سره مخامخ شو، او يو شمير خلکو دا ډول سؤالونه مطرح کول پيل کړل: ايا دا د الله فيصله او تقدير نه دی چې په مسيحيانو يې عذاب نازل کړ؟ ايا الله تعالی د محمد پيروانو ته په مسيحيت باندی برلاسی او غلبه ورنه کړه؟ دا څه باندی چې دوی (مسيحيان) اخته شول ايا هغه شرم او سپکاوی نه دی چې پاپ به تری تر هر څه زيات ويريده؟ ايا د الله له لوری د غضب او انتقام په توګه الله تعالی محمد ته په مسيح باندی غلبه او برلاسی ورنکړ؟ ايا دا ددې دليل نه دی چې کومو خلکو ته به چې پاپ (د مسيحيانو مذهبی مشر) حقيران او د شيطان بندګان، کافران او فاجران ويل هم

---

(52) الله ليس کذلک، ص ۲۱ ـ ۲۲.

هغوی په حق دی؟ ریکولدوس خو له دی هم مخکی ځی او دا سؤال مطرح کوي: ایا د محمد برکتونو او هدایت بی له شکه د مسیح لاری ته شکست ورنه کړ؟ او انقلابی شاعر اوستورک خو په خپل شعر کې لړ نور هم وړاندی ځی او وایی: ایا ددې وخت نه دی رارسیدلی چې موږ په محمد ایمان راوړو؟[53].

دا عبارت په څرگنده توگه دا وایي چې په صلیبی جنگونو کی د شکست په نتیجه په اروپا کې یو خوځښت پیل شو، هلته خلک د اسلام مطالعی ته راغب شول او دی ته تیار شول چې اسلام مطالعه کړي، او دا وګوري چې هغه کوم دین دی چې مسیحیانو ته یې داسی پرله پسی شکستونه ورکړل؟ او دا د کلیسا لپاره یوه صدمه وه، ځکه د اسلام د مطالعی په نتیجه کې د اسلام او د کلیسا دواړو حقیقت خلکو ته څرگندیده.

دریم: رشدی فلسفه

هغه بل لامل چې اروپا کې د کلیسا پر ضد د پاڅون لامل وگرځیده هغه اروپا ته د ابن رشد د فلسفی ننوتل ؤ، په لومړی پیل کې کله چې په اروپا کی د ابن رشد افکار خپریدل پیل شول،کلیسایي مشرانو ابن رشد د کفر او الحاد نماینده او د هغی افکار یې کفر، الحاد او زندقیت وبلل، تر څو په دی توگه وتوانیږی چې ددې افکارو مخی ته بند واچوی، او له خپریدو څخه یی مانع شی، په حقیقت کې خو نه ابن رشد لادینه او علمانی وه، بلکې پخپله د مسیحیانو په څیر د ارسطو پیرو او تمجید کونکی وه، مگر توماس الاکوینی او نورو مسیحی مفکرینو د هغی افکار او اراء یوازې له دی امله ردول چې هغه یې د اسلام سره تړلي گڼل، او هغه یې په کفر، الحاد او زندقیت باندی متهم کاوه، چې په دی توگه هغه د عربی فکر او ثقافت د نماینده په توگه خلکو ته معرفي او وړاندی کړی، او دا ثابته کړی چې (د کلیسا د خود ساخته دین په خلاف) د کفر، الحاد او زندقیت خوځښت او حرکت د شرق څخه را وارد شوی حرکت دی، ترڅو په دی توگه وتوانیږی چې ددې افکارو پر ضد د هغه حساسیتونو، تعصباتو او دښمنیو څخه گټه واخلی چې د عربی ثقافت او فکر په وړاندی د غرب او اروپا

(53) الله لیس کذلك، ص 24.

په مسیحی نړۍ کې له پخوا څخه موجود و، او د پیړیو پیړیو راهیسی کلیسا د هغی په خپرولو کی رول لوبولی وه.

د ابن رشد اروپایی اتباعو او په اروپا کې هغه نوی راپورته شوی عقلانی خوځښت چې د کلیسا او د هغی د هر اړخیز استبداد پر ضد یې د پاڅون اراده کړی وه، او د عربی ثقافت څخه اغیزمن وه په ډیری خوشحالی د ابن رشد هغه انځور قبول کړ چې کلیسا د خلکو په ذهنونو کې ترسیم کول غوښتل (چې هغه د کلیسا د نظام پر ضد د کفر او الحاد نماینده دی) او همدا یې د کلیسا پر ضد د وسلی په حیث استعمال کړ، ځکه ابن رشد پخپله د علم او معرفت سمبول وه او په علمي نړۍ کی یی خپل ځای درلود، د کلیسا مخالفینو د ابن رشد د همدی نیک نامی څخه استفاده وکړه او کله چی کلیسا د هغی مخالفت کاوه نو هغه خلکو ته داسی معرفي کړه چی د هر علمي خوځښت مخالفت کوي، په دی توګه د ابن رشد افکار دوه ځله د تحریف سره مخامخ شول:

لومړی د کلیسا له پلوه، چې هغه یې په کفر او الحاد متهم کړ، او دوهم ځل د هغی سره د متعاطفینو او د هغی د اتباعو له پلوه چې غوښتل یې د هغی د شهرت څخه استفاده وکړي او د هغی[54] افکار د وسلی په حیث د کلیسا پر ضد استعمال کړی، او د کلیسا د استبداد څخه پری ځان وژغوری.

په دی توګه ابن رشد او د هغی (د تحریف سره) ترجمه شوی افکار د کلیسا د مخالفت رمز او سمبول وګرځیدل، او په ډیر سرعت او تیزی سره خپاره شول، په دی توګه رشدی فکر په هغه علمي مراکزو او لویو پوهنتونونو او جامعاتو کې (چی د کلیسایی استبداد پر ضد د پاڅون مراکز بلل کیدل) د رهبری او سیادت مقام ترلاسه کړ، لکه په ایټالیا کې د (بادوفا) پوهنتون چې وروسته بیا د رشدی فکر اساسی مرکز وګرځید[55]، رشدی فکر په هغه وخت کې په اروپا کې هغه حیثیت غوره کړی وه چې نن سبا په عالم اسلام او دریمه نړۍ کې

---

(54) اوس هم یو شمیر غرب مشره لیکوالان ابن رشد د همدی الحادی، او د مطلق دین پر ضد د یو انقلابی فکر په حیث وړاندی کوي، چی دا په حقیقت کی د هم هغه اروپایی فکر تر تاثیر لاندی صورت نیسی او سرته رسیږی.

(55) تاریخ الفلسفة الحدیثة یوسف کرم ص: ۱۰.

اروپایی نوګرایی او سیکولر فکر غوره کړی دی، لکه څنګه چې هغه چا ته چې د غربی نوګرایی او سیکولر فکر سره نا اشنا وی هغه د غرب ګرایانو په نزد وروسته پاتی بلل کیږی، همدا راز په هغه وخت کې به په علمي حلقو او کړیوکې هغه څوک چې د ابن رشد د افکارو سره به اشنا نه وه متخلف او وروسته پاتی بلل کیده، دا د هغه محاوری څخه په بشپړه توګه په ډاګه کیږی چې د (بترارک) او د ابن رشد د افکارو د یو پیرو ترمنځ پیښنه شوی وه، کله چې بترارک د پولس په څه خبره استدلال وکړ نو د ابن رشد هغه پیرو په ډیری استهزاء سره ورته وویل:ته دی دا ډول معلمین خپل ځان سره وساته، پاتی شوم زه نو زما خپل معلم او راهنما دی، او زه پوهیږم چې په چا عقیده ولرم ... ته پخپله صالحه نصرانی! اوسه، پاتی شوم زه نو زه له دی خرافاتی قصو څخه په هیڅ شی هم ایمان نه لرم، ستا پولس او ستا اوګسطین او هغه ټول خلک چې ته ورته ډیر اهمیت ورکوي د خبرلوڅانو څخه پرته بل څه نه ؤ، کاشکی چې تا د ابن رشد د افکارو د مطالعی توان درلودی چې ددې بی حیثیته خلکو (د افکارو) څخه ډیرو ښو او اعلی افکارو ته رسیدلی وی[56].

په دی توګه د ابن رشد افکار په هغه بڼه چې د اروپایانو له پلوه ترجمه شوی ؤ د کلیسا د مخالفینو لپاره د راجمع کیدو بنسټ وګرځیدل، او پخپله ابن رشد ددې فکر محور وګرځیده.

د ابن رشد فلسفه خو سره له دی چې د ارسطو د فلسفی تفسیر وه، او د نوی زمانی فلسفیانو ددې فلسفی پر ضد شدید احساسات درلودل او دا ځکه چې دا فلسفه کلیسایي دین خپله کړی وه[57]، بلکې د خپلو عقایدو برخه یې ګرځولی وه، مګر چونکه په عین وخت کې ابن رشد ددې کلیسیایی یا تومایی (توماس الاکوینی) فلسفی د مخالفت رمز بلل کیده له دی امله د نوی فکر لپاره یې هم د یو رمز رول ولوباوه.

او کله چې اروپایانو د کلیسا پر ضد د پاڅون فیصله وکړه نو د ابن رشد افکار یې د تحریف سره ترجمه کړل په داسی توګه چې هغه یې د لادینیت رمز

(56) إرنست رينان، ابن رشد والرشدية ص 341.
(57) همدی ته مدرسي فلسفه ويل کيږي.

وګرځاوه، په دی توګه رشدی فلسفه او د رشدی فلسفی اروپایی اتباعو د کلیسا پر ضد د پاڅون لپاره لاره هواره کړه.

څلورم: ظلمونه، وژنی او د تفتیش محاکم

یو د هغه لاملونو او اسبابو څخه چې په اروپا کې یې خلک د کلیسا او کلیسایی دین پر ضد راوپارول هغه ظلمونه، وژنی او د عقائدو د تفتیش او پلټنی محکمی وی چې د کلیسا له لوری سرته رسیدلی، د عقائدو د اختلاف له امله د خلکو محاکمه کول خو له پیل څخه په نصرانیت کې وجود درلود مګر تر کال ۱۲۳۱م پوری دا کار په انفرادي توګه د کلیسا دینی مشرانو کاوه، مګر کله چې دا کار په انفرادی توګه د کلیسا په دیني مشرانو ثقیل شو نو په هم دی کال پاپ ددې لپاره یوه ځانګړی مؤسسه و ټاکله چې وروسته هغه د (تفتیش د محکمی) د عقائدو د پلټنی د محکمی په نوم یاده شوه، یو څیړونکی (ریبوني) وایی: دی محکمو د یو ملیون څخه زیات هغه کسان ووژل او له منځه یې یوړل چې هغوی باندی د مسیحي عقائدو د مخالفت، د سحر او کوډو تهمت وه او یا هم هغه یهودان او مسلمانان چې مسیحیت کې خو داخل کړی شوی ؤ مګر د هغوي په ولاء او اخلاص کې شک موجود وه[58]، دا ډول محاکم د مسیحیانو ټولو فرقو درلودل، په دی کې د کاتولیکیانو او پروتستانتیانو فرق نه وه، د عقائدو د پلټنی دا محکمی به د دینی شخصیتونو له خوا تنظیمیدلی او کله به چې په چا فیصله وشوه بیا به هغه پولیسو ته سپارل کیده چې په هغی باندی حکم نافذ کړي، په ۱۲۵۱م کال کې دی محاکمو ته ددې اجازه ورکړ شوه چې د متهمانو څخه د اعتراف اخیستلو لپاره هر ډول تعذیب استعمالولی شي، ددې په نتیجه کې کلیسا فیصله وکړه چې د څوارلس کلنو هلکانو او په جنکیو کې د دولس کلني پوری په متهمینو د تعذیب استعمال قانوني دی، بیا په هسپانیا کې دا تفریق هم ختم شو، او هلکانو او نجونو دواړو لپاره د تعذیب د استعمال لپاره د لس کلنۍ عمر وټاکل شو، او که کوم ماشوم به له دی څخه وړوکی وه د هغی مشرانو ته به په محکمه کې د حاضریدو اجازه ورکول کیده، ډیر ځله په ۷ کلنی کې هم ماشومان تعذیب کړی شوي محاکمه شوی او اعدام شوي دي، د ملحدینو ماشومان به د خپلو

(58) الالحاد و أسبابه ص ۸۱، ا.د. زینب عبد العزیز.

پلرونو د تبعیت په بنسټ ملحد بلل کیدل، او که عمرونه به یې د تعذیب او محاکمی نه ؤ، نو د ګرمو اوبو په لوښو کې به واچول شول، لاسونه به یې وتړل شول، او بیا به یې د هغوي د مړوندونو رګونه پری کړل چې د وینی د ضائع کیدو په نتیجه کې له منځه ولاړ شي، د دی محاکمو له نظره دا د ژوندي سوزولو په پرتله د رحم تعامل بلل کیده.

ددی محاکمو په نتیجه کې د مسیحي عقائدو سره مخالفت کونکي، په سحر او جادو باندی متهم خلک، هغه مسلمانان او یهودان چې په نصرانیت مجبور کړی شوي ؤ مګر په اخلاص کې شک وه، همدا راز ساینس پوهان او د علمي فلسفی څیړونکی تعذیب کړی شول، دلته د یو څو مشهورو علماو او څه نورو شخصیتونو یادونه کوو چې دکلیسا لخوا د الحاد په تور باندی وژل شوي دی:

جیو فروي فالیه د فرانس یو قهرمان چې په کال ۱۵۷۴م کې د الحاد په تور اعدام کړی شو، سره له دی چې هغه په الوهیت ایمان درلود، مګر د ادیانو سره یی دښمنی لرله ځکه چې د هغی له نظره ادیان د انسان په زړه کی ویره او خوف اچوي، له دی سره یې ددې څخه انکار کاوه چې حضرت عیسی علیه السلام دی د اقتداء او اتباع وړ شخصیت وي[59].

جوردانو برونو د فلکیاتو یو مشهور عالم وه چې د کوپرنیک فلکي نظریه یې خپله کړه، او اعلان یې کړه، ددې ترڅنګ یی طبیعت د الله د تجلی یوازیني مظهر وباله، بلکې ددې قائل وه چې دا طبیعت او الله یو شی دی، د دری ګونو اقانیمو انکار یې وکړ حضرت عیسی علیه السلام یې یو دجال معرفی کړ، په کال ۱۵۴۸م کې کلیسا اعدام کړ[60].

په کال ۱۵۸۷م کې بومبو نیو راستیکو په روم کې اعدام شو، ځکه چې د هغی رای دا وه چې په مقدس کتاب کې راغلی قصی د استهزاء او استخفاف څخه پرته د بل څه مستحقی نه دی[61].

---

(59) الالحاد فی الغرب ص ۱۶ رمسیس عوض،مؤسسة الانتشار العربي، بیروت، وسینا للنشر، القاهرة، مصر، لومړی طبع ۱۹۹۷م.
(60) همدا مصدر ص ۴۷- ۴۹.
(61) همدا مصدر ۲۷.

بارثو لومیو لیګات په کال ۱۶۱۲م کې اعدام کړی شو ځکه چې هغه د حضرت عیسی علیه السلام د الوهیت انکار کاوه، او هغه یې یو انسان ګاڼه[62].

په همدی کال ۱۶۱۲ کې یو بل شخص ادورد وایټمن هم اعدام شو ځکه چې هغی د تثلیث نه انکار کاوه، او ددې انکار یې کاوه چې الله دی د دری اقانیمو څخه مرکب وي، د عشاء ربانی د قدسیت انکار یې کاوه او د اطفالو د تعمید (په مسیحیت کې د شاملو مراسم) هم مخالف وه[63].

په کال ۱۶۱۹م کې جولیو سیراز فانیني د الحاد په تور اعدام کړی شو[64].

په کال ۱۶۴۴م کې په فرانس کې فیرانت بالا فیسینو اعدام کړی شو، ځکه چې هغی په دی اعتراض درلوده چې کلیسا علم او معرفت احتکار کړي دي، او خلک جاهل ساتل غواړي، او دا یې رای وه چې جنسي بی لاریتوب یو طبیعي کار دی[65].

په کال ۱۶۵۱م کې جون اسکاتلندي له دی امله اعدام کړی شو چې هغی د تثلیث او د حضرت عیسی د الوهیت انکار کوه، او ادیانو پوری به یې استهزاء کوله[66].

په اروپا کې د مثقفو خلکو او اهل فکر شخصیتونو اعدامونه ډیر زیات ؤ دا څو مو د نمونی په توګه وړاندی کړل، لورنتي (د د تفتیش د محاکمو سکرتر) وایي چې په دوه کلونو کې د ۱۷۹۰م څخه تر ۱۷۹۲م پوری څه نا څه دیرش زره تنه ژوندی سوځول شوي دي[67]، د اروپا وګړو ددې اعدامونو څخه د ځان ژغورلو یوازې نی لاره د دین څخه ځان خلاصول بلل، او د همدی امله یی د کلیسا د استبداد پرضد پاڅون وکړ.

(62) همدا سابقه مصدر ص ۶۷.
(63) الالحاد فی الغرب ص ۶۸.
(64) همدا سابقه مصدر ۲۷.
(65) همدا مصدر ص ۲۹.
(66) همدا سابقه مصدر ص ۱۱۱.
(67) التاریخ الأسود للکنیسة، دي روزا ص ۱۲۰.

د ذکر شوو لاملونو اغیزی

د ذکر شوو لاملونو او اسبابو په نتیجه کې د هر څه دمخه د کلیسا د فکري، علمي او معرفتي استبداد پر ضد پاڅون رامنځ ته شو، او دا ځکه چې د هغه تحریفاتو په نتیجه کې چې په نصرانیت کې په بیلا بیلو وختونو او د بیلا بیلو لاملونه له امله رامنځ ته شوي ډیر داسی څه د کلیسایي دین برخه گرځیدلي ؤ چې یوازې د انسانانو اراء او افکار ؤ، یوازې دا نه بلکې د علم په بیلا بیلو څانگو او په ځانگړی توگه د تجریبي علومو په ډیرو تفصیلي قضایاو کې د مقدس کتاب او د هغه د شارحینو تفصیلي اراء موجودی وی، چې د زمانی په تیریدو سره د دین داسی برخه گرځیدلی وی چې د هغی نه منل کلیسا ته د دین څخه د انکار سره مرادف ښکاریده، حال دا چې هغه یا خو د ارسطو، بطلیموس او نورو یوناني اوروماني فلسفیانو په نظریاتو ولاړی وی او یا هم د نورو انسانانو افکارو او اراو بناء وی چې هیڅ ډول قداست یې نه درلود، بلکې د دین او فلسفی ترمنځ د توافق د پیدا کولو په غرض د مسیحی مجامعو او د کلیسا د علمي او دیني شخصیتونو لخوا حمایه او خپلی کړی شوی وی چې په دی توگه د هغه وخت د فلسفي نظریاتو سره د مخالفت له امله په مسیحیت اعتراض ونه کړی شي، بناء ددې لاندی دوه لاملونو له امله د علم او کلیسا ترمنځ شدید اختلاف رامنځته شو:

لومړی: هغه انسانی افکاروته د تقدس په سترگه کتل چې د وخت په تیریدو سره د دین برخه گرځیدلي ؤ، د بیلگی په توگه د عناصر اربعه[68] تصور، او دا چې ددې کائناتو مرکز زمکه ده، همدا راز هغه طبي تصورات چې په خرافاتو ولاړ ؤ او د مرض علاج د یو لړ ځانگړو دینی مراسمو په جوړولو، او یا د حضرت مریم علیها السلام عکس او یا د صلیب نبنه د مریض سرته په ایښودلو کې لټول.

(68) پخوانی فلسفیان په دی یقین وو چی په کائناتو کی هر ډول ماده د نسبتونو په تفاوت سره له څلورو عناصرو څخه جوړه ده چی هغه عبارت دی د اوبو، اور، خاوره، او هوا څخه، او بنسټیز عناصر هم همدا څلور دي، له دی پرته نور عناصر نشته، په طبیعی توگه کله چی علماو ولیدل چی عناصر بی شمیره دی نو ددی او داسی نورو علمی قضایاو چی د دین برخه گرځیدلی وی د خلکو په اذهانو کی د دین په باب شکوک را پیدا کړل.

دوهم: دداسی قضایاو په باب په ټولو خلکو داسی تسلط قائمول چې هغه د کلیسا د مکلفیتونه څخه په یقینی توګه خارجی وی، د بیلګی په توګه په تجربیي علومو کې خلک دی ته اړ کول چې د خپلو تجاربو نتائج پرېږدی او د هغی پر ځای د کلیسا خبره ومني، ځکه د هغوي په نزد د صحت او خطاء معیار یوازې او یوازې کلیسا ګڼل کیده.

په دی باب شیخ ابو الحسن علی الندوی چې د بشریت په تاریخ باندی ډیر ژور نظر لري داسی وایی: په اروپا کې د دینی مشرانو د لویو غلطیو او په خپل ځان باندی د لویو جنایتونو او په هغه دین باندی ـ چې دوي یې نمایندګی کوله ـ د لویو ظلمونو څخه تر ټولو لوی جنایت او ظلم دا وه چې دوي په خپلو دینی کتابونو کې انساني معلومات، او د تاریخ او جغرافیا او طبیعی او ساینسی علومو په باب د هغه زمانی مسلمات ور داخل کړل، کیدلی شي چې دا هغه معلومات وي چې په هغه زمانه کې ورته د انسان علم رسیدلی وي، او دا د هغه زمانی داسی حقائق وي چې د هغی زمانی خلکو په کې یوه ذره هم شک نه درلود، لکن دا خو په هغه زمانه کې د انساني علم انتهاء وه، که چېرته دا په هغی زمانه کې د انساني علم اخیري نتائج هم وی نو بیا هم په کې تعارض او تغییر رامنځ ته کیدلی شي، ځکه چې انساني علم خو په تدرج سره مخ ته ځی او ترقی او پرمختګ پکی راځي، نو څوک چې په داسی څه خپل دین دروي نو دا د هغه چا په څیر دی چې یو لوی قصر د شګو په غونډی باندی تعمیرول غواړي.

کیدلی شی دوي دا کار په ښه نیت کړی وي، مګر دا د دوي لخوا په خپلو ځانونو او په خپل دین تر ټولو لوی جنایت او ظلم وه، ځکه چې دا د علم (ساینس) او دین ترمنځ د هغه نا مبارک اختلاف او جنګ لامل شو، هغه جنګ چې په اخر کې په کې هغه دین شرمناک شکست وخوړ چې هغه د انساني علم سره ګډ شوی وه چې په هغی کې حق او باطل، او خالص او ناخالص (کوټه) دواړه قسم شیانو وجود درلود. رجال دین (دینی مشران) داسی ولویدل چې بیا پکی د راپورته کیدو توان نه وه، او ددې ټولو څخه بدتره او خرابه خبره دا چې اروپا بی دینه او ملحده شوه.

رجال دین (دینی مشرانو) یوازې په هغه څه اکتفاء ونه کړه چې په خپلو کتابونو کې یې شامل کړي ؤ، بلکې هر هغه جغرافیای، تاریخي، او مادي

(ساینسي) معلومات به یې هم مقدس ګڼل چې د خلکو په منځ کې به مشهور شوی ؤ، او د تورات او انجیل څه شارحینو او مفسرینو به ذکر کړي ؤ، او هغی ته به یې دیني بڼه ورکوله، او هغه به یې د دین د تعلیماتو او هغه اصولو څخه شمیرل چې باید خلک پرې عقیده ولري او څه چې ددې مخالف وي هغه خلک پرېږدي، په دی باب یې کتابونه ولیکل، او دا جغرافیا یې (د بیلګی په توګه) چې الله تعالی پرې هیڅ کوم دلیل نه دی نازل کړی هغه یی مسیحي جغرافیا وبلله، او په بشپړه توګه یې خپله کړه او هر چا چې دا د خپل دین برخه نه ګرځوله هغه به یې کافر ګاڼه[69].

په داسی حالاتو کې چې د کلیسا ددې تعامل په نتیجه کې کلیسایي دین خپل اعتبار له لاسه ورکړ، او هغه څه چې د وحي او مقدس کتاب په نوم په ټولنه کې حاکم ؤ د لارښوونی مصدر پاتی نه شول او د اروپا خلک د داسی نوو مصادرو په لټه کې ؤ چې د مقدس کتاب پرځای تری لارښوونه ترلاسه کړی، همدا وخت وه چې د اروپا خلک د هغه علومو او معارفو په نتیجه کې چې د اسلامي نړۍ نه هلته په بیلا بیلو طریقو منتقل کیدل د عمیق خواب څخه را بیدار شول او هغه منهج او طریقه یې یاده او خپله کړه چې اسلام د هغی په اساس او بنسټ د تجریبی علومو سره تعامل کوي، او هغه دا چې هر هغه تجریبي علم چې د بشریت لپاره مفید او ګټور وی هغه درست ګڼي د تجریبي علومو په باب تفصیلي اراء هم په خلکو نه ورتپي او نه یې پری فرض کوي بلکې خلکو ته ددې فرصت ورکوي چې خپل عقول استعمال کړي او نوی او ګټور شیان استنباط کړي.

په دی وخت کې مطبعه هم ایجاد شوه چې د علم او معرفت په نشر کې یې ډیر مهم رول ولوبوه، دی ټولو پرمختګونو اروپایان دی ته وهڅول چې د کلیسا د غیر معقولو تصوراتو او په ځانګړی توګه د هغه نا سمو او نادرستو معلوماتو چې د تجریبي علومو سره اړیکی لرلی پر ضد عکس العمل څرګند کړي او د منلو څخه یې انکار وکړي، او ددې پر ځای چې کلیسا خپلو دی اشتباهاتو ته متوجه شی په خپلو نظریاتو یې ټینګار وکړ، او هغه څوک چې په علمی میدان کې به یې د تجربی علومو په بنسټ نظریات قائمول او د مسلمانانو د علومو

(69) ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين ص ۱۵۷، طبع مكتبة الايمان، المنصورة، امام جامعة الأزهر، القاهرة.

ځخه به یې استفاده کوله تر سخت فشار لاندی ونیول، هغوی لپاره یې ځانګړی تفتیشی محاکم وټاکل، چې دی کار د علم او کلیسایي دین[70] ترمنځ کشمکش نور هم شدید کړ، د کلیسا لپاره د بده مرغه تر ټولو دمخه دا تضاد او کشمکش په طبیعی علومو کې پیل شو.

په پیل کې خو کلیسا د استبداد ځخه کار واخیست او ډیر علماء او پوهان یې وځپل او ووژل، مګر په پایی کې د کلیسا په مقابل کې د تجریبي علومو ځخه د دفاع کونکو لور درنده او غالبه شوه او کلیسا مغلوبه شوه، خو دلته یوه لویه اشتباه چې رامنځ ته شوه هغه دا وه چې د کلیسا د احمقانه تصرفاتو په مقابل کې چې کوم رد عمل را ښکاره شو هغه ددې پر ځای چې د کلیسا او د کلیسایي دین د تحریف شوو او ناسمو افکارو په مقابل کې منحصر پاتی شي، په کلی توګه یې د دین په مقابل کې حساسیت پیدا کړ، بلکې د عقل په تقدیس او د هر هغه ځه په انکار باندی منتج شو چې د مادی موجوداتو تر څنګ د ماوراء طبیعی موجوداتو اقرار کوي، یعنی وحي او هغه ځه چې عقل او تجربه یې نه ثابتوی (په دی معنی چې هغه د عقل او په ځانګړی توګه د تجریبي عقل د دائری ځخه بیرون دي، مګر هیځکله د هغی په نفي هم حکم نه کوي) هغه یې د خرافاتو او بی بنسټه قصو ځخه پرته بل ځه نه بلل، او په دی توګه اروپا په بشپړه توګه د الحاد په غیږ کې ولویده، دلته ددې امکان موجود و چې اروپا د بشپړ الحاد په طرف د تللو پرځای هغه درست دین ته رجوع کړی وای، چې هغه د وحي پر بنسټ ولاړ دی، د عقل او علم فیصلو ته اهمیت ورکوي، او دا کائنات یوازې په مادی وجود کې منحصر نه ګڼی، مګر په منځنیو پیړیو کې د ددې دین (اسلام) پر ضد د کلیسایي نظام د ناروا او نادرستو تبلیغاتو له امله دا کار تر سره نه شو، او فلسفیانو او ساینس پوهانو پر ځای ددې چې اسلام مطالعه کړي د همدی ناوړه

(70) چې په فلسفه کی د مطلق دین او علم ترمنځ د کشمکش او تضاد د عنوان لاندی راوړل کیږی، حال دا چی علم د مطلق دین سره په تضاد کی واقع نه دی بلکه د کلیسایی دین سره په تضاد کی واقع دی بلکه د هغه ځه سره په تضاد کی واقع دی چی هغه د پخوانیو انسانانو افکار دی چی د وخت په تیریدو سره د نصراني دین برخه ګرځیدلی دی، او دا ځکه چی علم پرمختګ کوي په هغه وختونو کی علم دومره پرمختګ نه وه کړی کله چې دا نظریات راپیدا شول او د دین برخه وګرځیدل، نو اوس چی کله علم پرمختګ وکړ نو هغه پخوانی نظریات د علم سره په ټکر کي واقع شول، او هغه نظریات چونکه د دین برخه ګرځیدلي وه نو خلکو داسی وانګیرله چی دین د مطلق علم او په ځانګړی توګه د تجریبي علم سره په تناقض کی واقع دی.

تبلیغاتو په نتیجه اسلام هم د کلیسا په تحریف شوي دین باندی قیاس کړ، او په ډیره نادرسته او غلطه توګه یې دا تصور وکړ چې ټول ادیان په جوهر کې یو څیز دی، له دی امله یی د ټولو ادیانو پر ضد یو ډول دریځ غوره کړ، او د الحاد په لوری یې حرکت وکړ، په اجمالی توګه همدا د اوسنی اروپا سرګذشت وه اوس لږ په تفصیل سره ګورو چې دا کار په کوم تدریج سره سرته ورسید، او څنګه اروپا په قرار قرار د الحاد لمن ته پریوته.

چونکه د کلیسا پر ضد په لومړي سر کې رشدي فلسفه (د ابن رشد لاتینی ژبې ته ترجمه شوي فلسفي افکار) د وسیلې په حیث استعمال شوه، او بیا فوري وروسته د کوپرنیک د فلکي نظریاتو ورته مرګوني ګذارونه متوجه کړل، نو په وروستیو پیړیو کې علم (ساینس) او فلسفی داوړو په ګډه د کلیسایي دین پر ضد دریځ غوره کړ، او چونکه فلسفه هم په دی وروستیو پیړیو کې په بشپړه توګه د علم (ساینس) تر تاثیر لاندی وه، بلکه ساینس د فلسفی یوه برخه بلل کیده، او ساینس ته علمي فلسفه ویل کیدله، له دی امله په عامه توګه په غرب کې مؤثرو فلسفي مدارسو او ساینس پوهانو یو ډول دریځ غوره کړ، او چونکه علم (ساینس) په مادي لحاظ ډیری زیاتی لاس ته راوړنی هم درلودی چې خلک یې د افراط تر حده مغرورکړي ؤ نو دی غرور په قرار قرار خلک د الحاد لور ته وهڅول، او تصور یې دا وکړ چې ساینس او تجربيي علومو په الله تعالی باندی د ایمان درلودلو اړتیا له منځه وړی ده، سره له دی چې درسته خبره دا وه چې دا یې ویلی وای چې تجربيي علومو د هغه خرافاتو د منلو اړتیا ختمه کړی ده چې په کلیسایي دین کې ننوتی ؤ، مګر دوی دا خبره په داسی توګه تعمیم کړه چې د الله تعالی د وجود څخه په انکار متج شوه او د مطلق غیبی وجود څخه یې انکار وکړ او په دی توګه غرب د بشپړ الحاد په لمن کې پریوت، دا څرنګه په تدریجي توګه تر سره شو، د دی سرګذشت په لاندی کرښو کې لولو:

لومړی: د رنسانس (Renaissance) خوځښت

د کلیسا پر ضد چې لومړی کوم حرکت پیل شو هغه د رینیسانس خوځښت و چې په اټالیا کې په ۱۴ میلادي پیړۍ کې د مدیچي کورنۍ (د اټالیا د پادشاهانو یوه کورنۍ) په وخت کې پیل شو، دا حرکت په طبیعی توګه د مدرسي فلسفی (په

منځنیو پیړیو کې د مسیحیت فلسفه چې په اروپا کې یې رواج درلود) په مقابل کې پیل شو، ددوی بنسټیز هدف دا وه چې پخوانی یوناني ثقافت راژوندی کړي، دا په حقیقت کې کوم جماهیری خوځښت نه وه بلکې د یو شمیر متقفو خلکو حرکت وه، په دی خوځښت کې اصلا د انسان په اختیار باندی ډیر ترکیز کیده، ځکه چې په منځنیو پیړیو کې انسان یو فاقد اختیار موجود وه، همدا راز د انسان او د خدای ترمنځ د واسطی په نفي ډیر ترکیز صورت نیوه، همدا راز د دوی له نظره د بشریت د سعادت یوازیني لاره د پخوانیو یوناني علومو را ژوندی کول ؤ، او نظري علوم لکه ما وراء الطبیعت او داسی نور شیان یې ناروا بلل ځکه دا انسان په عملی ژوند باندی کومه اغیزه نه لري، ددې عصر د مشهورو شخصیتونو څخه میکاولی، لیوناردو دافینشی، میکلانګلو، ارازموس، رابلیه او مونتینی ؤ، دا خوځښت د اغیزی په لحاظ دومره مؤثر نه وه چې د کلیسا حاکمیت ته صدمه ورسوي خو د خپلو افکارو په لحاظ د کلیسا د مخالفت لومړی خوځښت بلل کیږی.

دویم: د دینی اصلاح (Religious reform) خوځښت

د کلیسا پر ضد دویمه لویه معارضه د دینی اصلاح د خوځښت له لوری رامنځته شوه، دا خوځښت په لویدیځه اروپا کې په ۱۶مه پیړۍ کې د کاتولیکی کلیسا په داخل کې د یو اصلاحی خوځښت په حیث پیل شو چې وروسته یې د یو عقیدوي خوځښت بڼه غوره کړه او د پروتستانتي فرقی په نوم مشهور شو، د کلیسا پر ضد د دی ډول خوځښتونو پیل خو له ډیر پخوا راهیسی شوی د بیلګی په توګه په ۱۴ پیړۍ کې د (جون ویکلیف) خوځښت، بیا وروسته هغه خوځښت چې (جان هوس) یی مشري کوله، خو د رینیسانس د حرکت او نورو عواملو په نتیجه کې زمینه دی ته برابره شوه چې دا خوځښت په پوره قوت سره پیل شي، همدا وه چې کله مارتن لوتر په ۳۱ اکتوبر ۱۵۱۷م کې خپل ۹۵ مادیزی غوښتنی د فیتنبرګ په کلیسا راوزړولی، چې بنسټیز غوښتنی یی دا وی چې باید د مغفرت ورقی (صکوک الغفران) نوری د کلیسا د مشرانو لخوا په خلکو ونه ویشلی شي، خلک باید پخپله مقدس کتاب ولولي او د مقدس کتاب د تفسیر حق یوازې د کلیسا سره په احتکار کې نه وي، او په دی توګه یې د کلیسا بنسټیز

عقاید نقد کړل او علنی مخالفت یې ددې پیل کړ، چې بیا ددې په نتیجه کې ډیر جنګونه رامنځ ته شول، خو کلیسا ته یې یو مضبوط ګذار ورکړ، او د کلیسا د واک لپاره یې یو چلنج رامنځ ته کړ، په خلکو یی د کلیسا او کلیسایی مشرانو تسلط راکم کړ، چی په نتیجه کی اروپا هغه ازادي تر لاسه کړه چی په پای کی په الحاد منتج شوه.

دریم: د علمي فلسفې او کلیسا ترمنځ کشمکش

بیا وروسته د کلیسا او ساینس ترمنځ هم داسې یوکشمکش را پیدا شو چې په نتیجه کې یې ددې دواړو څخه یو باید پاتی شوی وی، او بل له منځه تللی وای او یا په بشپړه توګه ضعیف شوی وی، چونکه علم چې په هغه وخت کې د طبیعی فلسفی په نوم یادیده خلکو ته یې داسی څه تقدیم او وړاندی کړل چې هغوي ورته اړتیا درلوده، د هغوي مادي مشکلات یې حل کول، او تر ټولو مهمه دا چې د عقل سره برابر ؤ نو بناء خلکو د کلیسا پر ځای علم ته ترجیح ورکړه چې په نتیجه کلیسا او کلیسایي دین دا معرکه هم بایلوده او په دی توګه یې هر څه له لاسه ورکړل، او چونکه علم د کلیسا سره په رد عمل کی واقع شو نو د عقلاني دریځ پر ځای یی داسی دریځ غوره کړ چی په رد عمل ولاړ و، د علمي او د تجربي علومو همدی دریځ اروپا د الحاد په لور سوق کړه، چې ددې تفصیل په لاندی ډول دی.

کوپرنیکي انقلاب

کلیسا په دی عقیده درلوده چې زمکه د دی کائناتو مرکز دی، او دا ځکه چې په دی باندی دویم اقنوم (د مسیحیانو په نزد خدای د دری اقانیمو څخه مرکب دی، او همدی ته د تثلیث عقیده ویل کیږي) عیسی متجسد شوی دی، په همدی باندی د فداء او خلاص عملیی ترسر شوي دي، په همدی عشاء ربانی خوړل کیږی، او په مقدس کتاب کې راغلی دی "الأرض قائمة أبد الدهر والشمس تشرق، والشمس تغرب، وتسرع إلى موضعها حيث تشرق"[71] زمکه د همیش

(71) قصة النزاع بين الدين والفلسفة ص 203 تاليف: د. توفيق الطويل، طبع مكتبة الآداب، بالجاميز، بمصر، د طباعت د تاریخ نه بغیر.

لپاره قائمه او دائمه ده، همدا لمر دی چې راخیژی او پریوزی، او په ډیر سرعت سره هغه ځای ته ځان رسوي له چېرته نه چې راخیژی، دا عقیده کلیسا د بطلیموس د نظریې څخه اخیستې وه او بیا یې د تقدس وصف ورکړی وه تر دی چې ددې مخالفت یې د مقدس کتاب مخالفت باله، سره له دی چې ددې عقیدی د مقدس کتاب او دین سره هیڅ اړیکی نه وی[72].

د کلیسا بله عقیده دا وه چې دا زمکه کروي شکل نه لری بلکې مسطح شکل لری او د هغوي په اند دا ځکه چې دا خو ډیره د بی عقلی خبره ده چې څوک دا عقیده ولری چې څه داسی انسانان شته چې د هغوی پښنی د هغوی د سرونو دپاسه وی، همدا راز د هغوی له نظره دا هم د پوره بی عقلی خبره ده چې څوک دا عقیده ولری چې څه ونی او بوټی ښکته لور ته د نمو او غځیدو په حال کې دی[73]، او دا یې هم ویل که دا ربښتیا شی چې دا زمکه کروی شکل لری نو بیا خو دا ضروری او اړین دی چې مسیح علیه السلام د زمکی هغه بل مخ ته هم ورشی او هلته باید په دار کړی شی چې هغوی ته هم (خلاص) او نجات تر لاسه شی[74] په دی احمقانه استدلالاتو دوی د زمکی د کرویت نفی کوله.

د لومړی ځل لپاره یې چې کلیسا ولړزوله هغه په همدی باب د (نیکولس کوپرنیک) (Nicolaus Copernicus) نظریه وه چې په کال ۱۵۴۳م کې یې را ښکاره کړه او لنډیز یې دا وه چې زمکه د دی کائناتو مرکز نه دی، بلکې پخپله زمکه د لمر تر شا او خوا څرخیږی او دا چې زمکه مسطحه نه بلکې بیضوی الشکله ده، سره له دی چې د کوپرنیک څخه د مخه هم څه خلک داسی ؤ چې د کلیسا د عقیدی په خلاف یې دا رای درلوده چې د زمکی نور اړخونو هم اباد دی او زمکه مسطحه نه ده مګر کوپرنیک هغه څوک وه چې دا یې ولیکل، ددې کتاب لیکل ددې لپاره کافی وه چې هغه د د تفتیش د محاکمو لخوا په سختی سزا محکوم کړی شی مګر د هغی طالع په دی کې وی چې د کتاب د انتشار څخه

(72) الالحاد فی الغرب، ۴۵- ۴۶، رمسیس عوض، سیناء للنشر، القاهرة، الطبعة الأولى عام ۱۹۹۷م.
(73) دوی خو چونکه د کشش ثقل د قانون څخه خبر نه وو نو دا یی تصور نشو کولی چی ښکته او پورته شاته مخکی او داسی نور نسبی جهتونه دی، حقیقی جهتونه نه دی، یعنی څوک چی د زمکی په بل اړخ دی دا ضروری نه ده چی زموږ ښکته دی د هغوی لپاره هم ښکته وی.
(74) قصة النزاع بين الدين والفلسفة ص ۱۶۷.

وروسته ډېر ژر وفات شو، مګر ددې سره سره کلیسا د هغې کتاب چې (د فلکی توکو حرکت) (Revolutions of the heavenly bodies) نومیده ممنوع اعلان کړ، او ویې ویل چې دا د داسې شیطانی وسوسو څخه ډک دی چې د انجیل د روح سره په تناقض کې واقع دی[75].

کلیسا داسې فکر کاوه چې د کوپرنیک په مرګ به دا مسأله سړه شی او له منځه به ولاړه شي، مګر دا درسته نه وه، ځکه چې د هغه د وفات څخه لږ کلونه وروسته یو بل ایټالوي فلکي عالم او فیلسوف چې جوردانو برونو (Giordano Bruno) نومیده دا بیا را پورته کړه، او کله چې کلیسا ونیوه نو پخپله خبره یې اصرار وکړ بناء د کلیسا لخوا په کال (۱۶۰۰م) کې ژوندی وسوځول شو.

لږ وخت وروسته (ګالیلو) تلسکوپ جوړ کړ او د تجربی په بنسټ یې هغه څه ثابت کړل چې کوپرنیک او نورو مخکی خلکو په نظري توګه ویل، د کلیسا لخوا ونیول شو، سره له دی چې عمر یې (۷۰) کالو ته رسیدلی وه بیا هم د کلیسا د محکمه تفتیش لخوا ونیول شو، او د یوی اوه کسیزی محکمی لخوا په زندان محکوم شو، او تر دری کالو پوری هر هفته یو وار د توبی د (مزامیرو) په لوستلو محکوم کړی شو، کله یې چې ددې احساس وکړ چې ژوند یې د جوردانو په څیر خاتمه پیدا نه کړی نو د محکمی په وړاندی یې داسی اعتذار وړاندی کړ: زه ګالیلو یم د خپل عمر اویا کلنې ته رسیدلی یم، زه بندي او ستاسی محترم په وړاندی سرټیټې ولاړ یم، مقدس کتاب می مخ ته ایښی دی په خپل لاس یې لمس کوم، زه هغه نادرست او الحادي نظر چې د زمکی د څرخیدو قایل دي ردوم او حقیر یې ګڼم او لعنت پري وایم[76].

دا دعلم او هغه څه په باب چې د تجربي په بنسټ ثابت شوي ؤ د کلیسا او کلیسایي دین د مشرانو دریځ وه، د کلیسا دی دریځ او همدا راز هغه علمي لاس ته راوړنو چې کوپرنیک، جوردانو او ګالیلو درلودي په اولسمه پیړۍ کې په

(75) کتب غیرت وجه العالم ص ۲۱۵ – ۲۳۳ د (رابرت ب ـ داونز) لیکنه او د (امین سلامة) ترجمة، طبع الهیئة المصریة العامة للکتاب، کال ۱۹۷۷م.
(76) قصه النزاع بین الدین والفلسفه ص 197- 198، وکواشف زیوف المذاهب الفکریة المعاصرة ص ۴۸ د شیخ عبد الرحمن حسن حبنکة المیدانی لیکنه.

علماو او ساینس پوهانو ډېرې ژورې اغیزې مرتب کړې، چې یو لړ یې په لاندې ډول خلاصه کولی شو:

لومړۍ: د حقیقت مطلقه تصور چې د کلیسا تر اغیزې لاندې اوسیدونکو اروپایانو په ذهنونو کې د پیړیو پیړیو راهیسې ترسیخ شوی وه له منځه ولاړ، په دې معنی چې ډېر داسې شیان ؤ چې هغې ته به اروپایانو د ثابتو حقایقو په سترګه کتل، او د هغوی له نظره د هغې د مناقشې امکان وجود نه درلود، د هغې په باب چا د شک اظهار هم نه شو کولی، په ځانګړې توګه هغه څه چې د کلیسا لخوا ورته د عقایدو درجه ورکړ شوې وه چې په دې کې د زمکې په باب د هغوی عقاید هم شامل ؤ د کوپرنیک او د هغې د اتباعو لخوا دا ډول حقایق بې حیثیته شول، او په دې توګه د مطلقو حقایقو تصور له منځه ولاړ، چې دې پخپله د شکاکیت لپاره لاره هواره کړه، او دا ځکه چې کله داسې شیان چې خلکو ورته د پیړیو پیړیو راهیسې د مطلق حقیقت په سترګه کتل د حقیقت څخه لیرې او باطل ثابت شول نو نور هر څه ته د شک په سترګه لیدل پیل شول.

دوهمه اغیزه: دا وه چې د کوپرنیک او په ځانګړې توګه د ګالیلو تجربوې لاس ته راوړنو د مثقفو خلکو په ذهنونو کې د کلیسا اعتبار هم په بشپړه توګه له منځه یوړ، او دا ځکه کله چې په علمي لحاظ او د تجربې په بنسټ د کلیسا یو لړ معتقدات غلط ثابت شول نو د مثقفو خلکو سره د کلیسا د ټولو معتقداتو او د هغه ټولو معلوماتو په باب چې مصدر یې کلیسا وه همدا تصور ایجاد شو چې دا ټول د اعتبار څخه لویدلي شیان دي، په دې توګه کلیسا بلکې مطلق دین د مثقفینو له نظره فاقد الاعتبار وګرځیده، او دې نتیجې ته ورسیدل چې د کلیسا مقدس کتابونه او نصوص د علم لپاره د اعتماد وړ مصادر نه دي.

دریمه اغیزه: ددې معارضې دریمه اغیزه دا وه چې ددې مثقفو خلکو په نزد حقیقت ته د رسیدلو یواځیني لار عقل او تجربه وګرځیده، له دې څخه دمخه د هر ډول معلوماتو یواځینی سرچینه کلیسا او د مقدس کتاب تحریف شوي نصوص ؤ، خو چونکه په فوري توګه دا ممکن نه وه چې د مقدس کتاب پرځای د علم او معرفت مصدر عقل او تجربه وګرځي نو یوه فتره داسې وه چې خلکو د شکاکیت په حالت کې تیره کړه، چې د پخوانیو (د مقدس کتاب څخه لاس ته

راغلی) هر ډول معلوماتو څخه اعتماد پورته شو، او نوی داسی کوم موثق معلومات نه ؤ چې اعتماد پری شوی وی.

د علم (ساینس) او کلیسا ترمنځ کشمکش

په اولسمه پیړۍ کې د علم، تجربی او د مقدس کتاب د نصوص ترمنځ کشمکش یو بل شکل غوره کړ چې هغي ته د دین او عقل ترمنځ د کشمکش عنوان ورکړ شو، په پیل کې د کلیسا او د محاکم تفتیش له ویري چا ددي څرګندونه نشوه کولي خو په پایي کې بیا عقلاني خوځښت په بشپړ قوت سره د کلیسایي دین پر ضد ودریده، چې هغي بیا د مکمل الحاد شکل غوره کړ، په دي پیړۍ کې زیات مؤثر شخصیتونه علماء او فلسفیان موجود ؤ چې په وروستیو زمانو یې خورا زیاتی اغیزی درلودی، ددوی له جملی څخه لاندی شخصیتونه ډیر مهم دی:

فرانسس بیکن (۱۵۶۱-۱۶۲۶)

د منهج او تګلاری له حیثیته فرانسس بیکن د نوی علم (ساینس) بنسټ اینبودنکی بللی شو، سره له دی چې نه خو په عملي لحاظ فرانسس بیکن کوم د ملاحظی وړ کامیابۍ ترلاسه کړی او نه په علمي لحاظ، مګر د هغی اهمیت په دی کې دی چې هغه د لومړیو هغو کسانو له جملی څخه وه چې د ارسطویی فلسفی (چې د کلیسا لخوا د تبنی کولو له امله هغه په منځنیو پیړیو کې مسیحی فلسفه ګرځیدلی وه) او افلاطونی فلسفی پر ضد یی بیرغ پورته کړ، بیکن د ارسطویی منطق په باب ویل: چې دا په هیڅ شکل د نوي اختراع لپاره وسیله نشی ګرځیدلی، ددې منطق دلایل خو موږ د نتیجی په منلو مجورووی مګر هیڅکله هم کوم نوی شی نشی اختراع کولی، دا تجربه د ځان پسی راکاږی لکه هغه چې یې په قید او بند کې وی! یعنی ددې پر ځای چې دا د تجربی تابع وی تجربه خپله تابع ګرځوی.

بل کوم شدید نقد یې چې ارسطویی او قدیمی یوناني فلسفی ته متوجه کړ هغه دا وه چې د معرفت په هدف کې یې بدلون راوست، په پخوانی یوناني فلسفه

کې د علم او معرفت اصل هدف د شیانو د غایت او غرض په باب سوالونه مطرح کول ؤ، بیکن دی ته ستره ضربه متوجه کړه، د هغی نظر دا وه چې د علم او معرفت هدف د شیانو د غرض او غایت بیانولو پر ځای باید په کائناتو د انسان تسلط وتاکل شي، د بیکن په عقیده د هغی د لوې اصلاحي خوځښت موخه او هدف دا وه: (معرفة الأسباب والحركة الخفية للأشياء، وتوسيع حدود المملكة الانسانية توسيعا من شأنه أن يتيح لنا التأثير فى كل الأشياء الممكنة)[77] د اسبابو، علتونو، او د شیانو د پټو حرکتونو پیژندل او ادراک، او د انسانی تسلط دومره پراختیا چې په ټولو ممکنو شیانو باندی اغیزه ولرلی شو.

بیکن چې بل کوم تمیز درلود هغه د هغی استقرائی منهج وه، دا منهج د واقعی، حادثی، او موجود شي د حالت په ملاحظی پیل کیږي او د هغی واقع په باب د طبیعی قوانینو په استنباط بشپړ کیږی او سرته رسیږی، چې د هری پدیدې او واقعی په باب څیړونکی دری فهرسونه جوړوي، چې په یو فهرس کې هغه مثالونه راجمع کوي چې زیر بحث او زیر نظر حادثه تأیدوي، په دویم فهرس کې د هغی واقعی مخالف مثالونه راجمع کوي، او په دریم فهرس کې د زیر بحث او زیر نظر حادثی داسی مثالونه راټولوی چې په درجه کې متفاوت او مختلف وی، او ددې دری واړو فهرسونو د مقارنی په نتیجه کې د هغی پدیدی طبیعی قانون ته رسیږی[78]، سره له دی چې د فرانسس بیکن دا استقرائی منهج د شدید نقد سره هم مواجه شو مګر په هغه وخت کې یې د ارسطویی منهج پر ضد یو ګام پورته کړ، او له همدی امله فرانسس بیکن د جدید علم (ساینس) د مؤسس په حیث پیژندل کیږی.

دیکارتی انقلاب (۱۵۹۶ - ۱۶۵۰)

په اروپا کې په شپاړسمه پیړۍ کې په فکري لحاظ یو د اضطراب کیفیت حاکم وه، شک خپلي پنجي کلکي کړي وي، د کوپرنیک او ګالیلو او نورو د علمي څیړنو په نتیجه کې کلیسایي دین، د هغوي مقدس کتاب خپل اعتبار د لاسه ورکړي وه، او د هغي په اساس بناء شوي ایمان د نړیدو په حال کې وه، همدا

(77) الموسوعة الفلسفية المختصرة ، مراجعه: د. زكى نجيب محفوظ ص ۱۴۹.
(78) الموسوعة العربية الميسرة ج ۲ ص ۸۸۷.

راز د ارسطو فلسفه چې مسيحيانو خپله کړي وه، او نوم به يي خلکو د سند په حيث منلو او د منځنيو پيړيو مدرسی فلسفه د فرانسيس بيکون (1561- 1626) د استقرايي منهج په نتيجه کې له منځه ولاړه، او تر هغه وخت پوري علمي منهج هم په بشپړه توګه مستقر شوي نه وه، او تجريبي منهج خپل افاديت هم تر هغه وخته پورې په بشپړه توګه نه وه ثابت کړی چې د يوازينی منهج په حيث راڅرګند شی، د اضطراب، شک او بي باوري په دي فضاء کې ديکارت پيدا شو او د نوي فلسفي بنسټ يي کيښوده چې د يوی لوري يي د شک د مذهب پر ضد مبارزه پيل کړه او له بل پلوه يي د کليسا د فکري استبداد څخه د نړۍ د ژغورلو دنده په غاړه واخيسته، د همدي امله ورته (د نوی فلسفی پلار او مؤسس) ويل کيږي.

هغه د منهجي شک په بنسټ د خپلي فلسفي بنياد کيښود، او د هغه عقل څخه پرته _ چې حدس (Intuition) د هر حقيقت لپاره يواځيني معيار بولي _ بل هر مصدر او مرجع يي مسترد کړ، او حقيقت ته د رسيدلو لپار يي دوه مرحلي وټاکلي:

لومړي حدس او بداهت (Intuition): ددي څخه د ديکارت مطلب هغه تصور دي چې په نفس سليم کې د يو فطري او طبيعي نور څخه راپيدا کيږي او انسان ته د بسيطو افکارو د فهم توان وربښي.

دوهم استنباط (Deduction): دي ته استدلال هم ويلي شو، او دا هغه فکري نشاط او خوځښت ته ويل کيږي چې په نتيجه کې يي د مجهول شي علم د معلوم شي څخه په لاس راځي.

ديکارت د خپلی عقلي اتجاه د تاکيد په خاطر د رياضي منهج ضوابط وضع کړل، او دا يي د هر ډول حقيقت د کشفولو يواځيني لاره وبلله، په دي منهج کې لومړني قاعده (يقين) وه، ددي قاعدي معنی دا وه چې يو باحث بايد هيڅ يو شي هم د حقيقت په حيث قبول نه کړي تر څو چې د ازاد عقلي (چې د هر ډول ميتافيزيکي قيودو څخه ازاد وي) بحث په نتيجه کې په داسي توګه ثابت نه شي چې د هيڅ ډول شک او شبهي مجال په کښي نه وي.

ددي قاعدي په نتيجه کې هغه ټول معارف او احکام چې د کليسا لخوا د مقدس کتاب او يا په کوم بل شکل کې خلکو ته رسيدلي ؤ، او يا يي په وړکتوب کې د کوم عقلي بحث څخه پرته په ذهن کې ترسيخ شوي ؤ، او يا هم هغه افکار چې عقل د هغي په باب کامل يقين ته نه وه رسيدلي داسي ټول معارف د ديکارتي منهج او تګلارې په نتيجه کې د سوال لاندي راغلل او خپل حيثيت يي د لاسه ورکړ، او مرجعيت يي بايلوده.

له بل پلوه ديکارت هم يو د مادي مذهب لرونکو فلسفيانو له جملې څخه وه او د نړۍ په باب يې ماشينی نظريه درلوده، او تصور يې دا وه چې ټول کائنات د درې موجوداتو څخه عبارت دی، لومړی: ماده، دوهم: نفس، او دريم: الله، دی د نفس او الله څخه پرته نور د هر څه په باره کې د مادي او ماشينی نظريی قائل وه.

د ديکارت دي نظرياتو کليسايي نظام ته داسي مستحکمه ضربه متوجه کړه چې په پاي کې د هغي د له منځه تللو لامل وګرځيدل، همدا کافي وه چې ديکارت د کليسا د تعذيب د پنجي لاندي راشي، مګر چونکه ديکارت له يوي خوا غوښتل چې د هغي فلسفه په اروپا کې د ارسطو د فلسفي ځاي ونيسي، او له بلي خوا يي غوښتل چې په اطمينان سره خپل علمي بحث ته ادامه ورکړي او د تفتيش د محاکمو په لاس د هغه انجام سره مخامخ نه شي چې (جوردانو بورنو) او د هغي په څير نور ډير خلک ورسره مخامخ شوي ؤ، او دا يواځي هغه وخت ممکن وه چې کليسا او د کليسا واکداران خفه نه کړي[79]، له دي امله يي هر هغه څه چې د کليسا واکداران پري خفه کيدل يا خو اصلا نه نشرول او يا به يي د خپل نوم څخه پرته نشر ته سپارل.

کليسايي عقائد د عقل څخه لوړ دي!

د همدي ملاحظي له امله ديکارت د خپل منهج لومړي قاعده په ټولو معارفو تطبيق کړه او يواځي وحي او دين يي ددي قاعدي څخه مستثنی وګرځول، د خپل

(79) مګر ددي ټولو کوښښونو سره سره هغه د کليسا د غضب څخه بچ نه شو، په الحاد متهم کړي شو او په ژوند او مرګ د کليسا د غضب څخه بچ نه شو، دي لپاره وګورئ: قصه النزاع بين الدين والفلسفه د. توفيق الطويل ص 173 – 176

شک اجراء یي د عقیدي په مباحثو کې نه کوله، ویل یي چې عقیده د عقل د مجال څخه بیرون شي دي، او ایمان یي د ارادی[80] د افعالو له جملي څخه باله، نه د ذهن او عقل د افعالو څخه، او عقل یي په فلسفي بحث کې منحصر ګڼه، او ویل یی: ایماني او دیني مباحث د عقل په دایره کې نه راځي بلکې دا د عقل د دایري څخه پورته شیان دي، هغه زیاتوي: نو دا هیڅکله د حکمت غوښتنه نه ده چې دا عقاید موږ خپلو ضعیفو عقلي استدلالاتو ته وسپارو او د هغي تابع یي وګرځوو، او دا ځکه چې په دي باب بحث یواځي او یواځي د اسماني مدد (وحي) په ذریعي ممکن دي، چې الله تعالی یي په خپلو خاصو بندګانو نازلوي، او کله چې دا وحي راشي نو دفعتا پرته د عقلي استدلال څخه دا عقیده داسي مرحلي ته پورته کړي چې هغه معصومه وي او د غلطۍ هیڅ احتمال په کښي نه وي[81].

دیکارت په حقیقت کې د علم په باب د ازدواجیت قائل وه، او دا به یې ویل چې کیدلي شي چې یوه قضیه د علم په معیار په بشپړه توګه نادرسته او غلطه وي خو هم هغه حکم د دین له نظره درست او صحیح وي او په دي کې هیڅ ډول تناقض نشته او دا ځکه چې د دین او علم د بحث میدانونه مختلف دي، په دي باب امیل بوترو وایي: دیکارت د علم او دین ترمنځ د استقلال په اصل تاکید کوي، چې د علم میدان طبیعت دي، او موضوع یې د طبیعت د قوتونو څخه استفاده ده، او وسائل یې تجربه او ریاضي منهج دي، او دین په اخرت کې د خلکو د انجام څخه بحث کوي، او په یو څو ځانګړو او ډیرو بسیطو او ساده عقایدو ولاړ دي چې د (منځنیو پیړیو د مدرسي الهیاتو) سره هیڅ تړاو نه لري، نو د علم او دین ترمنځ هیڅ مناسبت او د تعارض مجال نشته، او د دواړو څخه یو هم د بل تر تسلط لاندې نه دي، نو که دا دواړه (علم او دین) په طبیعي او روغه توګه پرمخ ولاړ شي نو هیڅ کله به هم یو بل سره مخامخ نه شي، او هغه زمانه تیره شوه چې دین به خپل نتایج په فلسفي باندي فرض کول، او دفلسفي کار به یواځي دا وه چې د هغي داصولو لپاره دلایل ولټوي او د هغې اصول

---

(80) په دی معنی چی عقائد څه بیرونی حقیقت نه لري، بلکه دا د ارادی پوری تړلي شیان دي، یعنی دین دی ته وایی چی یو څوک مثلا په خپلی ارادی سره د حضرت عیسی علیه السلام مرجعیت قبول کړي، ددی معنی دا نه ده چی هغه په حقیقت کی مرجع دی یا نه دی، او په داسی افعالو د صحیح او غلط حکم هم نه کیږي.

(81) د دیکارت د دي نظریاتو لپاره وګوري: قصه النزاع بین الدین والفلسفه ص 165 – 171.

شرح کړي، لکه په منځنيو پيړيو کې به چې کيدل، نو علم او دين په ذاتي توګه يو د بل څخه مستقل شيان دي[82].

يو شمير څيړونکي وايي چې د ديکارت دا نظر هم په حقيقت کې د کليسايي عقايدو په باب ددې څرګندونه وه چې دا ټول عقايد د عقل سره مخالف دي، مګر څرنګه چې د کليسا د عقائدو په باب د مطلق ايمان څخه د مطلق عقلانيت او د هغي پر بنسټ بيا د مطلق الحاد په لور د انتقال لپاره د يوې انتقالي زمانې يافترې اړتيا وه نو د علم او دين (وحي) د ازدواجيت[83] په باب د ديکارت او د هغه په څير د نورو فلسفيانو دا راى په حقيقت کې همدا انتقالي زمانه ده.

(ب. پایل (B – Payle) ۱۷۰۶م)

يو له هغو فلسفيانو څخه چې د کليسا له ويرې څخه يې خپل اصلي افکار نه شو برملا کولی، خو د تهکم[84] ترپردې لاندې او په استهزائي اسلوب کې يې د کليسا پر دين په ډيره ژوره توګه نقد کړی، هغه (ب ـ پایل) دی، دا فيلسوف هم په فرانسه کې زيږيدلی دی، او بيا د کليسا لخوا هالينډ ته تبعيد کړ شوی دی، تر ټولو دمخه يې د انجيل ددې آيت چې (أجبروهم على اعتناق دينكم...) او په همدې باب د کليسا د يو پخواني ستر مشر أوګسطين په اقوالو د رد او د ديني تسامح د اثبات لپاره يې د (په ايت (أجبروهم...) تر سرليک لاندې کتاب وليکه، دا کتاب په کال ۱۶۸۶م کې خپور شو، بيا يې (قاموس فلسفي) وليکه، په دې کتاب کې يې هغه ټول اعتراضات راټول کړل چې د نصرانيت او ددې دين د بنسټيزو عقايدو د ابطال او ردولو لپاره ترې د اروپا خلکو استفاده کوله، ددې

---

(82) العلم والدين في الفلسفة المعاصرة ص 19 – 20 تاليف اميل بوترو، ترجمة: د. أحمد فؤاد الأهواني، الهيئة المصرية العامة للكتاب، عام 1973.

(83) په دې معنی چې يو قضيه کيدلی شي چې د عقل او علم له نظره بالکل نادرسته او غلطه وي مګر د دين له نظره هغه بالکل صحيح او درسته وي، د ازدواجيت دا تصور هغه وخت صحيح کيدلي شي چې هېڅ مفهوم ته خارجي واقعيت ثابت نه کړي شي او هغه يوائې نفسي قضيا وبلل شي لکه سوفسطائيان چې وايي، او که څوک چې د ديني معتقداتو هم خارجي وجود شته نو بيا دا خبره هيڅکله هم نه صحيح کيږي چې دوه متضاد شيان دي صحيح او درست وي، د بيلګې په توګه زمکه دي په يو وخت کې متحرکه او ساکنه وي، او يا دي مسطحه او بيضوي الشکله په يو وخت کې وي.

(84) تهکم استهزائی اسلوب ته ویل کیږی.

ترڅنګ یې کله چې د هغو قصو او خرافاتي واقعاتو په اساس چې د حضرت داود علیه السلام په باب په مقدس کتاب کې راغلي په ډیر صراحت سره ولیکل چې دا (چې مقدس کتاب یې د الله حبیب ګڼي) داسي څوک دی چې ته ورسره مصافحه کول هم نه تحمل کوي! او کله چې له دې امله د خلکو غصه را وپاریدله نو هغه د ځان خلاصولو لپاره وویل: دا د عقیدې مسائل دي او عقل باید د عقیدې څخه لیرې وساتل شي.

پایل دا هم وایي چې که یو څوک د عقل او منطق پر بنسټ مسیحي عقائد ومني نو هغه حقیقي مسیحي نه دی، حقیقي مسیحي هغه وخت انسان کیدلی شي چې هغه څه ومنی چې د عقل او منطق څخه اوچت وی، او هر څومره چې انسان د عقل او منطق څخه لیرې او مستبعد شیان انسان ومني هومره یې د ایمان قدر او قیمت زیات وي، په ظاهر خو پایل په دې توګه د ایمان او عقیدې څخه دفاع کوله خو په حقیقت کې یې د کلیسایي دین د عقل او منطق سره متضاد ثابتاوه.

همدا راز ددې اعتراض په ځواب کې چې هغه په خپل فلسفي قاموس کې د هغه چا ډیر تعریفونه کړي چې هغوی د الله تعالی د وجود څخه انکار کوي، پایل وایی: که ما داسې ملحد پیدا کړی وای چې د الله د وجود څخه انکار کوي، او کردار یې هم خراب وي نو ما به د هغه ډیر زیات مفاسد بیان کړي ؤ، خو ما د تاریخ په اوږدو کې داسې څوک پیدا نه کړ، خو بالعکس هر هغه مجرم چې د هغه ګناهونه او فساد انسان لړزوي هغوی ټول د الله په وجود ایمان لري، او دا ددې دیني عقیدي طبیعي نتیجه ده چې وایي شیطان دی چې انسان ګناهونو ته هڅوي، بیا وایي: په دې توګه انسان د ابلیس سره شباهت لري ـ ځکه هغه هم د الله د وجود انکار نشي کولی او دا متدین ظالم انسان هم همداسې دی ـ او آیا دا د الله د لوی حکمت دلیل نه دی چې په تاریخ کې په لویو ګناهکارانو کې یو هم ملحد نه وه، او د څومره ملحدینو واقعات او حالات چې موږ ته رارسیدلی دي هغوی ټول د مروت او شرافت خاوندان ؤ، او دا په دې خاطر چې الله انسان د لوی فساد څخه وساتي، ځکه که الحاد او ګناهونه دواړه سره په یو چا کې یوځای شوی وای نو دا دنیا به د ګناهونو طوفان پرمخ اخیستی وای[85].

(85) قصة النزاع بین الدین والفلسفة ص ۱۷۸- ۱۸۰

په دې ډول پایل د کلیسایي نصرانیت او عقل او منطق ترمنځ تناقض هم ثابت کړ، او د کلیسایي عقیدې برجونه یې هم ونړول، او دا ټول کار یې له کلیسایي عقیدې څخه د دفاع په نوم کاوه، نو په دې توګه وتوانید چې ځان د کلیسا او تفتیشي محاکمو د تهدید او محاکمې څخه هم وساتي او خپله خبره هم وکړي.

توماس هوبز (۱۵۸۸ - ۱۶۷۹م)

یو د هغه فلسفیانو څخه چې کلیسایي دین ته یې ضربه متوجه کړه توماس هوبز وه، هوبز د انګلستان اوسیدونکی وه، او د یونان د پخوانی مادي فلسفی (د دیموقریطیس او ابیقور د فلسفی) را ژوندی کونکی بلل کیږی، هغه وایي چې دین اصلا په حقایقو ولاړ شی نه دی، بلکې د دین بنسټ د مجهولو قوتونو او مرګ څخه د انسان په ویره ایښودل شوی دی، او خدای ته چې موږ کوم صفات ثابتوو هغه په حقیقت کې څه بی حقیقته اوصاف دی چې زموږ په عجز باندی دلالت کوي، یعنی کله چې موږ هغه نه پیژنو نو له دې امله هغه ته دا ډول صفات ثابتوو، او هدف مو په کې دا وي چې موږ هغه مجهول قوت په داسې صفاتو وستایو چې د هغی عظمت په کې بیان شوی وي ترڅو هغه له موږ څخه خوشحاله شی[86] د دین په رابطه د توماس هوبز نظر دا وه چې دا په سیاسی لحاظ ګټور دی، او د حاکم په لاس کې په خلکو باندی د حکومت کولو یوه وسیله ده، نو بناء پکار دا ده چې د عقیدی، عبادت، او د مقدس کتاب د تفسیر پوری تړلي ټول مسایل د حاکم پوری اړه ولري، او د هغی خبره په کې نهائي وي، په دی توګه هغه دی نتیجی ته رسیږی چې دین یوازې د بانفوذه اشخاصو او حکومتونو د اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره یوه وسیله ده[87] همدا راز هوبز د اخلاقو په رابطه په بشپړه توګه د ابیقور (پخوانی یوناني فلسفي) تابع وه، اخلاق د هوبز په نزد د لذت او انانیت په بنسټ ولاړ دی، او هر انسان د بل لپاره داړونکی درنده دی، هغه اخلاق د یوی وسیلی په څیر معرفی کوي او مادیت او نفعیت یې بنسټ ګڼي[88]. په دی توګه هوبز دین ته په عامه توګه او کلیسایي دین ته په ځانګړی توګه داسی ګذار متوجه کړ چې په پایی کې د کلیسا په شکست منتج شو.

---

(86) تاریخ الفلسفة الیونانیة، یوسف کرم، ص۴۰، قصة الفلسفة ول دیورانت ص ۳۱۷.
(87) وګوری: الله فی الفلسفة الحدیثة ص ۱۴۰.
(88) تاریخ الفلسفة الحدیثة، یوسف کرم ص ۵۵- ۵۶.

جان لاک (J. Locke) ۱۷۰۴م

جان لاک چې یو انګریز پروتستانتي فیلسوف ؤ سره له دې چې د خپل پروتستانتي مذهب څخه یې کلکه دفاع کوله، او په دې باب یې یو کتاب هم لیکلي چې په هغې کې یې د دې خبرې د اثبات کوښښ کړی دی چې وحي او مسیحي دین د عقل سره هیڅ تناقض نه لري، او د دین او فلسفې ترمنځ توفیق او هم غږي هم آسانه او ساده کار دی، ددې کتاب نوم ؤ (The Reasonableness of Christianity) یعنې (د عقل سره د مسیحیت تطابق) مګر دوه داسې آراء یې غوره کړل چې هغه کلیسا او د هغه وخت د کلیسایي دین د ځان لپاره خطرناک بلل، دا دوه مسایل په لاندې ډول ؤ:

لومړی: د حکومت او وحې د تسلط څخه د عقل آزادي: جان لاک په ډیره کلکه توګه د عقل څخه دفاع وکړه او هغه یې د (حکومت) او (نقل) یعنی نصوصو او وحي د تسلط څخه د ژغورلو لپاره سخته مبارزه وکړه، په دی باب یې خپل مهم فلسفی اثر (Essay on Human Understanding) یعنی (د انسانی عقل په باب یو مضمون) نومی کتاب ولیکه، په دی کتاب کې یې ددې خبری د اثبات کوښښ کړی چې تجربه د هر ډول معرفت منبع او مصدر دی، یوازې احساس دی چې د هغی څخه موږ ته د موجوداتو بیروني صورتونه ترلاسه کیږي، او یوازې د عقلي تأمل او تفکر په ذریعه موږ ته ذهني صورتونه په لاس راځي، نو په دې توګه یې معرفت او علم د حکومت له تسلط څخه ازاد کړ، او علمي حقیقت یې د هغه وخت د خرافی دین د قیودو څخه هم وژغوره، او دا په طبیعی توګه د کاتولیکی دین لپاره یوه لویه ضربه په دی وه چې هغوی د هر معرفت مصدر یوازې او یوازې د خپل مقدس کتاب نصوص بلل، او نور هر ډول معرفت او علم ته د هغوی په اند باید د مقدس کتاب په رڼا کې وکتل شی، که چېرته د هغی سره موافق وی نو د منلو وړ به وی او که د هغی سره مخالف وی نو که د هری لاری او هر دلیل په اساس چی ثابت شوی وي هغه نادرست بلکې کفر او هرطقه بلل کیده.

ددې ترڅنګ سره له دې چې جان لاک پخپله مسیحي وه مګر په دې یې تصریح کوله چې که وحي د عقل سره په تعارض او تناقض کې واقع شي، نو

باید وحي مسترد کړای شی، او په هیڅ ډول بیا د منلو وړ نه ده، او دا ځکه چې د وحي څخه ترلاسه شوی علم او معرفت په هغه درجه قطعي نه دی په کوم درجه چې د عقل څخه ترلاسه شوی علم او معرفت یقیني او قطعي وي، هغه په دې باب وایي: (ومن استبعد العقل لیفسح للوحي مجالا فقد أطفأ نور کلیهما، وکان مثله کمثل من یقنع إنسانا بأن یفقأ عینیه ویستعیض عنهما بنور خافت یتلقاه بواسطة المرقب من نجم سحیق!)[89] ځوک چې عقل یو طرف ته کوي چې د وحې لپاره میدان خالي کړی په حقیقت کې دا انسان د عقل او وحې –دواړو- نور او رڼا له منځه وړي، او مثال به یې د هغه چا په څیر وي چې بل انسان ته په دی قناعت ورکوي چې خپلې سترګې وباسي (ړندې کړي) او د هغو په بدل کې په هغې تتې رڼا باندې اکتفاء وکړي چې د یو بې نهایته لیرې ستوري څخه موږ ته د کوم تلسکوپ په ذریعه را رسیږي!.

دوهم: د اعتقاد آزادي: دوهمه مسأله چې جان لاک مطرح کړه او کلیسا او کلیسایي تفکیر ته یې پرې ګذار متوجه کړ هغه د عقیدې د ازادی قضیه وه، د جان لاک څخه دمخه د کلیسا د استبدادي نظام تصور دا ؤ چې هیڅوک د اعتقاد په غوره کولو کې ازاد نه دی، بلکې هر چا به خپل ځان په دې مجبور ګاڼه چې مسیحیت ومني، ددې ترڅنګ کله چې توماس هوبز دا ولیدل چې د کلیسا مشرانو هغه واک او اختیار چې هغوی ته حاصل ؤ غلط او نادرست استعمال کړ نو ددې غوښتنه یې وکړه چې دا واک باید د کلیسا له مشرانو څخه واخیستل شي او حاکمې طبقې ته دې وسپارل شي، او دا ځکه چې دوی د خپل عادل استبداد په ذریعه په دې توانیږي چې هغه دیني مسایل کنټرول کړي چې هغه د شخړو او جدل لامل ګرځي، نو بناء دوی ته دا حق حاصل دی چې خپل رعیت د هغه دین په منلو مجبور کړي چې دوی یې غواړي، مګر ددې دواړو نظریاتو برعکس، جان لاک د عقیدوي آزادۍ قائل ؤ، چې باید عقیده نه د دولت او نه هم د کلیسا د تاثیر لاندې وي، او دا ځکه چې عقیده د قناعت په نتیجه کې انسان خپلوي او دا قناعت د زور له لارې نه شي مسلط کیدلی[90].

---

(89) د جان لاک د نظریاتو د تفصیل لپاره وګورې: قصة النزاع بین الدین والفلسفة ص ۲۰۷.
(90) د تفصیل لپاره وګوری: قصة الصراع بین الدین والفلسفة ص ۲۰۶- ۲۰۸.

پیندکت سپینوزا (Spinoza)

یو د هغه فلسفیانو څخه چې نصرانیت یې نقد کړ هغه یهودی مشربه فیلسوف وه چې سپینوزا نومیده، سپینوزا د وحدة الوجود قائل وه، هغه الله او طبیعت یو شی ګڼل، هغی به دا (الله چې هغه د هغی په نزد د طبیعت دوهم نوم دی) حقیقی ازلی موجود ګڼه، او هغه غیر متناهی جوهر به یې باله چې پخپله قائم دی او په خپل وجود کې کوم علت ته اړتیا نه لری، لانهائی تفکیر د هغی د اعراضو څخه دی، بشری نفوس او محسوس اجسام د هغی احوال بلل کیږی، په دی توګه سپینوزا د خالق او خلقت تصور مسترد کړ چې ټول ادیان پری اعتراف کوي، او رای دا وه چې ټول کونی ظواهر د الله څخه صادریږی[91].

همدا د وحدة الوجود د مذهب له امله سپینوزا د نصرانیت او همدا راز د نورو ادیانو د بنسټیزو قواعدو نه انکار وکړ، هغه -سره له دې چې په تاریخي لحاظ یې په حضرت مسیح علیه السلام ایمان درلود-، مګر د الله تعالی د عنایت[92] او رحمت منکر ؤ، په اخرت کې د بیرته راژوندي کیدو، ارواحو او پرښتو انکار یې کاوه، د غائي علتونو[93] څخه یې انکار کاوه، د الله اختیار او آزادي یې مستبعده ګڼله، د نصرانیانو د مقدس کتاب ظاهر یې نه قبلولو، ځکه چې په هغه کې داسې څه ؤ چې د هغه ذهن پرې نه خلاصیده، لکه د الله صفات او داسې نور. په دې توګه سپینوزا لکه (ولف) چې وایي: د خپل وخت دوه مقتدر نظریات او مذهبونه یې مسترد کړل، لومړی په حرفي توګه د مقدسو نصوصو فهم او په هغې التزام کول، او دوهم معجزات او خارق عادت کارونه.

د لومړي مذهب په باب یې نظر دا وه چې اصلا عقل د هر څه د حاکمیت څخه ازاد دی، که هغه مقدس کتاب وي او که هر څه وي، په عین وخت کې مقدس نصوص تاریخي وثیقې دي، او د ټولو تاریخي او ادبي وثیقو په څیر دا هم

---

(91) په صدور او خلقت کی فرق دی، او هغه دا چی صدور له ارادی پرته صورت نیسی، او خلقت په ارادی پوری تړلی دی.

(92) د الهی عنایت تعریف فلسفیان داسی کوي: (العناية هی علم الله بما ينبغی أن يكون عليه الوجود حتى يكون على أحسن نظام و أكمله) المعجم الفلسفی، د. جميل صليبا ج ۲ ص ۱۱۰.

(93) غائی علت تعریف داسی کوي: هی التی يكون وجود الشیء لأجلها یعنی علت غائی هغه څه ته ویل کیږی چی د یو شی وجود د هغی له امله منځ ته راځی، دی ته علة العلل هم ویل کیږی، دی لپاره وګوری المعجم الفلسفی ج۲ ص ۹۶.

په استعاراتو او مجازاتو مشتمل دی، او دا هم د حکمت له امله، ځکه چې ددې اصل هدف دمشاعرو راپارول دي، نو که دا په ظاهر باندی حمل کړای شي دا به درست نه وي، بلکې دې کې باید داسې تاویل وکړل شي چې د عقل سره هم برابر شي او د فهم وړ هم وګرځی.

همدا راز یې د مقدس کتاب په باب د نقد پیل وکړ او د متن په لحاظ یې ددې نقد وکړ، او دا یې ثابته کړه چې کوم کتاب چې حضرت موسی علیه السلام ته منسوب دی هغه د حضرت موسی علیه السلام د وخت نه ډیر وروسته لیکل شوی دی، ځکه په هغه کې د حضرت موسی د مرګ تذکره ده او دهغه له مرګ څخه وروسته دهغه مرثیي (ویرنې) په کی دي، دا په سفر التثنية کې دی او له دې وروسته ددې کتاب لیکونکی وایي: (د موسی علیه السلام نه وروسته د هغه په څیر بل پیغمبر نه دی راغلی) همدا راز اسپینوزا دا ثابته کړې چې په تورات کې د ځایونو داسې نومونه راغلي چې هغه د حضرت موسی علیه السلام د وفات نه ډیر وروسته په هغه ځایونو باندې اینبودل شوي دي[94]. په دې توګه اسپینوزا په هغه وخت د کلیسایي تصور سره په ټکر کې واقع شو ځکه کلیسا دا تصور درلود چې په مقدس کتاب کې وارد شوي ټول نصوص په ظاهر باندې حمل دي او هیڅ تاویل په کې درست نه دی، او عقل په دې نصوصو حاکمیت او تسلط نه لري، بلکې عقل باید ددې تابع وي، ځکه د علم او معرفت یوازینی مصدر د مقدس کتاب نصوص دي.

همدا راز یې له معجزاتو او خارق عادت کارونو انکار وکړ ځکه کله چې د هغه په نزد الله او طبیعت د یو شي نوم دی نو د خوارق د اثبات څخه د طبیعي حوادثو او د الله تعالی د فعل ترمنځ تناقض او تعارض لازمیږي، او دا درست کار نه دی، له دې امله یې دا عام تصور یې مسترد کړ چې د خوارق عادت په اثبات د الله تعالی عظمت ثابتیږي او د نفي له امله یې د الله تعالی انکار لازمیږي[95].

(94) دی لپاره وګوری د اسپینوزا کتاب رسالة فی اللاهوت والسياسة ترجمة دكتور حسن حنفي او په ځانګړی توګه اوم فصل تفسير الكتاب، او اتم فصل البرهنة على أن الأسفار الخمسة ليست صحيحة ص ۲۳۲ او له دی وروسته، طبع دار التنوير للنشر والطباعة والتوزيع، بيروت، لومړی طبعه کال ۲۰۰۵م تقديم د. فؤاد زكريا.

(95) د تفصيل لپاره وګوری رسالة فی اللاهوت والسياسة ص ۲۱۳ شپږم فصل المعجزات.

اسحاق نیوټن (۱۶۴۲ - ۱۷۲۷م) یا نیوټني انقلاب

یو له هغو شخصیتونو څخه چې په دې پیړۍ کې پیدا شو او سره له دې چې پخپله یې د الله تعالی په وجود قوي ایمان هم درلود مګر د الحاد په غیږ کې یې د اروپا د غورځولو لپاره بشپړه زمینه برابره کړه هغه اسحاق نیوټن وه (چې په کال ۱۶۴۲م کې پیدا شوي) اسحاق نیوټن چې کله د کوپرنیک، برنو جردانو او ګالیلو د اکتشافاتو په رڼا کې د جاذبیت نظریه وړاندې کړه او دا یې د ریاضي په یو شامل قانون باندې ثابته هم کړه نو دې کار هغه خلک چې د کلیسا د استبداد په نتیجه کې د دین څخه بیزاره شوي ؤ دې نتیجې ته ورسول چې (د طبیعي ظواهرو تفسیر د یو بل سره د ارتباط[96] په ورکولو ممکن دی، نو بناء دې ته اړتیا نشته چې انسان په دې ایمان ولري چې په کائناتو کې کوم داسې قوت (یعنې الله) هم مداخله کوي چې هغه د دې کائناتو جزء نه وي)[97] همدا د نیوټن نظریه وه چې په حقیقت کې یې (طبیعي دین) ته لاره هواره کړه او دې نظریې ته په بشپړه توګه ظروف اماده کړل چې دا کائنات د یو مشین په څیر د کوم غیبي قوت د مداخلې څخه پرته حرکت کوي، دا نظریه د (میکانیکي نظریې) په نوم یادیږي، چې د نیوټن څخه وروسته تقریبا د ټولو فلسفیانو او ساینس پوهانو رایې وه.

د نیوټن د نظریې اغیزې

کله چې نیوټن د جاذبیت نظریه تقدیم کړه نو د کلیسایي دین مخالفینو ـ چې د کلیسا دغلط او نادرست دریځ په نتیجه کې مطلق دین مخالفین وګرځیدل ـ د داسې یو برې احساس وکړ چې اوس نو په دې کائناتو کې پیښیدونکې هره پیښه

(96) په دې توګه چې هره ظاهره د بلې لپاره مباشر علت وي او یا د بلې ظاهرې معلول وي، ددوی د نظر سره سم نور نو په الله باندې ایمان ته اړتیا نشته ځکه دوی په الله تعالی ځکه ایمان درلود چې د دنیوي ظواهرو تفسیر ورته مشکل وو او باید دا ظواهر یې ما وراء الطبیعي قوت ته منسوب کړي، خو دوی چونکه په دې نه پوهیږي چې د کومې ظاهرې د مباشر علت د معلومولو معنی دا نه ده چې غائي علت (چې هغه الله تعالی دی) انسان تجاهل کړي، ځکه چې په دې کائناتو کې بلکې د علت او معلول ددې قانون په اینښودلو کې مؤثر حقیقي یواځې او یواځې الله تعالی دی.

(97) العلوم والدین ص۱۹.

د دې قانون په اساس تفسير کيدلی شی، له دې امله نو د کوم داسې غيبي قوت په وجود ايمان ته اړتيا نه ليدل کيږي چې مخکې به خلکو د دې پيښنو نسبت هغې ته کاوه، همدا راز د کليسا، علم او فلسفې ترمنځ په روان کشمکش کې د علم او فلسفې دريځ قوي شو، د کوپرنيک، برنوجردانو او ګاليلو نظريات هم صحيح ثابت شول، او د کليسا ضعيف او کمزوری موقف نور هم ضعيف شو، له همدې امله سره له دې چې نيوتن د الله په وجود باندې ايمان درلود ـ او دا يې د نظريې جزء وه چې الله دا کائنات جوړ کړي او دا د يو ساعت په څير د جاذبيت د قانون سره سم حرکت کوي، او د الله مداخلې ته هغه وخت اړتيا پيدا کيږي چې کله کومه سياره د خپل مدار څخه ووځي، چې هغه يې بيرته خپل مدار ته راولي ـ مګر کليسا د هغې پر ضد ودريده او هغه يې تهديد کړ، د کليسا دليل دا وه چې د نيوتن دا نظريه به د الله د وجود څخه په انکار باندې تمامه شي، او دا ځکه چې هغه قوانين چې دوی وضع کړل هغه ددوی په نظر حتمي ؤ، يعنې په هغه کې هيڅ ډول بدلون ممکن نه وه، نو بناء دا ناممکنه خبره وه چې هغه سائنس پوهان او رياضي پوهان چې د نيوتن په فيزيک يقين ولري هغه دې د کومې معجزې او کوم خارق عادت شي په وقوع، او يا د کوم غيبي قوت وجود ته په اړتيا ايمان ولري، د نيوتن د نظريې سره سم د معجزاتو زمانې چې خلکو به پکښې په غيبي موجوداتو ايمان درلود هغه زمانې ولاړې، بلکې د دې اړتيا هم د هغوی له نظره منتفي شوه چې د دې کائناتو د چلولو لپاره دې د الله تعالی او يا کوم غيببې قوت ضرورت او اړتيا وي، او دا ځکه چې دا کائنات کله ـ د نيوتن د نظريې سره سم ـ الله تعالی جوړ کړل، او د جاذبيت قانون يې وضع کړ نو بيا هر څه پخپله د همدې قانو سره سم حرکت پيل کړ پرته له دې چې د کوم غيبي قوت يا خدای مداخلې ته اړتيا ولري، نيوتن خو د کائناتو د حرکت د پيل لپاره د الله تعالی د وجود په اړتيا ايمان درلود مګر وروستني ساينس پوهان دې ته هم اړ نه ؤ، بلکې د هغوی په نزد انسان د الله تعالی په وجود ايمان ته هغه وخت اړتيا پيدا کوي چې کله په کائناتو کې د داسې څه سره مخامخ شي چې د الله تعالی د موجوديت څخه پرته يې تفسير ممکن نه وي، او کله چې په کائناتو کې هر څه په مادي لحاظ او د نيوتن د قوانينو سره سم تفسير کيدل ممکن شو نو بناء د الله تعالی په وجود باندې ايمان ته هيڅ اړتيا پاتې نه شوه.

په دې توګه دا ویلی شو چې د اولسمې پیړۍ د نورو فلسفیانو د افکارو ترڅنګ د نیوتن دې نظریې په وروستیو پیړیو یعنې اتلسمه او نوولسمه پیړۍ کې د اروپا د لرلید د تشکیل په باب ډېرې خطرناکې پایلې درلودې، همدا نظریه د طبیعي دین (Deism) او یا په بل عبارت د (Naturalism) او د کائناتو په باب د ماشیني نظریې، او بالآخره د بشپړ الحاد په لور لومړی ګام او بنسټ ثابت شو، همدې نظریې عقلي مذهب تقویه کړ، د (Deism)[98] یا ربوبیت مذهب یې ایجاد کړ، او د اروپا د اوسني الحادي فکر بنسټ یې کېښود، دا ټول سره له دې چې پخپله نیوتن د الله تعالی د وجود قائل وه.

د دارون نظریه او د هغې پایلې

د نیوتن نظریې چې کله د فلکیاتو د حرکت په باب مادي تصور وړاندې کړه نو اروپا ـ چې د کلیسایي مسیحیت د استبداد او ظلم څخه په تنګ شوې وه، او اروپایان چې د هر ډول علمي پرمختګ سره د کلیسا د بشپړې دښمنۍ له امله د کلیسا او کلیسایی دین څخه بیزاره شوي ؤ ـ دا یو فرصت وباله چې د مطلق دین سره یې د مخالفت وسیله وګرځوي، بلکې د الله د وجود څخه د انکار فرصت یې وبولي، او ووایي چې له دې مخکې خلکو د الله په وجود ځکه ایمان درلود چې د افلاکو او سیاراتو حرکت یې د الله د وجود څخه پرته نشو تفسیر کولی، مګر اوس دا د نیوتن د قوانینو په نتیجه کې ممکن شوه نو بناء د الله په وجود باندې ایمان لرلو ته اړتیا پاتې نه شوه، او په دې توګه دا د الحاد په لور یو بل لوی ګام وګرځېده.

د دې ترڅنګ چې کله دارون د موجوداتو په رابطه عموما او د ژوندیو ژوو په رابطه په ځانګړې توګه خپله نظریه وړاندې کړه، دی ـ سره له دې چې هیڅ علمي بنسټ او اساس یې هم نه درلود ـ د اروپایانو هغه الحادي ذهنیتونه دې ته وهڅول چې د بشپړ الحاد په لور یو بل ګام هم اوچت کړي، د دارون د ساینسي فرضیې[99] لنډیز دا وه چې:

(98) هغه نظریه ده چې وایي چې د دې کائناتو څخه دا ثابتیږي چې یو الله شته چې دا کائنات یې پیدا کړي دي، او بیا یې د یوې مکملې برنامې سره پرېښي دي چې حرکت وکړي، هیڅ ډول مداخله په کې څوک نشي کولی، د الله د اثبات او یا د کوم بل غرض لپاره په وحي او یا نبوت، او یا هم په کوم دین باندې ایمان درلودلو ته هیڅ ډول اړتیا نشته.

(99) د علم په ژبه کې فرضیه هغه افتراض ته ویل کیږي چې د نورو افتراضاتو په منځ کې خو راجح وي مګر تجربې او علمي دلیل په اثبات نه وي رسولی.

لومړی: ټول ژوندي موجودات په پرله پسی توګه د یو ارتقائي عمل (پرمختګ) څخه تیریږي، په داسې توګه چې ادنی په اعلی او اعلی د هغې څخه په اعلی بدلیږي، او دا چې انسان د دې ارتقاء او پرمختګ وروستی شکل او منتهی ده.

دویم: د ژوو او حیواناتو د څه انواعو پاتې کیدل او د څه نورو له منځه تلل په حقیقت کې د هغې مقابلې او کشمکش نتیجه ده چې د بقاء او پایښت لپاره د دې انواعو ترمنځ موجوده ده، او دا ځکه چې یوائې هغه انواع باقي پاتې کیږي چې له نورو څخه بهتر او په دې مقابله کې ځان د بقاء وړ ثابت کړي، او کوم ډول (نوع) حیوانات چې د بقاء لپاره هڅې نه کوي نو هغه ضعیف کیږي او په پای کې له منځه ځي.

دریم: د حیواناتو په جسم کې چې کوم غړی مهمل پاتې شي او کومه ټاکلی دنده ونه لري، هغه غړی هم ضعیف کیږي او په پای کې له منځه ځي، تر دې چې کله خو یی هیڅ اثار هم پاتې نه شي، او کله کله یې بیا یو څه اثار پاتې وي چې په هغې دلالت کوي.

دا په اصل کې د ژوندیو حیواناتو په باب د دارون نظر وه بیا دا ټول مادي وجود ته تعمیم کړی شو، او وویل شو چې دا ټول کائنات د غازي کتلې څخه د همدې طبیعي تطور او پرمختګ د قانون سره سم رامنځته شوي دي، دا کهکشانونه، ستوري، سیارات، بیا د تطور په نتیجه کې هغه مواد چې د ژوند صلاحیت په کې وه، بیا دا په نباتاتو بدل شول، او بیا یې د یو حجریی حیوان شکل غوره کړ، او بیا ترې نور حیوانات رامنځته شول، او په دې توګه (د تطور او ارتقاء) فرضیې د یو مذهب شکل غوره کړ.

د الحادي تصور پلویانو دا بې سره او پښو فرضیه د یوې علمي نظریې په حیث تقدیم کړه او دومره یې ترویج کړه چې ډیر پوه خلک[100] یې هم د تاثیر

---

(100) تر دې چې ددې فرضیې په نتیجه کې یو شمیر مسلمانو علماو ددې څخه انکار وکړ چې آدم علیه السلام دې ابو البشر وي، او ویې ویل چې د آدم علیه السلام څخه دمخه هم په نړۍ کې د انساني تهذیب او تمدن آثار لیدل شوي دي.

لاندې راوړل، او موخه او هدف يې دا وه چې د دې په بنسټ دوي د دې کائناتو خلقت توجيه کړی شي او دا ادعاء وکړی شي چې د کائناتو موجوديت انسان دې ته نه اړ کوي چې د الله په وجود دې ايمان ولري، او دا ځکه چې دا ټول کائنات ـ د دوی په اند ـ د طبيعي تطور د قانون سره سم د يو بسيط ګاز د کتلې (غونډوسکي) نه پيدا شوی دی، په دې توګه چې دا بسيط ګاز لومړې په مرکبو ګازونو بدل شو، بيا ترې کهکشانونه او سيارې او ستوري جوړ شول[101]، بيا ترې هغه مواد پيدا شول چې د ژوند صلاحيت يې درلود، او بيا ترې حيوانات راپيدا شول، په دې توګه دا نظريه د اوسنۍ زمانې د الحاد لپاره يو بل بنسټ وګرځيده، سره له دې چې يو شمير پوهان په دې نظر دي چې دارون د ذاتي تولد او تطور قائل نه وه بلکې په دې يې ايمان درلود چې په ماده کې الله تعالی دا ځانګړتيا او خاصيت اچولی دی چې هغه تطور کوي، اسماعيل مظهر په خپل کتاب ملقى السبيل فی مذهب النشوء والارتقاء کې د دارون د کتاب (اصل الأنواع) څخه داسې ډير عبارتونه راوړي دي چې پکې د الله په خالقيت ايمان ترې په څرګنده توګه واضح کيږي، د هغه کتاب د پنځلسم فصل څخه د دارون د عبارت داسې ترجمه نقل کوي: **(هناک مؤلفون من ذوي الشهرة و بعد الصيت مقتنعون بالرأي القائل بأن الأنواع قد خلقت مستقلة، أما عقليتي فأكثر التئاما مع المضي فيما نعرف من القوانين والسنن التي بثها الخالق في المادة...)** يعني يو څه مشهور ليکوالان په دی قانع دی چې د حيواناتو مختلف ډولونه (انواع) په جلا جلا شکل خلق شوي دي، مګر زما عقليت د هغه کشف کړی شوو قوانينو سره تر ټولو زيات اړخ لګوي چې خالق ذات[102] په ماده کې ايښي دي... د دې او داسې نورو عبارتونو څخه دا څرګنديږي چې هغه پخپله د الله په وجود ايمان درلود او په مسيحيت باندې قائم وه او دا يو شمير خلک دا راجح هم ګڼي او دا ځکه چې هغه د (لاهوتي (ديني) زده کړو) لرونکی وه، مګر يوسف کرم وايي: چې دارون په پيل کې د الله په وجود ايمان درلود بيا ورو ورو پکې بدلون او تطور رامنځته کيده تر دې چې په دی يې د افسوس اعلان کاوه چې د عامه خلکو له ويرې يې د خلق او خالق الفاظ استعمال کړي دي، بيا له دې وروسته د

(101) دا تقريبا د لاپلاس سحابي نظريه ده.

(102) دلته دارون د خالق ذات د وجود قائل دی، او دا مني چی دا د تطور قانون ـ چی د هی عقل ورسره ډير اړخ لګوي ـ هم په ماده کی الله تعالی ايښی دی.

(لا أدریت) مذهب ته ورسیده، چې نه د الله په قدرت او عنایت قائل وه او نه یې د تصادف خبره کوله، او اخیري خبره یې دا وه: چې دا مسأله د انساني عقل له دائرې څخه بیرون ده، مګر انسان دا کولی شي چې خپل فرض اداء کړي(103).

په دې توګه د نیوتن او دارون د نظریاتو په نتیجه کې ـ سره له دې چې نیوتن خو په قطعي توګه د الله په وجود پوخ ایمان درلود او د دارون په باب هم همدا ویل کیږي چې د الله په وجود یې ایمان درلود ـ په اروپا کې د الحاد لپاره لاره هواره شوه، او یو شمیر ملحدینو دا دواړه نظریات د دې لپاره استعمال کړل چې د علیت د قانون په بنسټ چې د الله په وجود کوم دلیل قائم دی هغه نفی کړي(104)، او ساینس د دین په مقابل کې و دروي.

خاتمه

په دی برخه کی مو د غربی تمدن د تاریخي پس منظر او شالید په باب یو لړ معروضات وړاندی کړل، او لنډیز یی دا شو چی اوسنی غربي تمدن په منځنیو پیړیو کی د خپور او مسلط نصرانیت پر ضد یو رد عمل وه، او دا مو هم ولوستل چی د منځنیو پیړیو دا نصرانیت په حقیقت کی د حضرت عیسی علیه السلام د راوړي دین امتداد نه وه، بلکه دا د هغه تحریف شوي دین امتداد وه چی د نصرانیت او مسیحیت په نوم خو مشهور وه مګر په حقیقت کی په بشپړه توګه

(103) ددې لپاره وګوره تاریخ الفلسفة الحدیثة د یوسف کرم ص ۳۵۴ـ ۳۵۵.

(104) حال دا چې د نیوتن نظریه چې د حرکت قوانین یې تثبیت کړي دي پخپله په دې دلالت کوي چې دا پخپله الله تعالی چی علیم او حکیم ذات دی دا قوانین وضع کړي دي چې د هغو په بنسټ دا سیارات حرکت کوي، نو ځکه خو دومره دقیق دي، څوک چې د الله تعالی په وجود ایمان لري، هغوی د دې ډول قوانینو د موجودیت څخه انکار نه کوي، بلکې دا د الله تعالی په موجودیت تر ټولو لویی دلیل ګڼي، همدې قوانینو ته په قرآن کریم کې په دې کلماتو اشاره شوې ده (﴿ وَٱلشَّمۡسُ تَجۡرِي لِمُسۡتَقَرّٖ لَّهَاۚ ذَٰلِكَ تَقۡدِيرُ ٱلۡعَزِيزِ ٱلۡعَلِيمِ ﴿٣٨﴾ وَٱلۡقَمَرَ قَدَّرۡنَٰهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَٱلۡعُرۡجُونِ ٱلۡقَدِيمِ ﴿٣٩﴾ لَا ٱلشَّمۡسُ يَنۢبَغِي لَهَآ أَن تُدۡرِكَ ٱلۡقَمَرَ وَلَا ٱلَّيۡلُ سَابِقُ ٱلنَّهَارِۚ وَكُلّٞ فِي فَلَكٖ يَسۡبَحُونَ ﴿٤٠﴾ ﴾ [یس: 38 - 40]) پاتې شوه د دارون نظریه نو هغه خو اصلا کومه نظریه نه ده بلکې د دارون یو تخمیني افتراض دی چې د انسان په باب خو قطعا غلط او خطا دی ځکه چې قرآن د هغې د مستقلې نوعې په حیث په خلقت تصریح کوي، مګر که چیرته په نورو داسې مواردو کې ثابت هم شي ـ بالفرض والتقدیر ځکه چې تر اوسه په علمي توګه دا ډیره مستبعده خبره ده ـ نو دا د دین سره کوم تعارض نه لري ځکه دا تطور به هم د هغه تأثیر له امله وي چې الله جل جل جلاله په ماده کې ایښی دی، لکه پخپله چې دارون په پیل کې ددې اعتراف کولو.

یو بل دین وه چې د بیلا بیلو لاملونو، او د بیلا بیلو پت پرستانه ادیانو د اشتراک په نتیجه کې منځ ته راغلی وه، او بیا په اروپا کې خپور شوی وه، ډیر داسی عوامل او اسباب برابر شول چې خلک ددی محرف دین پر ضد قیام وکړي، چې په هغه کې څه داخلي لاملونه او اسباب ؤ چې هغه د کلیسا په استبدادي طبیعت، ظلمونو او غیر انساني تعامل کې را خلاصه کولی شو، او دا استبداد او ظلمونه او غیر انساني تعامل په حقیقت کې د هغه محرف نصرانیت طبیعي نتیجه وه چې په اروپا کې حاکم وه، یعنی دا د هغه دین د غلط تطبیق نتیجه نه وه.

ددی ترڅنګ څه بهرنی اسباب او لاملونه هم ؤ چې خلک یی ددی محرف دین پر ضد قیام ته وهڅول چې مهم ترین سبب یی په بیلا بیلو شکلونو او لارو د اسلامي فرهنګ څخه د اروپایانو اغیزمن کیدل ؤ، هغه فرهنګ چې له مختلفو لارو نه اروپا ته ننوت، په لومړي سر کې د محرف نصرانیت سره د اروپا د خلکو مخالفت انفرادي حیثیت درلود چې ورو ورو یی د یو عام خوځښت حیثیت غوره کړ، چې په دی کې د اسحاق نیوتن فزیکی نظریاتو (چې په عامه توګه یی د سیاراتو او فلکي اجرامو حرکت یی په علمي قواعدو توجیه او تفسیر کړ) او د داروین نظریاتو مؤثر رول درلود.

مګر د اروپایانو تر ټولو لویه غلطي دا وه چې پرځای ددی چې د علمي پرمختګونو او علمي نظریاتو په وړاندی دریدل د همدی محرف نصرانیت ځانګړتیا وګڼي هغه یی د مطلق دین خاصیت تلقي کړ او په دی توګه اروپا او غرب د الحاد په لور حرکت وکړ چې په پای کی بشپړ عملي الحاد ته ورسیده. په راتلونکی برخه کی به د غربی تمدن هغه نړیوال لرلید بحث کړو چې د مطلق دین سره د معارضی په نتیجه کی یی خپل کړ، له دی امله په راتلونکی ګڼه کی د هغه لوستل هم له یاده ونه باسی.

د مراجعو او مصادرو فهرس

(1) ابن رشد والرشدية ارنست رينان، ترجمة: عادل زعيتر، دار احياء الكتب العربية ـ عيسى البابى الحلبى وشركاؤه، القاهرة ۱۹۵۷م.

(2) قصة الفكر الغربي (افكار و رجال) تاليف: جرين برنتن، ترجمة: محمود محمود، مصر، كال ۱۹۶۵م.

(3) الالحاد فی الغرب، تالیف: رمسیس عوض،مؤسسة الانتشار العربي، بیروت،و سینا للنشر، القاهرة، مصر، لومړی طبع ۱۹۹۷م.

(4) الالحاد و أسبابه (الصفحة السوداء للكنيسة)، أ.د زينب عبد العزيز، دار الكتاب العربي، دمشق، والقاهرة، لومړی طبع ۲۰۰۴م.

(5) بولس و تحريف المسيحية، تالیف: هيم ماكبی، ترجمة سميرة عزمی الزين، من منشورات المعهد الدولی للدراسات الانسانية.

(6) التاريخ الأسود للكنيسة، تالیف: القس دي روزا، طبع الدار المصرية للنشر والتوزيع، قبرص، نيقوسيا، لومړی طبعه کال ۱۹۹۴م.

(7) تاريخ الفلسفة الحديثة، تالیف: يوسف كرم طبع دار المعارف بمصر، بدون تاريخ الطبع.

(8) تاريخ الفلسفة اليونانية، تالیف: يوسف كرم، طبع مطبعه لجنة التاليف والترجمة والنشر، د طباعت کال ۱۹۳۶م.

(9) تاريخ اوروبا العصور الوسطى، تالیف: أ. هـ. فشر، ترجمة: مصطفى زيادة، مصر، د طباعت کال ۱۹۶۶م.

(10) رسالة فی اللاهوت والسياسة، تالیف: بنديكت اسپينوزا، ترجمة: دكتور حسن حنفي، طبع دار التنوير للنشر والطباعة والتوزيع، بيروت، لومړی طبعه کال ۲۰۰۵م تقديم د. فؤاد زكريا.

(11) العلم والدين في الفلسفة المعاصرة، تاليف اميل بوترو، ترجمة: د. أحمد فؤاد الأهواني، الهيئة المصرية العامة للكتاب، عام 1973.

(12) العلم والدين مناهج ومفاهيم، تالیف: د. احمد عروة، طبع دار الفكر، دمشق، سورية، د طباعت کال ۱۹۸۷م.

(13) قصة الحضارة، ويل ديورانت ترجمه: محمد بدران، طبع دار الجيل، بيروت، وتونس.

(14) قصة النزاع بين الدين والفلسفة، تالیف: د. توفيق الطويل، طبع مكتبة الآداب، بالجاميز، بمصر، د طباعت د تاریخ نه بغیر.

(15) كتب غيرت وجه العالم،تالیف: رابرت ب ـ داونز، ترجمة: امين سلامة، طبع الهيئة المصرية العامة للكتاب، کال ۱۹۷۷م.

(16) كواشف زيوف المذاهب الفكرية المعاصرة، تالیف: شيخ عبد الرحمن حسن حبنكة الميدانی، طبع دار القلم، دمشق، دویمه طبعه، کال ۱۹۹۱م.

(17) الله فی الفلسفة الحديثة، تالیف: جميس كوليز، ترجمة: فؤاد كامل، مكتبة غريب، القاهرة، کال ۱۹۷۳م.

(18) الله ليس كذلك، تالیف: زيغريد هونكه، ترجمة: د. غريب محمد غريب، دار الشروق، القاهرة، دويمه طبعه کال ۱۹۹۶م .

(19) ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين؟ ، تاليف: شيخ ابو الحسن علي الندوي، طبع مكتبة الايمان، المنصورة، امام جامعة الأزهر، القاهرة.

(20) محاضرات فى النصرانية، شيخ محمد ابو زهرة، طبع الرئاسة العامة لادارات البحوث العلمية، والافتاء، والدعوة والارشاد، الرياض ـ المملكة العربية السعودية، الطبعة الرابعة کال ۱۴۰۴هـ.

(21) المشكلة الأخلاقية والفلاسفة، تاليف: كرسون، ترجمة: عبد الحليم حمود، القاهرة.

(22) معالم تاريخ الإنسانية، تاليف: هـ . ج. ويلز، ترجمة عبد العزيز توفيق جاويد، طبع لجنة التأليف والترجمة والنشر بالقاهرة.

(23) المعجم الفلسفى (د انګلیسي او فرنسوي الفاظو سره)، تاليف: د. جميل صليبا (په دمشق کی د مجمع اللغة العربية غړی) طبع دار الكتاب اللبناني، بيروت، کال ۱۹۸۲م.

(24) الموسوعة العربية الميسرة (۷ ټوکه) طبع المطبعة العصرية، لومړی طبع ۱۹۶۵م، دریمه طبعه ۲۰۰۹م.

(25) الموسوعة الفلسفية المختصرة، د انګلیسي نه ترجمه: فؤاد كامل، جلال العشري، عبد الرشيد الصادق، مراجعة او د اسلامي شخصیاتو تراجم: د. زكى نجيب محفوظ، طبع دار القلم، بيروت، لبنان، بدون تاريخ طبع.

* * *

د "تجدید" معنی او مفهوم

پوهنوال دکتور عبد الباقی عبد الکبیر امین

د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د حقوقو د پوهنځی استاذ
او د قضاء او څارنوالۍ د دیپارتمنت رئیس

کابل ـ افغانستان

سریزه:

غربی استعمار دخپل فکری جنګ په لړی کی دوه لاری ترلاس لاندی نیولی دی:

اوله لار: دوی غواړی چه په اسلامی نړی کی اسلامی دین دژوندانه دچارو څخه یوی خواته کړی، دین تنها په عبادتګاه (مسجد) کی محاصره کړی او اجازه ورنه کړی چه دمسجد نه بهر په مسایلو کی مداخله وکړی، او داسی بیانوی چه ددین ساحه ځانله ده چه دټولنی دچارو دتنظیم ساحه په هغه کی شامله نده، په دی معنی چه دین دالله او بنده ترمینځ درابطی څخه عبارت دی چه دهغه ځای عبادتګاه دی، او دژوندانه چاری باید ددین دقید څخه لیری دعقل دغوښتنو په رڼا کی تنظیم شی، ترڅو دټولنی نوو او متجددو غوښتنو ته مناسب ځواب ورکړای شی، او دټولنی دپرمختګ لپاره ددین دقید څخه په آزاد شکل سره فکر وشی، او که ټولنه داسلام دقیودو په رڼا کی تنظیم شی نو دټولنی دترقی او پرمختګ مخه به ونیسی، داخبره په اسلامی نړی کی هغه څوک هم زمزمه کوی، چه په غرب کی یی تحصیل کړی او دغرب له افکارو څخه متاثر شوی او په نامه مسلمان دی اما داسلام ددین څخه ډیر اندک معلومات هم نه لری، البته غربیان داسلام په اړه ددی غلطی پوهی دترویج په هکله کی دوه لاملونه لری: یو داچه دوی اسلام په مسیحیت باندی قیاسوی، کوم چه دانسانی ټولنی دهر اړخیز تنظیم لپاره جوګه نه دی، او مسیحی عالمانو بیا په هغه کی خپل نظریات داسی ورداخل کړل او هغه ته یی ددین بڼه ورکړه، چه مسیحی دین یی دهرنوع علمی پرمختګ په مخ کی ودراوه. بل لامل داچه که داسلام دین په ټولنه کی په هراړخیز ډول سره پلی شی، نو هغه دملتونو دسرلوړتیا او پرمختګ سبب ګرځی، دملتونو دخودکفایی سبب ګرځی، هغوی

داحتیاج او ضرورت دحالاتو نه وباسی، ملتونه نه پرېږدی چه د استعمار غلامی ته غاړه کیږدی، یاهم دهغوی استعماری شرطونه داقتصاد او سیاست په برخه کی ومنی، تر څو دهغه شرطونو په نتیجه کی دملتونو شتمنی لوټ کړی، او یا هم دملتونو سرنوشت داستعمار دګټو په رڼا کی وټاکل شی، چه دا کار استعماری ملکونه دخپلو منافعو خلاف بولی، ددی په خاطر داسلامی دشمولی فهم دخپرېدومخالفت کوی، او غواړی چه داسلام لوی تصور دانسانی ژوندانه دتنظیم په اړه په څو عباداتو کی خلاصه کړی او دینداران په هغه باندی مشغول کړی، او خپله دامتونو ټول امکانات او شتمنی دخپلی برلاسی لپاره په لاره واچوی.

دوهمه لار: دوی غواړی دینی ارزښتونو له خپل اصیل خط څخه بی لاری کړی، داسلامی دین خصوصیتونه او ځانګړتیاوی په هغه کی له مینځه یوسی، داسلامی دین دتغییر، تبدیل او تحریف زمینه جوړه کړی، ثابت شرعی اصول او احکام قابل دتغییر او تبدیل وبولی، ترڅو اسلامی دین دغربی فرهنګ سره هماهنګ کړی، او له دی لاری دخپل فرهنګ دنشر لپاره په اسلامی نړی کی زمینه جوړه کړی، او په نتیجه کی داسلامی دین مقاومت دغرب داستعماری حرکت په مقابله کی له مینځه یوسی، او یاهم دهغه توانمندی په دی هکله ضعیفه کړی، البته دا کوشش دتجدید تر عنوان لاندی په اسلامی نړی کی صورت نیسی.

په دی ځای کی یو بل حقیقت ته هم باید متوجه شو او هغه دا چه په اسلامی نړی کی داستعمار دموجودیت او ځینی داخلی نورو عواملو په بنا مسلمان علماء دټولنی دچارو څخه یوی خواته شول، داسلامی دین په بنسټ دټولنی دجوړولو نه په فاصله کی پاتی شول، او دهغه په نتیجه کی اسلامی هر اړخیز ارزښتونه دټولنی دټولو برخو دتنظیم نه لیری پاتی شول، او که ووایم چه ددی په نتیجه کی په عملی لحاظ سره اسلامی دین تنها دعباداتو او اخلاقی ارزښتونو په ساحه کی منحصر شو، نو مبالغه به می نوی کړی، اسلامی دین دژندانه دشمولی تنظیم څخه لیری پاتی شو، دټولنی چاری په زیات انداز کی ددین دارشاداتو څخه بهر تنظیم شوی.

اسلامی عقلیت ددی دوه ګونی حالت سره په عمومی شکل سره عادت ونیو، او دهغه سره یی انس واخیست، اما ددین دښمنه کوششونو په مقابل کی

کوم چه استعمار چیانو د هغه لپاره په اسلامی نړی کی زمینه سازی کوله، کاملا حساسیت پیدا کړچه ددی په نتیجه کی په ټولنه کی داسی وضعیت را منځ ته شو، ترڅو بعضی دینی علماء دهر نوی ځیز (ولو که داصلاح بڼه هم ولری) مخالفت وکړی او هغه ددین خلاف وبولی، او یاهم هغه دغربی فکری جنګ امتداد وبولی، او دا سبب شو چه هغه مطلوبه او مخلصانه کوششونه هم کله ناکله غلط وپو هیدل شی کوم چه په ټولنه کی ددین داحیاء او ژوندی کولو په خاطر په ټولنه کی د ددین دتجدید تر عنوان لاندی صورت نیسی. کوم چه داسلامی نهضت او اسلامی بیداری په لړی کي رامینځ ته شو او په اسلامی نړی کی دهغه تهداب سید جمال الدین افغانی کیښود، او بیا دهغه شاګردانو محمد عبده او محمد رشید رضا دهغه افکارو ته وده ورکړه چه دشهید امام حسن البنا دکوششونو په نتیجه کی اسلامی شمولی تجدیدی تصور واضح شو، او ددی ضرورت هم کاملا واضح شو چه مسلمانه ټولنه دهراړخیز پرمختګ لپاره باید په ټولو برخو کی اسلام ته رجوع وکړی، او داسلام دارښتونو په رڼا کی دژوندانه ټولی برخی داسی تنظیم کړی، چه دی یوی خوانه ددین په اصولو او ثوابتو باندی ولاړي وی او دبلی خوا دوخت او عصر غوښتنو ته مثبت او شمولی ځواب ورکړی، ترڅو دهغه په نتیجه کی دامت دبرم او عزت راګرځیدل ممکن شی، او امت دهغه په نتیجه کی دضعف او ناتوانی دحالت څخه دوتلو لاره پیدا کړی.

دهمدی پورته مطلبونو په رڼا کی دتجدید دکلمی په اړه دڅیړنی د ضرورت احساس کیږی، او ما وغوښتل تر څو دهیواد په دین مینو وطنوالو ته دتجدید دمفهوم په هکله دا څیړنه وړاندی کړم او په هغه کی دتجدید هغه معنی واضحه کړم، کومه چه مسلمانو علماوو دهغه په ضرورت باندی تاکید کړی، او د اسلامی تجدید مفهوم دهغه کوششونو څخه هم بیل کړم کوم چه دتجدید دعنوان لاندی ددین دنړولو، بدلولو او یا تحریف په خاطر صورت نیسی، په دی لیکنه کی ما اول دتجدید لغوی معنی تر غور لاندی نیولی، په قرآن کریم او نبوی سنت کی می دهغه څیړنه کړی، بیا می دتجدید اصطلاحی معنی تر غور لاندی نیولی، دپخوانیو او اوسنیو علماوو اقوال می داسلامی تجدید دمعنی په هکله راوړی، بیا می هغه فعالیتونه جمع بندی کړی کوم چه دعلماوو داقوالو په رڼا کی داسلامی تجدید تر مفهوم لاندی داخلیدلای شی.

دپاک الله نه غواړم چه زما دا لیکنه داسلامی امت دبرم او عزت د راګرځولو په طرف باندی یو قدم حساب کړی او هغه په خپل دربار کی قبول کړی.

اول مبحث: د تجدید لغوی معنی:

تجدید په اصل کې عربي کلمه ده، چې نوي کولو ته وایی، او د زړتوب نقضیه معنی لری، په عربی ژبه کې ویل کیږی **(جدَّد الشيء)** او دا هغه مهال ویل کیږي چه قدیمی شي نوي کړای شي او خپل اصلی حالت ته واړول شی[1]. ورځې او شپې ته په عربي ژبه کې **(الجديدان)** (یعنی دوه نوي شیان) وایی ځکه چه ورځ او شپه هیڅکله هم نه زړیږی، همدارنګه ویل کیږی **(جدَّد بيته)** (یعنی خپل کور یی نوی کړ) یعنی هغه یی ترمیم کړ، دهغه رنګ یی نوی کړ، دهغه دروازې او کړکی یې تینګی کړی او ویی لګولې، دهغه مظهر یی سم کړ، هغه ځایونه یی ترمیم کړل کوم چه زاړه شوي وو، او دکار نه وتلی وو او یاهم ورانیدو ته لنډ شوي وو، په عربی ژبه کې دکور نوي کول او دهغه تجدید دهغه دبیخه دورانولو او بیا له سره ودانولو معنی نه لری. دا معنی دعربانو ددې قول نه څرګندیږي چه وایی: **(جدّدت وضوئي)** (یعنی خپل اودس می تجدید او تازه کړ) هغه خو داسی نه وایی چه ما اودس دماتیدو نه وروسته تازه کړ، دیته خو په عربی ژبه کې داوداسه تجدید نه وایی، بلکه ددې نه مراد د اوداسه تازه کول دي، سره ددې چه دهغه اودس مات شوی هم نه وي، اودس ددې لپاره تجدیدیږی چه اثر یې په لمونځ کوونکې باندی زیات او هغه ته فعالیت او تازه توب وروبښی، تر څو خپل لمونځ په پوره خشوع او اتقان سره اداء کړي.

په عربی ژبه کې متعاقدین هم یوبل ته وایی: **(جدّدْ العهد)** (یعنی عهد او تړون تجدید کړه) هغوی داسی قصد نه لری چه عهد له مینځه تللی او راځه چه بیا به قرار داد وکړو، بلکه دهغوی مطلب دادی چه په عهد او قرار داد باندی ډیر وخت وتلی تر دی انده چه دواړه طرفونه نږدې دي چه خپل التزامات او وجایب

(1) محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي (ت 711هـ)، لسان العرب، دبیروت خپرنځای، لومړی چاپ، دریم ټوک/111 مخ.اوأحمد بن محمد بن علي المقري الفيومي (ت770هـ)، المصباح المنير، علمي كتابخانه، بيروت، لبنان، لومړی ټوک92 مخ.

هیر کړي، او یاهم دخپلو التزاماتو په اداء کولو کې سستي کوي. نو دتجدید معنی دا نده چه نوی شی دسابقه شی په ځای باندې مینځته راشي، او نه هم دسابقه ټولو شیانو دباطلولو معنی لري ګواکې دا چه هغه خپل مفیدیت له لاسه ورکړي، او باید له مینځه لاړ شي، او داسې نوی شی مینځ ته راوړل شي، چې په اصل او وصف کې دقدیمی شی څخه بشپړ توپیر ولري.[2]

تجدید په خپل عربی لغوی وزن کې (دتفعیل په صیغه کې) د متواصل او پرلپسې زیار اوهڅې معنی افاده کوی[3] او په هغه کې دغوښتنی معنی هم نغښتې ده ځکه دتجدید دکلمې په ابتداء کې چه کوم د(ت) حرف شته هغه دغوښتنی مطلب افاده کوی، یعنی دتجدید په کلمه کې دپرلپسې نوی کولو دکوشش(هڅې) غوښتنه پرته ده.

دتجدید دلغوی معناګانو څخه تعظیم او اجلال هم دی، الله پاک فرمایی: ﴿وَأَنَّهُۥ تَعَٰلَىٰ جَدُّ رَبِّنَا﴾[4] ابن کثیر ددې مبارک آیت په معنی کې وایی **(جلاله وعظمته)**[5] یعنی دپاک الله جلال او عظمت. دانس ابن مالک نه روایت دی: **(کان الرجل منا إذا قرأ البقرة وآل عمران جد فینا)**[6] (یعنی په موږ کې به چه چا هرکله دبقرې او آل عمران سورت ولوست دهغه قدر به زموږ په مینځ کې زیات شو) ابن قتیبة وایی: **(أي جد في صدورنا وعظم في عیوننا)**[7] (یعنی زموږ په زړونو او سترګو کې به هغه لوی شو) او دهمدې استعمال په اساس (بنسټ) به عربو ویل: (جدّ في عیون الناس) (یعنی دخلکو په سترګو کې لوی شو) کله به چه هغه دخلکو مشر شو.

(2) عصام أحمد البشیر، التجدید مفهومه وضوابطه وآفاقه في واقعنا المعاصر، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیارلسم کال دغونډې څیړنې او پیښې چې د31مې څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م، 936-937 مخ.

(3) وګوره: سیف الدین عبدالفتاح إسماعیل، التجدید السیاسي والواقع العربي المعاصر(اسلامی لیدلوری)، دڅیړنو او تحقیقاتو مرکز، داقتصاد اوسیاسي علومو پوهنځی، دقاهري پوهنتون، دنهضت کتابخانه، قاهرة، 1989، 4.مخ.

(4) دالجن سورت 3 آیت.

(5) إسماعیل ابن کثیر الدمشقي، تفسیر القرآن العظیم، المصریة اللبنانیة خپرنځای، دقاهري مطبعه، دوهم چاپ 1990، 429/4.

(6) أحمد په خپل مسند کې تخریج کړی: 11769 شمیره حدیث.

(7) عبدالله بن مسلم ابن قتیبة الدینوري (ت 276هـ) غریب الحدیث، دعلمی کتابونو خپرنځای، بیروت، لبنان 1988م، 17.مخ

د تجدید له معناګانو څخه غنا (شتمني) هم ده، په ماثوره دعا کې راغلی[8] **(ولاینفع ذا الجد منك الجد)**[9] (یعنی دهیڅ غني (شتمن)غنا هغه ته ګټه نه لری) (بلکه هغه ته ستا طاعت ګټه رسوی).[10] او د(تجدید) دمعناګانو نه اجتهاد او کوشش (زیار) دی، په عربی ژبه کې ویل کیږی: **(جدّ في الأمر)** (یعنی کوشش یی وکړ) او همدارنګه تجدید دمبالغی په معنی هم استعمالیږی، ویل کیږی **(محسن جدا)** (یعنی ډیر زیات محسن دی)[11] چه دلته **(جدا)** دمبالغی لپاره استعمال شوی دی. او دنصیب او برخې په معنی هم راغلی، ویل کیږی: **(جدِدتُ بالشيء)** (یعنی هغه مې په برخه شو)[12]. دوسطیت په معنی هم راغلی دی، ویل کیږی: **(جادّة الطریق)** (یعنی دلیارې وسط (منځ).

ددې پورتنیو مطالبو په رڼا کې په لنډ ډول ویلای شو، چه تجدید دلغوي لحاظه یو له بل سره تړلې څو معناګاني افاده کوي: لومړی: تجدید شوی شی له ځایه وجود لري او خلکو لیدلی وی، دوهم: په هغه شی کې تغییرات او بدلونونه راغلي وي او یاهم زوړ شوی وي، دریم: هغه شی بیا هغه حالت ته راګرځول شوی وي کوم چه تر زوړ توب دمخه یې په هغه حالت باندی شتون درلود، څلورم: لومړني حالت ته بیرته را ګرځول یې پرلپسې هاند ته اړتیا لری، پنځم: هغه ځای ته د یوه څیز (شی) بیرته راګرځول، کوم چه په ابتداء کې په هغه حال باندې شتون درلود، دهغه شی او څیز اجلال، تقدیر، تعظیم او لوړتیا ده، لکه څنګه چه دا کار وسطیت او سمې لارې ته بیرته راوستل هم دی.[13]

---

(8) ناصر بن عبدالسید المطرزي، المغرب في ترتیب المعرب، دالجیم مع الدال باب، د (ج د). کلمة.

(9) بخاري په خپل صحیح کې تخریج کړی، دالذکر بعد الصلاة باب، 799 شمیره حدیث.

(10) أحمد بن محمد بن علي المقري الفیومي (ت770هـ)، المصباح المنیر، 92/1مخ.

(11) أحمد بن محمد بن علي المقري الفیومي (ت770هـ)، المصباح المنیر، 92/1.مخ

(12) أحمد بن محمد بن علي المقري الفیومي (ت770هـ)، المصباح المنیر، 92/1مخ.

(13) وګورئ: محمد سعید بسطامي، مفهوم تجدید الدین، لومړی چاپ، 1983م دالدعوة خپرنځای، کویت، :3مخ، و حلیمة بوکریشة، معالم التجدید الفقهي (أنموذج الشوکاني) کتاب الأمة،90-91 ګڼه رجب-رمضان 1423هـ 22کال د قطر په هیواد کې د اوقافو او اسلامي چارو وزارت،:52-53. مخونه او خالد عبدالله الشعیب، ضرورة التجدید وضوابطه في الفکر الإسلامي، التجدید في الفکر الإسلامي اوعبدالله بن محمد المالکي، التجدید حینما یفقد مساره، (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیړنې او پیښې چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م، ص: 93-97، په لاندې لینک کې خپره شوې مقاله:
http://www.alqlm.com/index.cfm?method=home.con&contentid=220

دوهم مبحث: په قرآن او سنت کې دتجدید کلمه:

الف: په قرآن کریم کې دتجدید کلمه:

په قرآن کریم کې دتجدید کلمه نده راغلې خو د جدید کلمه په قرآن کریم کی د احیاء (بیا ژوندی کولو) او بیا دسره راګرځولو (اعاده کولو) په معنی راغلی ده، چه دتجدید دلغوی معنی سره پوره تطابق لری، پاک الله فرمایی: ﴿ أَفَعَيِينَا بِٱلْخَلْقِ ٱلْأَوَّلِۚ بَلْ هُمْ فِى لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ﴿١٥﴾ ﴾[14] ابن کثیر ددې مبارک آیت په معنی کې وایی: (کله چه د لومړی ځل لپاره پیدا کول را ته سخت (ستونزمن) نه وو، نو اعاده کول او بیا پیدا کول خو یې له هغه نه آسان دي).[15] او په همدې معنا باندې دا راتلونکې آیتونه هم دلالت کوي: پاک الله فرمایی: ﴿وَقَالُوٓاْ أَءِذَا كُنَّا عِظَٰمًا وَرُفَٰتًا أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٤٩﴾ ﴾[16] او فرمایی: ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ ﴿٧﴾ ﴾[17] او فرمایی: ﴿أَءِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍۭ ﴾[18].

ب: تجدید په نبوی سنت کې:

په صریح شکل (پریکنده ډول) سره دتجدید دکلمې نه مشتقه (اخیستل شوی) کلمه دابو هریرة رضی الله عنه په حدیث کې راغلی ده، چه د درسول الله ﷺ نه روایت کوي او وایي: هغه ﷺ وفرمایل: **(إن الله يبعث لهذه الأمة على رأس كل مائة سنة من يجدد لها دينها)**[19] ترجمه: (یقینا چه پاک الله دغه امت لره دهرو

---

(14) د ق سورت 15 آیت.
(15) إسماعيل ابن كثير الدمشقي، تفسيرالقرآن العظيم 224/4..
(16) دالإسراء سورت 49 آیت.
(17) د سبأ سورت 7 آیت.
(18) د السجدة سورت 10 آیت.
(19) دا حدیث أبوداود په خپل سنن کې په خپل سند سره تخریج کړی (4291 شمیره حدیث، کتاب الملاحم د مایذکر في قرن المائة باب) او وایي: حدثنا سليمان بن داود المهري: أخبرنا ابن وهب: أخبرني معيد بن أبي أيوب، عن شراحيل بن يزيد المعافري، عن أبى علقمة، عن أبى هريرة - فيما أعلم - عن رسول الله ﷺ قال: **(إن الله يبعث ... الحديث)** ابو داود وایی: دا حدیث علت نه لری. امام سیوطي هغه صحیح بللی او په "الجامع الصغیر" کې یی ورته اشاره کړې ده، همدارنګه دالجامع الصغیر شارح علامة مناوي هم ددی حدیث صحت تایید کړی اویادونه یې کړې چې حاکم صحیح کړی اووایي: الزین العراقي اونور وایي: سندیي صحیح دي. او شیخ ألباني هم هغه دصحیحو احادیثو په سلسله 559 شمیره حدیث کی راوړی دی، او په صحیح = =

سلو کلونو په سر کې هغه څوک را لیږی چه دهغوی په دین کې تجدید راولی) یعنی ددین هغه معالم (نښې) ژوندې او نوې کوي کومې چه د زمانی په تیریدو سره له عمل او تطبیق څخه پاتې شوې او یاهم دخلکو دسترګو څخه پټ شوې او یایی خلکو په مفهوم کې انحراف راوستی وي او یاهم هغه سنتونه ژوندي او نوي کوي کوم چه د سم او صحیح تطبیق څخه پاتې شوي وي، او یایې په فهم او پوهه کې انحراف راغلی وي.

دریم مبحث: دتجدید اصطلاحی معنی:

علماو په مختلفو عباراتو سره دتجدید تعریف کړی دی، ځینو دهغه دیوې خوا تعریف کړی دی اوځینو هم دهغه دنورو اړخونو او تجدیدی فعالیتونو تعریف کړی دی، خو دعلماو دتعریفونو څخه دا لاندې تعریف راته غوره او بشپړ ښکاری:

تجدید دهغه منهجی کوشش او زیار څخه عبارت دی چه دامت تمدنی خوځښت ته داسلام دصحیح فهم او دوحی دارزښتونو په رڼا کې دعصر غوښتنو ته دځواب ورکولو له لاری، لوری او توجه ورکوي او داستخلاف دوظیفې داداء کولو او دانسانی ټولنی دهراړخیزی آبادۍ خواته یی بیایی.[20]

ددغه تعریف دځانګړتیاو دپوهیدو لپاره ددې لاندی مطالبو شرح کول ضروری او اړین بولم:

- **تجدید تکاملي حیثیت لري:** یعنی دژوندانه ټولی خواوی په غیږ کې نیسی او یوازې یواړخیزه صورت نه نیسی، او که چیرې په یوه خوا کې صورت ونیسی هغه ددین مقاصد په ټولنه کې په ښه ډول سره نه شی پوره کولی، که څه هم په ځینو ټولنو کې بعضی مجددین دټولنی ځینو اړخونو ته ډیر

= = الجامع الصغیر 1874 شمیره حدیث کې یی هم ورنه یادونه کړې ده. وګوره: یوسف القرضاوي، من أجل صحوة راشدة تجدد الدین وتنهض بالدنیا (د سنت په رڼا کې د دین تجدید) ومحمد ناصر الدین الألباني، سلسلة الأحادیث الصحیحة: 559 شمیره حدیث. او داحدیث د تجدید په هکله اساسی حدیث دی.

(20) سهیلة علاوة عظیمي، منهجیة التجدید عند أبي الأعلی المودودي، دالنهضة خپرنځای، 2008م لومړي چاپ، دمشق، ص:24.

لومړیتوب ورکوي، چه دا هم پخپل ځای دقدر وړ تجدیدی کوښښ دی، خو دامت دهر اړخیز تمکېن په هکله او ددین دعمومی مقاصدو دتطبیق او عملی کولو هدف او مقصد نشي تر لاسه کولای.

- **تجدید د تاریخ سره دتواصل حیثیت لری:** یعنی تجدید دتاریخي علمي میراث سره مقاطعه نه کوي، بلکه تجدیدی کوشش دتاریخي تجربې سره دتواصل او پیوسته کېدو په نتیجه کې مینځ ته راځی، د تاریخي میراث نه داستفادې او دهغی سره دامتزاج او تفاعل په نتیجه کې مینځ ته راځي، باید دا ذکر کړم چه هر هغه کوشش چه دتاریخي (علمي او عملي) تجربې نه دمقاطعې په نتیجه کې مینځ ته راغلی وي، هغه کوشش به جامع نه وی او نیمګړتیا به پکښی وي او دامت تمکېن به په جامع ډول سره تامین نه شي کړای.

- **تجدید ددین دثوابتو او دعصر دغوښتنو تر مینځ تفاعل او امتزاج دی:** یعنی تجدید داسلامی دین دمصدر او منبع (قرآن او سنت) څخه الهام اخلي، دزمانی دستونزو سره تماس نیسی، دشریعت داصولو، ثوابتو اوضوابطو په رڼا، دټولنې دمعاصرو واقعیتونو په پام کې نیولو سره ددی ستونزو دحل لپاره متوازن معیارونه ټاکې، دهغی دعملي کولو لپاره تګلارې جوړوی، جزئي احکامو ته دشریعت دعمومي مقاصدو سره تړاو ورکوي او یو جامع حل په پام کې نیسی، تر څو امت یو ځل بیا دتاریخ دجوړولو ساحې ته دننه کړی، او یاهم داسلام په تمدني خوځښت اوشتون باندې ټینګار وکړي.

- **تجدید دماضی نه ښې راتلونکې ته ګذر دی:** یعنی تجدید دپخواني حالت نه ښه او بهتر حالت ته تیریدل او ګذر دی، تجدید دماضی او تیرې زمانې سره او دهغه دلاسته راوړنیو سره په ټپه دریدل او تم کیدل نه دي، او دهمدی مطلب په رڼا کی ویلای شو چه دتاریخ په اوږدو کې مجددینو دیوې سلسلې دکړیوپه شکل خپله وظیفه او دنده په پرله پسې ډول سره اداء کړې ده، دژوندانه په مختلفو خواوو کې یې مسلمانان سمې لارې ته متوجه کړي دي،

داسلام دمبین دین د لاربښونو دسمې پوهې لپاره يې په مختلفو برخو کې زيار ايستلی، داسلامي ارزښتونو په رڼا کې يې دمسلمانانو د وروسته پاتې کېدو دمشکل دستونزو دحل لپاره لارې لټولې، اوپه نړۍ کې يې داسلامی امت د قيادت دحضور او ژوندی کولو لپاره هڅې کړې دي.(21)

- **تجدید په مخلوقاتو کې دالله تعالی سنت دی:** يعنی تجدید په ټولو مخلوقاتو کې دپاک الله سنت دی او انسانی ټولنې دهمدې سنت په رڼا کې خپل حالت ته تغيير ورکوي او په فطري ډول سره د خپلو ذاتي ځانګړتياوو او ارزښتونو په چوکاټ کې دترقۍ او مثبت تحول بدلون لوری ته روان دي، له همدې کبله داسلامي امت تجديدی پروسه هم په پرلپسې توګه دښه بدلون لوری ته مخ په وړاندې روانه ده، هغه داسی نه ده چه ګواکی تجربې کاپي کړي او ياهم دپخوانيو تجربو تقليد وکړي، او دا کار هغه وخت کېدای شي چه د امت تماس (اړيکه) دخپل لوړ مرجعيت (قرآن او سنت) سره پخه، ژوره او پدغه هکله يې پوهه دقيقه شي، په سمو ابجدياتو هغه ولوستل شي، دتطبيق په هکله يې هم پوهه خپله کړای شی، تر څويې په رڼا کې وکولای شي دټولو تجاربو په هکله صائب او سم نظر ورکړي، او لدې لارې داسلامي ارزښتونو فعال، کارنده او ژوندی صلاحيت داوسنۍ ټولنې دښه جوړښت لپاره په علمي اوعملي ډول سره مطرح او ثابت کړي.(22)

- **تجديد منهجی، دقيق کوښښ او زيار دی:** يعنی تجديد يو مقطعي او انفعالي حرکت ندی، او نه هم انفعالي حرکت دټولنې حرکت ته مقصد وربخښلای شي، محمد البهي په دې هکله وايي: (تجديد فلسفه، افکار او تصورات دي چه دهغه تطبيق به دمنهجيت له لارې کېږي)(23) نو تجديد داسلامي امت په حالت کې مثبت تغيير راوستل دي چه دقيق پلان استراتيژي او برنامه غواړي، دمناسبو شرايطو آماده کول غواړی، دمعينو وسايلو چمتو کول

(21) سهيلة علاوة عظيمي، منهجية التجديد عند أبي الأعلى المودودي، دالنهضة خپرنځای، 2008م لومړي چاپ، دمشق:26مخ.
(22) سهيلة علاوة عظيمي، منهجية التجديد عند أبي الأعلى المودودي، دالنهضة خپرنځای، 2008م لومړي چاپ، دمشق:24.مخ.
(23) محمد البهي، الفكر الإسلامي الحديث وصلته بالاستعمار الغربي، دوهبة کتابخانه، القاهرة: 395 مخ.

غوارې، دمتناسبو اسالیبو په کار واچول غوارې او داتول باید داسلامي دین دلوړ مرجعیت(وحې) اودانسانی واقعیتونو ددرک او عمیقې پوهې سره څنګ تر څنګ الهام واخلی.[24]

څلورم مبحث: دتجدید د تعریف په هکله دعلماوو اقوال:

دتیر شوی نبوی حدیث په رڼاکې، په کوم کې چه دتجدید دکوښښ په اړه ترغیب راغلی، علماوو د تجدید دمعنی په هکله لیکنې کړې دي، چه په مجموعی ډول سره علماوو په دې لیکنو کې دتجدید دمعنی مختلف اړخونه او جوانب بیان کړي دی، کوم چه په حدیث شریف کې هغه ته ترغیب صورت نیولی دی، چه ددوی عبارتونه زه دلته په لاندی ټکو کی را نقلوم:

امام أحمد بن حنبل رحمة الله علیه وایی: (الله پاک دخلکو لپاره دهرو سلکو کلونو په سر کې هغه څوک رالیږی چه خلکو ته سنتونه او د دین لارښونې وښیي، او درسول اکرم ﷺ نه هغه څه نفی کړی کوم چه په دروغو په هغه ﷺ پوری تړل شوی، ګورو چه دسلو کلو په سر کې عمر بن عبدالعزیز وو او ددوهمې سلیزې په سر کې شافعی رحمة الله علیه)[25].

شیخ علقمي[26] وایی: (تجدید د هغه مفاهیمو او یاهم عملونو ژوندی کول دی کوم چه په کتاب او سنت کې په هغه باندی امر شوی وی، یا دعمل او تطبیق څخه پاتې وی، او یاهم دهغه کار کول پاتی وی چه هغه دکتاب او سنت داوامرو دغوښتنو او مقتضیاتو څخه وی، همدا رنګه تجدید دهغه بدعتونو او په دین کې نوو پیدا شوو امورو له مینځه وړل دي کوم چه په ټولنه کې مینځ ته راغلی

---

(24) سهیلة علاوة عظیمي، منهجیة التجدید عند أبي الأعلی المودودي، دالنهضة خپرنځای، 2008م لومړي چاپ، دمشق، ص:24.

(25) محمد شمس الحق العظیم آبادي، عون المعبود شرح سنن أبي داود، کتاب الملاحم، د ما یذکر في قرن المائة باب: 4291 شمیره حدیث.

(26) او هغه محمد بن عبدالرحمن بن علي بن أبي بکر العلقمي، شافعي مذهبه فقیه دی، په قاهره کی دعلمی کورنیو څخه دي، په حدیث باندې پوه، او دجلال الدین سیوطي له شاګردانو څخه ؤ، د مشهورو تالیفاتو څخه یې: الکوکب المنیر بشرح الجامع الصغیر، او په کال 969هـ کې وفات شو. وګوره: الاعلام، الزرکلي68/7.

وي)[27] دمجدد دوظیفې په هکله علقمی لیکي: (مجدد هغه څوک دی چه هغه شرعي احکام ژوندی کوی، کوم چه دعمل نه پاتې شوي وي، او هغه سنتونه ژوندي کوي چه په ټولنه کې دعمل نه غایب شوی وی، او هغه ظاهري او باطني علوم بیانوی اوپه ګوته کوي، کوم چه دخلکو نه پټ پاتی شوي وي)[28] امام الوسی رحمة الله علیه وایی: (تجدید په کتاب او سنت باندی دعمل ژوندی کول دی او دهغه دغوښتنو او مقتضیاتو سره برابر عمل کول دی)[29] امام مناوي رحمة الله علیه[30] وایی: (ددین دتجدید معنی داده چه سنت دبدعت نه بیل کړی، علم خپور کړی، داهل علم نصرت وکړی، او اهل بدعت پړ او ذلیل کړی)[31] ابن تیمیة رحمة الله علیه وایی: (ددین په احکامو باندې دعمل نه کولو او دهغه دمعطل کېدلو په وخت کې تجدید را مینځ ته کېږي او دا داسلام دغربت حالت دی)[32] هغه په بل ځای کې وایی: (دتجدید په نتیجه کې دمسلمانانو او مؤمنانو شعار ژوندی کېږي ترڅو چه د پخوانیومهاجرینو او انصارو په څیر هغه ته عزت ور وبښی، او څوک چه په اوسنۍ زمانه کې دا کار وکړی نو هغه په حقیقت کې دسابقینو اوپخوانیو دنیکو تابعینو څخه دی چه الله به ددوی نه راضي وي او دوی به دالله نه راضی وی)[33] علامه ابن القیم رحمة الله علیه دمفتیانو ددولونو په هکله وایی: (یو له دوی څخه هغه عالم دی چه په کتاب، سنت او دصحابه په اقوالو باندې عالم او خبر وي، او دنویو حوادثو داحکامو په هکله مجتهد وي، په کومو کې چه کوښښ کوی تر څو یې په هکله

(27) محمد بن عبدالرؤوف المناوي، فیض القدیر شرح الجامع الصغیر، دعلمی کتابونو خپرنځای، ط:1، 1994م، بیروت، لبنان، 14/1 .

(28) محمد بن عبدالرؤوف المناوي، فیض القدیر شرح الجامع الصغیر،14/1. و محمد شمس الحق العظیم آبادي، عون المعبود، دعلمی کتابونو خپرنځای بیروت 1415هـ 11/ 260. کتاب الملاحم، دما یذکر في قرن المائة باب.

(29) شهاب الدین محمود بن عبدالله الحسیني الألوسي، روح المعاني 18/ 63.

(30) هغه محمد بن عبدالرؤوف القاهري الشافعي دي، دتالیفاتو څخه یې فیض القدیر شرح الجامع الصغیر، وشرح الشمائل للترمذي دي، په کال 1031هـ وفات شو. وګوره: الزرکلي، الأعلام، 204/6.

(31) محمد بن عبدالرؤوف المناوي، فیض القدیر، په مصر کې د کتابونو لوی تجارتي پلورنځای، 1356هـ، لومړی چاپ 281/2-282.

(32) أحمد بن عبدالحلیم ابن تیمیة، مجموع الفتاوی 296/18-297.

(33) أحمد بن عبدالحلیم ابن تیمیة، مجموع الفتاوی، 28/ 420.

دشرعی دلایلو سره برابره فتوا ورکړی او د هغه دا اجتهاد دا معنی نه لري چه هغه به کله هم دبل چا تقلید نه کوي....... دا راز مفیتان کولای شي خپله فتوی صادره کړي او یاهم څوک ورنه فتوی وغواړی، او داجتهاد فرض په دوی باندې ساقطیږي او دوی هغه څوک دی چه رسول الله ﷺ ددوی په هکله ویلی دی: الله پاک دغه امت ته دهرو سلو کلونو په سر کې هغه څوک رالیږی چه دهغوی په دین کې تجدید وکړی). (34)

امام سیوطی رحمة الله علیه دتجدید دحدیث دشرحی په سیاق (لړ) کې وایی: (دحدیث شریف نه داسی نه لازمیږی (جوتیږي) چه دهرو سلو کلونو په سر کې رالیږل شوی کس دی یو نفر وی، بلکه هغه کېدای شی یو نفر وی او کېدای شی چه هغوی ډیر کسان وی، که څه هم دفقهاو څخه دامت ګټه اخیستل ددین په امور (چارو) کې عام او ګټور دی، او دنورو خلکو څخه هم دامت ګټه اخیستل مهم او ارزښتناک دی، لکه اولی الامر او دټولنې نور خلک، دهر چا څخه په داسې مورد کې ګټه اخیستل کېږی چه دبل چا څخه نه اخیستل کېږی، داولی الامر څخه دعدل او انصاف په تامینولو، دوینو دساتلو او شرعی قوانینو دتطبیق لپاره ګټه اخیستل کیږی) همدارنګه امام سیوطی رحمة الله علیه وایی: (ددین دتجدید معنی داده، چه دهغه هدایت او لارښوونه تجدید شي دهغه حقیقت او احقیت تجدید شي، دهغه نه بدعتونه او زیات والی لری کړای شي، دشرعي احکامو دتطبیق په هکله سست والی له مینخه ولاړ شي، د شریعت په احکامو کې دخلکو دمنافعو، ګټو او مصالحو، دټولنې دآبادۍ په هکله دسنتونو او قوانینو رعایت وشي)(35) .

علامه یوسف قرضاوی وایی: (دیو څیز(شی) تجدید له هغه کوښښ نه عبارت دی چه هغه څیز(شی) هغه حالت ته راواړوی کوم چه په ابتداء کې هغسی ؤ، او هغه دترمیم او تقویت دزیار په نتیجه کې داسی حالت ته راواړی چه د تاریخي قدامت او سابقی سره سره نوی ښکاره شی، ته به وایی چه دا

---

(34) محمد ابن أبي بکر ابن قیم الجوزیة (751هـ) أعلام الموقعین عن رب العالمین، دالجیل خپرنځای، بیروت 1973م، 212/4.

(35) جلال الدین السیوطي، الجامع الصغیر، نقلا عن عدنان محمد أمامة، التجدید في الفکر الإسلامي، لومړی چاپ 1424هـ، دابن الجوزي خپرنځای، ص: 17.

همغه لومړنی شکل او صورت دی...... نو دتجدید معنی دقدیمی څیز (شی) تبدیلول نه دی، او نه هم تجدید دپخوانی څیز دتعویضولو معنی لري، تبدیل او تعویض دتجدید دمعنی سره هیڅ علاقه او تړاو نه لری).[36] محمد سعید رمضان البوطي چه دسوريي دمعتبرو علماو څخه دی وایی: (دهغه کسانو عمل چه الله پاک یی ددین دتجدید لپاره رالیږی په دی کې خلاصه کیږی چه خلک دالله فرمانبرداری ته راوبولی، دالله پاک دهدایت او احکامو پابندی ته یی راوبولی، وروسته له هغه چه هغوی دالله پاک دین ته شا اړولی وه، او دهغه امورو (چارو) اصلاح ته دعوت وکړی کوم چه د وخت په تیریدو سره له کاره لویدلی وي، او یا یې ستنې سستی شوې وي، او یاهم دمفاهیموپه هکله نیمګړتیاوې را مینځ ته شوې وي، دنوو پیښو او حوادثو لپاره دفقهي ضوابطو او اصولي قواعدو په رڼا کې شرعي احکام استخراج کړي، پرته له دې چه په هغه باندې لوبې وکړي، او یاهم په هغه کی دهوا او هوس غوښتنې ومني)[37] .

امام أبو الأعلی المودودي رحمة الله علیه دمجدد دتعریف په هکله داسې لیکی: (مجدد هغه څوک دی چه ددین معالم او نښانې خلکو ته دتشویه او انحراف نه وروسته روښانه او واضح کړي، او دخلکو رابطه ددین سره تر غوڅیدو وروسته ټینګه کړی..... او تجدید په حقیقت کې دجاهلیت دټولو اجزاو څخه داسلام پاکول، او بیا دامکان په اندازه سره دهغه په خالص شکل سره ژوندی کول دی)[38] امام مودودی دتجدید په تعریف کې دیته اشاره کوی چه تجدید ددین دنښانو اومعالمو دتشویه نه وروسته صورت نیسی، چه مطلب یی دادی چه تجدید ددین دهغه معالمود روښانه کولو په مورد کې صورت نیسی کوم چه دخلکو دانظارو اوسترګوونه پټ شوی وي، او همدارنګه په تعریف کې وایی

(36) یوسف القرضاوي، تجدید الدین في ضوء السنة، دمرکز بحوث السنة والسیرة، مجله۲ګڼه، 1987م، دقطر پوهنتون:29 پاڼه. اوهمدا راز وګوره: یوسف القرضاوي، الفقه الإسلامي بین الأصالة والتجدید، دوهبة کتابخانه، 1999م لومړی چاپ، ص:28.

(37) محمد سعید رمضان البوطي، الإسلام بین التجدید المطلوب والتبدیل المرفوض، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیرنې او پیښې چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م ص:164.

(38) أبو الأعلی المودودي، موجز تاریخ تجدید الدین، دالفکرخپرنځای، ط: 3، 1968م، بیروت، لبنان، ص:13.

چه تجدید دخلکو رابطه له دین سره وروسته له غوځیدو ټینګوی، او ددې معنی داده چه تجدید دخلکو او دین تر مینځ درابطې په هکله مینځ ته راځي، نه خپله ددین په اړه کوم چه ثابت دی او تغییر پکې نه راځی، او دا رابطه دخلکو چه په حبل الله ورنه تعبیر کېږی په دین باندی دخلکو دتمسک اوټینګار وسیله او لاره ده لکه ددین شعایراو مناسک...... امام مودودی په بل ځای کې داسې وایی: (تجدید په حقیقت کې دجاهلیت له ټولو چټلیو څخه داسلام دمبارک دین دپاکولو څخه عبارت دی تر څو چه خالص، پاک او دلمر په شان داسی وځلیږی چه هیڅ نوع غبار او وریېځ وربانډی نه وي)[39] .

شیخ محمد غزالی رحمة الله علیه وایی: داسلام تجدید دهغه دعلومو دژوندی کولو څخه عبارت دی چه حقیقت هغسی څرګند شی لکه څنګه چه الله پاک نازل کړی دی....... داسلام تجدید داسلام او دژوندانه دقافلې تر مینځ درابطی ټینګول دی، نه داسی چه په قافله پسی لاړ شی بلکه داسی چه دژوندانه دقافلی دتګ سرپرستی وکړی او دهغه تګ لاره او توجهات وټاکې..... داسلام تجدید دهمتونو دساتلو او لوړولو څخه عبارت دی چه دښمنانو ته مناسب ځواب ورکړی اواسلام ته دقوت شکل وروبښی، او دژوندانه غریزه په زامنو کې راژوندی کړی، تر څو چه ضعف او کمزوری ورته لاره پیدا نه کړی، چه ددوی دکمزوری په سبب دوحی حقیقتونه کمزوری نه شی، او داسلام تجدید ددین نقل کول هغه ځای ته ندی کوم چه خلک یی غواړی بلکه دخلکو نقل کول هغه ځای ته دی چه الله پاک یی غواړی او په هغه یی رضا ده)[40] او دخپلو خبرو په ادامه کې وایی: (داسلامی امت علماو د تجدید دنده په غاړه اخیستی ده او په هغه باندې بوخت وو او پدې ورځو کې موږ هم په هغه باندې بوخت یوو، او هغه ته داسی متوجه یو څرنګه چه دوی ورته متوجه وو، او هغه شیانو زموږ توجه را جلب کړی ده، کوم چه له دوی څخه ورسته نوي پیدا شوي دي.)[41] .

(39) أبو الأعلى المودودي، موجز تاريخ تجديد الدين وإحيائه (واقع المسلمين وسبيل النهوض بهم) دالرسالة موسسه، 1975م، 12مخ.

(40) محمد الغزالي، كيف نفهم الإسلام، دنهضة مصر خپرنځای دچاپ، نشر اوتوزيع لپاره، القاهرة، څلورم چاپ 2006، 127.مخ.

(41) محمد الغزالي، كيف نفهم الإسلام، دنهضة مصر خپرنځای دچاپ، نشر اوتوزيع لپاره، القاهرة، څلورم چاپ 2006، 127مخ.

دکتور حسن عبدالله ترابی وایی: (لکه څنګه چه دالله پاک تقدیر په دې باندې تیر شوی چه پخواني شرایع تجدید شي او دا تجدید د تاریخ په اوږدو کې دوحې په واسطه صورت پیدا کاوه او دهغه دتبلیغ او رسولو له کبله پیغمبران را لیږل کېدل، کوم چه دهغوی سلسله درسول اکرم ﷺ په راتلو سره پای ته ورسیده، دالله پاک تقدیر بیا داسې وه چه دخاتم شریعت تجدید دتجدید دامامانو او دتجدید دحرکتونو په غاړه واچوي، او لکه څنګه چه دپخوانیو شریعتونو اصول ثابت وو او یو په بل پسی پیغمبرانو هغه ژوندي کول، اما بیا په خپل مینځ کې دهغو شریعتونو تر مینځ په ځینو احکامو کی توپیر را مینځ ته کېده، تر څو دخپلی زمانی واقعیتونو او غوښتنو ته دثابتو اصولو په رڼا کې ځواب ورکړی، همدارنګه خاتمه شریعت هم ثابت اصول لری او کله هم چه هغه دمسلمانانو تر مینځ له عمل او تطبیق څخه پاتې شي او یا هیر کړی شي نومجددین هغه ژوندي کوي، او همدارنګه ځینی نرم اصول هم لري چه هغه دوی ته دټولنی دواقعیتونو سره دتکیېف او ورته والی فرصت ورکوی او مجددین په هغه کې کولای شی حرکت وکړی، او لکه څرنګه چه د شرعی پیغام تجدید په پخوانیو رسالتونو کې د واحد دین په اصولو کې تغییر نه راوستلو، همدارنګه دخاتمه رسالت په شریعت کې تجدید دجامعې دجوړولو په مختلفو مرحلو کې (دتنزیل او تشریع په عهد کې) تبدیل نه شمیرل کېده، نو لدی کبله ددینی تعبیر صورتونه دمادي او اجتماعي پرمختګونو درعایت لپاره سره ددې چه خپل ثابت اصول وساتي، دټولنې او زمانې دغوښتنو او د واحد دین تر مینځ دتړاو او تماس مبرم ضرورت دی)[42] .

محمود حمدي زقزوق دمصر پخوانی د أوقافو وزیر داسی لیکې: مطلوبه تجدید دادی چه ددین ثوابت وساتل شي خو په عین وخت کې په هره زمانه، وخت او هر ځای کې باید ددین دفعلي تطبیق صلاحیت ثابت کړای شي او دهغه ژوندیتوب تامین کړای شي. او په بل ځاي کي لیکې: مطلوبه تجدید دا معنی لري چه دعصر په وسله او دټولنې دنوو تغییراتو څخه په منور فهم باندې داسې سمبال وی چه له یوې خوا دمسلمانانو ژوند ته داسې رنګ ورکړي چه دتغییراتو سره مناسب وي، او له بلی خوا داسلامي دین حیویت او ژوندیتوب وساتي، او په

(42) حسن عبدالله الترابي، تجدید الفکر الإسلامي، د السعودیة خپرنځای دنشر اوتوزیع لپاره، دوهم چاپ 1987م 132 مخ.

دریم قدم کې مسلمانانو ته دپرمختګ او تاریخ دجوړولو لپاره لاره خلاصه کړی.(43)

عمر عبید حسنة وایی: (دتجدید څخه، لغو کول، تبدیلول او یاهم دشرعی څخه تیریدل مطلب نه دی، بلکې دهغه څخه مطلب دنص نه درست او نوی فهم ترلاسه کول دی، هغسی فهم چه مسلمان دخپل عصر او زمانی دمشکلاتو اوستونزو دحل او معالجی په اړه داسی رهنمایی او توجیه کړی، چه دمشکلاتو لپاره د وحې دهدایتونو په رڼا کې حل لاری استنباط کړای شی)(44)

دپورته علماوو په تعریفونو کې دغور نه وروسته دا ویلای شو چه تجدید په لاندې امورو او چارو باندې صدق پیدا کولای شی:

لومړی:

دتدین تجدید: د تدین تجدید ددین سره دمسلمان په رابطه کې تجدید دی، او ددې معنی ددین صحیح او سمه پوهه ژوندي کول دي، او بیا په هغه باندې عمل کول او دهغه دعملي کولو لپاره عملي لارې او برنامې جوړول دی، دمسلمان فرد په ژوندانه کې په هغه عمل کول دی، دټولنی په عمومې ساحه کې ددین ژوندي کول دی، بیا هغه ددین په مقاصدو پورې تړل دی او دټولنې حرکت ته دشرعي مقاصدو په رڼا کې توجه او هدف ورکول دی، دټولو انحرافی تصوراتو د انحراف او غلطی بیانول دی او بیا دهغه تصوراتو سم جوړول دی، کوم چه ددین دپوهې په برخه کې وجود لري او یاهم الله پاک ته دتقرب دساحاتو او مجالونو په خواکې وجود لری، که څه هم دا دعقیدې او دبدعتونو دانتشار په برخه کې وی، او یاهم دا انحراف دټولنی دافرادو په سلوکي اړخ کې وی، او یاهم دا انحراف دمسلماني ټولنې په اجتماعي، اقتصادي او سیاسي ژندانه کې وي چه دټولنې دا اړخونه داسلامي شریعت داحکامو او مقاصدو څخه بهر ترتیب او

(43) محمود حمدي زقزوق، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیرنې او پیښي چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م) 4 او5مخ

(44) عمر عبید حسنة، الاجتهاد والتجدید سبیل الوراثة الحضاریة، لومړی چاپ، 1998م، المکتب الاسلامی: 20مخ

تنظیم شوي وي، نو دلته تجدیدی کوشش دا دی چه دمسلمانانو اړیکه ددین سره سمه کړای شي، فرد اوټولنه دواړه دالله تعالی ددین دغوښتنو سره سم حرکت وکړي، او مجدد هغه څوک دی چه ددې حرکت لپاره لاره برابروی، دفهم په لحاظ دخلکو قناعتونه برابروي، هغه ته دعوت کوی او یاهم په عملي ساحه او ډګر کې ددین دارزښتونو دپوره تطبیق لپاره پلان جوړوی، خلک دهغه دحکمتونو او فوایدو نه خبروی او خلک دهغې عملي کولو ته تشویقوي او هڅوي.

دوهم:

دحوادثو او نوازلو دشرعی احکامو پیژندل: په ټولنه کې ډیر داسې حوادث مینځ ته راځي چه پخوانیو علماو په هغه کې خبره نه وي کړې، هغه حادثه اوس مینځ ته راغلې وي، او یاهم ځینې مسایل مینځ ته راغلي وي چه پخوانیو علماو په هغه کې خبره کړې وی اما اوس شرایطو او وضعیت تغییر موندلی وي او هغه پخوانۍ فتوی یوځل بیا کتنی ته ضرورت ولری، چه آیا هغه فتوی په دې عصر کې هم ددین د نصوصو اومقاصدو په رڼا کې سمه فتوی ده؟ او آیا دخلکو ګټې دشریعت په چوکاټ تامینوي؟[45]

دریم:

دشرعي احکامو تطبیقي صیاغت: یعنې د شرعي احکامو داسې صیاغت وشي چه په ټولنه کې دموجوده مؤسساتي ظرفیتونو له لارې دتطبیق زمینه ورته جوړه شي، دا ځکه چه دشرعي احکامو یوازې بیانول کفایت نه کوي بلکه ددې تر خوا شرعي احکام دیته ضرورت لري چه دهغه تشریعي صیاغت داسې وشی چه په ټولنه کې دسیاسي، اقتصادي او اجتماعي چوکاټونو له لارې دتطبیق فرصت ترلاسه کړي، او له دې لارې ټولنه داسلام په رڼا کې هراړخیزه ترقي او پرمختګ وکړي او اسلامي امت هغه برم، مقام او حیثیت ترلاسه کړی کوم چه داسلامی دین دهراړخیز تطبیق دغیاب په نتیجه کې یې له لاسه ورکړی.

---

(45) په لاندې لینک باندې دمحمد مسعد یاقوت تجدید الدین (المعنی و التأصیل الشرعي) خپره شوې څیړنه : http://www.daawa-info.net/mosharakat.php?id=58
اووګوره: أحمد بو عود، الاجتهاد بین حقائق التاریخ ومتطلبات الواقع، دالسلام خپرنځای دچاپ، نشر اوتوزیع لپاره، القاهرة، 2005 لومړی چاپ، 10 مخ.

دتجدید دا پورته په دریو ټکو کې معنی کله چه عملي بڼه غوره کړي، عملي کوونکی یې دحق دټولګی هغه تمثیل کوونکی دی کوم چه په نبوی احادیثو کې یې وصف داسې راغلی دی: هغه کسان چه دقیامت تروړځې پورې پر حق تمسک کوي، ددین شعایر او ارزښتونه ژوندي کوي، هغه دهر ډول تحریف نه ژغوري، هغه دین نه پریږدی چه دجمود په اړخ تکیه وکړی، تر څو دجمود او انحراف په نتیجه کې بیا دین دټولنې دسمې جوړولو اوټولنې ته درنګ ورکولو دوظیفی څخه شاته پاتې نه شي، رسول اکرم ﷺ فرمایي: **(لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين حتى يأتي أمر الله وهم ظاهرون)**[46] او بل حدیث کې رسول الله ﷺ فرمایی: **(يرث هذا العلم من كل خلفٍ عدوله، ينفون عنه تأويل الجاهلين، وانتحال المبطلين، وتحريف الغالين)**[47] اوبل حیث کې هم رسول الله ﷺ فرمایی: **(لا يزال الله يغرس في هذا الدين بغرسٍ يستعملهم في طاعته)**.[48]

دتاریخ په اوږدو کې دعلماو تجدیدي کوششونو(هڅو) دهمدې پورته مفهوم په تطابق کې صورت نیولی، او په دی ځاي کې دپورته مطلبونو دتایید په خاطر دامام مالک رحمة الله علیه قول باید ذکر کړو چه فرمایي: (ددې امت آخر به په هغه څه صلاح مومی په کوم چه ددې امت اوایلو صلاح موندلی ده، او کوم شی چه په پیل کې دین نه ؤ، نن ورځ به هم هغه دین نه وي)[49] او دعلماو په نظردا پورته مطلب دتجدید لپاره صحیح او درست منهج دی او دامت د په پښو دریدو لپاره او دامت دنهضت لپاره درسته تګلاره ده، دتاریخ په اوږدو کې چه دمجددینو کوششونو اوهڅو ته وګورو هغه ټول په دی پورته ذکر شویو ساحو، مجالاتو او ډګرونو کې راټولیدای شی، حسن بصری رحمة الله علیه هغه مجدد ؤ، چه دیني شعور، احساس او ضمیر (وجدان) یی په عامو خلکو کې ژوندي کړ، عمر بن عبدالعزیز رحمة الله علیه دسیاست په ډګر کې مجدد ؤ، امام شافعی رحمة الله علیه داستدلال او علمی منهج په ساحه کې مجدد ؤ، ابن تیمیه رحمة الله

---

(46) بخاری په خپل صحیح کې تخریج کړی، کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة، دقول النبي ﷺ : (لاتزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق) باب، 6881 شمیره حدیث.

(47) أبوعمر یوسف بن عبدالله بن عبدالبر النمري القرطبي رانقل کړی(463هـ) التمهید، په المغرب کې داوقافو او اسلامي چارو وزارت، 1387هـ، 59/1، او مناوي په فیض القدیر را نقل کړی 396/6.

(48) ابن ماجه پخپل سنن کې تخریج کړی، داتباع سنة النبي ﷺ باب، 8 شمیره حدیث.

(49) عبدالرحمن بن حماد، الارشاد الی توحید رب العباد، دار العاصمة، الریاض، ص: 120.

علیه ددرست دیني تصور دارزوني او دفلسفی منحرفو ډلو دتصوراتو د ردولو په ساحه کې مجدد ؤ، محمد بن عبدالوهاب دمنحرفو خرافاتو دي له مینځه وړلو په ساحه کې مجدد ؤ، سید جمال الدین افغانی او محمد عبده اوشهید حسن البناء داسلامی جامع (بشپړ) او هراړخیزه تصور دوړاندې کېدو مجددین وو، او دا هغه دعلماوو سلسله ده، چه په شرعي مفهوم سره یې دتجدید د دندې داداء کولو په هکله کوششونه (هڅې) کړې دي، چه هر یو یې دخپلې زماني او ځاي غوښتنې، مشکلات او ستونزې رعایت کړې دي او په پام کې یې نیولی دي.(50)

پدې پورته ټولو تعریفونو کې دا مطلب کتل کیږی چه هغه کوششونه او هڅې چه لویدیځ فرهنګ یې په دغه هکله تر سره کوي، او غواړی خلک تر خپل فرهنګي اغیزی لاندې راولي، ددین داصلاح ترعنوان لاندې دلویدیځ فرهنګ لپاره دنفوذ لارې برابرې کړي، دا ټول فعالیتونه (کړنې) او زیارونه په شرعي تجدید کې نه شي شاملیدای، بلکه هغه په حقیقت کې ددین دتحریف لپاره بل تلاش اوزیار دی چه مجددین باید دهغې مخنیوی وکړی، او پرېنږدی چه ددوی هڅې دشرعي تجدید کوششونه د بیلاری لوری ته بوزی او یا یې دخپل خط او لوري نه کاږه کړی.

محمد الغزالي رحمة الله علیه په دې اړه داسې وایی: (هرهغه کوشش چه اسلامی ارزښتونه یو دبل نه بیلوی، یودبل سره یی بې رابطی کوی، هغه ته نادرست میل ورکوی، په هغه کې انحراف رامینځ ته کوی، په هغه کې هغه څه داخلول غواړي چه داسلام څخه نه وي او اسلامی ارزښتونه بلی خواته بیول غواړی، په حقیقت کې دا د اسلامی منهج نه بې لارې کیدل او وتل دي، په الله پاک باندی افتراء کول دي، په حق باندې حمله او تیری دی، دهیڅا څخه دا خبره دقبلولو او منلو وړ نه ده، چه ووایی: ددې نص دتطبیق وخت تیر شوی، یا ددې حکم دتطبیق وخت اوس نه دی، او یا نړۍ تر داسې کچې ترقي کړې، چه دا احکام باید پریښودل شي، اویا هم دا تشریعات معطل کړای شي، په حقیقت کې دارنګه کوششونه ټول داسلام د ورانولو په خاطر او دجاهلیت دبیرته را ګرځولو په خاطر دي...... تجدید په دین کې ددې ډوله منکراتو او تیروتنو مرتکب

(50) په لاندې لینک باندې دعبدالله بن محمد المالکي، التجدید حینما یفقد مساره، خپره شوې مقاله:
http://www.alqlm.com/index.cfm?method=home.con&contentid=220

کېدل نه دي، دسلفو او خلفو دعلماو دهیڅا فهم داسې نه ؤ، چه تجدید دبدعتونو دژوندي کولو په معنی وي، دهوا او هوس تابعداری دی تجدید وبلل شي، په شرعی نصوصو او اصولو باندې لوبو کولو ته دې تجدید وویل شي. خو له بدمرغه په دې ورځو کې داسې خلک پیدا شوي چه ددین دتطور په هکله خبرې کوي او دامکاناتو په هکله یې فکر کوی، تر څو دین داوسنی عصر دغوښتنو سره ملایم او برابر کړي).(51)

او دهمدې پورته مطلبونو دتاکید او پوهاوی لپاره دتجدید تر عنوان لاندې په مصر کې داسلامی چارو او اوقاف دوزارت له خوا په قاهره کې یو کنفرانس دایر شوی ؤ چه په هغه کې داسلامی نړی ګڼ شمیر علماوو شرکت کړی ؤ، په ختامي بیان کې یې لاندې ټکي راغلي دي:

تجدید په هیڅ ډول دعقیدی او عباداتو دثوابتو او اصولو سره تماس نه شي نیولی او نه پکې تجدید راتلای شي، او نه هم په هغه قطعی او پریکنده احکامو کې تجدید صورت نیولی شی چه په کتاب او سنت کې په قطعی او پریکنده ډول سره راغلي دي، بلکه دتجدید معنی داده چه فکر اوعقل باید دمعاصرو او اوسنی ژوندانه دمشکلاتو اوستونزو د حل په هکله پکار واچول شي، او دهغی لپاره دشرعي دلایلوپه رڼا کې مناسب او حل کوونکي احکام استنباط شي، نو لدې کبله هیڅ د ویری ځاي نشته له دې څخه چه تجدید به اسلام ته دپردیو افکارو د راداخلیدو لاره هواره کړي، یا به د تجدید تر عنوان لاندې داسې احکام رامینځ ته شي چه دشرعي مقاصدو سره متناقض وي، بلکې دتجدید معنی داده چه هغه دتطبیق نه پاتې شرعي احکام دشرعي اجتهاد له لارې داسې ژوندي شي چه دشریعت ثوابت او اصول په هغه کې رعایت شي او مسلمانان په هغه باندې عمل کولو او دهغه دمقتضیاتو پوره کولو ته دعوت شي.

په دې باندې تاکید اوټینګار دی چه تجدید په اسلامي ثابتو اصولو باندې ولاړ دی، او درسول اکرم ﷺ د دغه حدیث په بنسټ صورت نیسی چه فرمایی: **(إن الله يبعث لهذه الأمة على رأس كل مائة سنة من يجدد لها دينها)** او دا پدې معنی ده، چه تجدید دشریعت دحیویت دژوندیتوب او مؤثریت اواغیزمنتیا او د هری

(51) محمد الغزالي، کیف نفهم الإسلام، 183مخ.

زمانی او مکان لپاره دهغه دصلاحیت دتامین لپاره یو اړین او ضروری عمل دی، او دا هغه فهم او پوهاوی ده چه د شریعت امامانو لکه امام شافعی او شاطبی او ابن القیم..... په دې هکله له شریعت څخه درلوده او په خپلو کتابونو کې یې دا مطلب درج کړي دی او په خپل ژوندانه کې یې دهغه لپاره کار کړی دی.

په دې یې تاکید او ټینګار کړی دی، چه تجدید د پخوانیو مجتهدینوکوششونه اوهڅې باطلې نه ګڼي، بلکه دهغه په پام کې نیول، داوسنی عصر دمشکلاتو اوستونزو دمناسب حل په اړه او دشرعي حکمونو داستخراج په برخه کې ضروري بولي، خو بې لدې چه یوه فقهي رایه او یو معین مذهب ته ځان مقید وبولی، اوهمدارنګه د علماو داجتهاداتو نه دهغه مسایلو داحکامو داستنباط په اړه استرشاد او استفاده وکړی کوم چه علماو دهغه په اړه بحث نه دی کړی، او یایې هم فتوی نده ورکړې، او داټول باید دټولنیز اجتهاد په چوکاټ کې وشی کوم چه دفقهی مجامعو او ټولنو په انګړ کې په اسلامی ملکونو کې تر سره کیږی، او بیا داولی الامر او یاهم تقنیني مجالسو له خوا دتشریع او قانون حیثیت نیسي.(52)

دتجدید څخه مراد او مطلب د بنده او الله تعالی ترمینځ درابطی تجدیدول او نوي کول دي، هغه ددین سره دټولنې درابطې تجدیدول هم دي، دتجدید مفهوم ددین دحقیقت تجدیدول ندی کوم چه ثابت دی او بدلون نه مومی، او ددې مطلب بیان دا ایجاوبي چه ددین دکلمې سره په درایت او دقت سره ودرېږو، دین د دینونیت (دینولۍ) نه اخیستل شوی چه برحق معبود ته د مطلق خضوع معنی افاده کوي چه هغه الله پاک دی، نو دین او دینونیت (دینولي) دانسان وصف دی او تجدید په هغه باندې مسلط دی، نه هغه ثابتې مبادئ او ارزښتونه چه الله پاک نازلی کړي دي، نو د مجددینو کار دادی چه خلک دالله پاک فرمانبرداری ته راوبولي، په هغې باندې یې انضباط ته راوبولي، دمفاهیمو په هکله چه څه مشکلات اوستونزې دخلکو په مینځ کې وجود ولري او یاهم ددین څخه ځینې خلک ناسم برداشت او فهم ولري باید هغه په سم او واضح ډول سره بیان کړي،

(52) د التجدید في الفکر الإسلامي د کنفرانس سپارښتني (په قاهره کي داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیرنې او پیښې چي د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م 1258-1262مخ.

دهغه نوو حوادثو لپاره چه په ټولنه کې مينځ ته راځي او پخوانيو علماوو په هغه کې خبره نه وی کړې شرعي احکام دشريعت دنصوصو او مقصدونو سره په همغږی او دخلکو دضرورتونو په رعايت سره استنباط کړي، په هغه کې دهوا او هوس غوښتنو ته غاړه کېنږدي. او له دې کبله دی، چه په حديث شريف کې تجديد دامت په دين کې راغلی **(يجدد لها دينها)** نه ددين په امر باندی چه هغه ددين مبادئ ارزښتونه او احکام دی، کوم چه ځينی خلک هغه په غلط شکل سره روايت کوی **(يجدد لها امر دينها)** چه هغه هم دروايت له خوا درست نه دی، ځکه چه ټول روايات **(من يجدد لها دينها)** په لفظ سره راغلی دی، او ددرايت له خوا هم تسلط دتجديد په حديث شريف کې ددين په امر باندی ندی بلکه په دين باندی دی، او دا ځکه چه بيا دحديث معنی سمه او درسته نه راځی، ځکه ددين دامر معنی ددين داحکامو او مبادئو څخه بل څه نه دی، اما ددين احکام خو هر وخت جديد دی که څه هم په هغه باندی قرنونه پيړی او زيات زمان تير شی، نو بيا به دتجديد معنی په احکامو او مبادئو کې تنها دتبديل او تغيير په معنی وی او دهغه نه خو رسول الله ﷺ نهی کړی ده.[53]

شيخ يوسف قرضاوي حفظه الله هم پدې هکله وايی چه مجدد (داول دال په فتحه سره) دهغه شی معنی ورکوي کوم چه په هغه کې تجديد صورت نيسی په حديث شريف کې دين دی او ياهم دهغه په ځای اسلام، او کله هم چه دا کلمه يوازې او بيله ذکر شي نو يوه له دغو معناګانو نه ورڅخه مراد کيدای شی:

اوله معنی: هغه منهج چه الله پاک دخپل رسول په واسطه خلکو ته راليږلی، چه په هغه کې عقايد، عبادتونه، اخلاق او نور شعاير شامل دی چه الله پاک دهغې په وسيله دانسان تړاو دپروردګار سره تنظيموی او ياهم دبندګانو رابطه دهغې په واسطه يودبل سره تنظيموی چه علامه ابن خلدون دهغه څخه داسې تعبير کوی: (دين هغه الهی وضع ده، چه بشر په خپل اختيار سره هغی خواته بيايی په کوم کې چه دبشر ددنيا او آخرت منفعت او ګټه ده) او دين په دی معنی

(53) محمد سعيد رمضان البوطي، الإسلام بين التجديد المطلوب والتبديل المرفوض، التجديد في الفكر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د ديرلسم کال دغونډې څېړنې او پيښې چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دايره شوې وه) دوؤارت اوقاف له خپرونو څخه (داسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م (: 163-164مخ.

او دهغه داصولو او مبادئو په پام کې نیولو سره ثابت دی او دهیڅ نوع تغییر قابلیت پکې نشته.

دوهمه معنی: دین عبارت له هغه حالت څخه دی چه انسان یی دالله پاک سره دفکر، شعور، احساس، عمل او اخلاقو په ساحه او ډګر کې لری، او پدې هکله خلک وایی چه دفلاني دین ضعیف دی، او یاهم دین یې قوي دی، او دین په دی معنی کمیږی او زیاتیږی، صفایی پیدا کوی او یاهم دکدورت سره مخ کیږی، او هغه دانسان د پوهاوي او انسان دایمان په تناسب او کچه کارته او یاهم پورته کیږی او دا هغه معنی ده چه تجدید قبلوی، او له همدې کبله ده چه په حدیث کې دین امت ته مضاف شوی او هغه ته نسبت ورکړای شوی دی: **(لیجدد لها دینها)** او پدی حدیث شریف کې دین الله پاک ته ندی منسوب شوی بلکه امت ته منسوب شوی دی، نو دلته تجدید دامت په دین باندی واقع کیږی ځکه چه په حدیث شریف کې امت ته منسوب شوی دی نه هم دالله دین ته[54].

او ددی مطلب دتایید په برخه کې ډیر نور احادیث هم راغلی دی، بالخصوص هغه احادیث چه تجدید دایمان دژوندی کیدو په معنی باندې اخلي[55]، رسول الله ﷺ فرمایی: **(إن الإیمان یخلق في جوف أحدکم کما یخلق الثوب، فاسألوا الله تعالی أن یجدد الإیمان في قلوبکم)**[56] ترجمه: یقیننا چه ایمان ستاسی په داخل کې داسی زړیږی لکه څرنګه چه جامې زړیږي، دالله نه وغواړی چه ایمان ستاسې په زړونو کې تجدید کړي. بل ځای کې رسول الله ﷺ فرمایی: **(جددوا إیمانکم، قیل یا رسول الله وکیف نجدد إیماننا؟ قال: أکثروا من قول لا إله إلا الله)**[57] ترجمه: خپل

---

(54) یوسف القرضاوي، من أجل صحوة راشدة تجدد الدین وتنهض بالدنیا، دالشروق خپرنځای، القاهرة، 2001م: 28-29مخ.

(55) وګوره: عصام أحمد البشیر، التجدید مفهومه وضوابطه وآفاقه في واقعنا المعاصر، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیړني او پیبني چي د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م): 937-938مخ.

(56) الحاکم په مستدرک کې تخریج کړی، 5 شمیره حدیث.

(57) امام احمد په خپل مسند کې دا حدیث راوړی دی، 8353 شمیره حدیث، اوحاکم هغه په مستدرک کې راوړی دی 7766 شمیره حدیث، او وایی: دا حدیث صحیح الاسناد دی اما مسلم او بخاری هغه ندی تخریج کړی.

ایمان تجدید کړی، ورته وویل شول چه څرنګه خپل ایمان تجدید کړو؟ هغه وفرمایل: دلا اله الا الله کلمه ډیره ځل ووایاست.

په سعودی عربستان کې دافتاء دایمي کمیسیون د رسول اکرم ﷺ ددې قول په هکله: **(یجدد لها دینها)** داسې ویلی دی: هرکله چې خلک د دین دسمې لارې څخه منحرف او کاږه شي، دهغه دین دلارې څخه چه الله پاک خپلو بندګانو ته بشپړ کړی، او دهغه په سبب یې په دوی باندې خپل نعمت وپیرزایه، او هغه یې ددوی لپاره ددین په حیث اختیار کړ، نو بیا دوی ته یا یو عالم او یا ډیر عالمان چه داسلام سمه پوهه ورسره وي، ددعوتګرانو په حیث ورلیږی، ترڅو خلک سمې لارې ته راوبولی او هغوی دالله تعالی په کتاب او درسول الله ﷺ په ثابتو سنتو باندې پوه کړی، دبدعتونو او په دین کې دنوو شیانو دداخلولو نه خلکو ته خبرداری ورکړي، او خلک دقرآن او سنت سره برابرې سمې لارې ته راوبولی، دیته دامت په نسبت تجدید ویل کیږی، نه هم ددین په نسبت چه هغه الله پاک تکمیل کړی، تغییر، ضعف او انحراف دامت په حالت کې واقع کیږی، اما خپله اسلام خو پاک الله دقرآن کریم او سنت دحفظ له لارې ساتی)[58]

شیخ عبدالله بن عبدالمحسن الترکي پدې هکله وایی: ګمان نه کوم چه دهیڅ مسلمان به داسلامي فکر د تجدید څخه مطلب دا وي چه په دین کې دې داسې معناګانی داخلې شي، چه هغه په قرآن او سنت کې شتون ونلری، یا دتجدید څخه دهغه مطلب ددین دثوابتو تغیرول وي، یاهم ددین دکړی تنګول لکه دا چه اسلام یوازې دعقیدې په ډګر کې راونغاړل شي، او دعمل اړخ ورڅخه وباسی، او یاهم هغه په عباداتو کې حصر کړی او دژوندانه نورې ټولې خواوې ورڅخه وباسي، دا ډول ټول تصرفات ددین دمعنی تحریف دی.[59] او په بل ځای کې وایی: (دتجدید څخه مطلب دادی چه په مجموعي شکل سره امت ته خپل دیني هویت اعاده کړي، او په دین باندې داعتزار روحیه تقویت کړي، او دسالمې عقیدې لوری

(58) عبدالعزیز بن باز، عبد الله بن قعود، عبد الله بن غدیان، اوعبد الرزاق عفیفي، دعلمي بحثونو او فتوا ګلنو دایمي کمیسیون (دالحکم علی الحدیث وبیان معنی من یجدد باب) 8687 شمیره فتوی.

(59) عبدالله بن عبد المحسن الترکي، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیرنې او پیښې چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م : 31مخ.

ته دعوت او فعالیت ورکړي، چه بیا ټولنه هغه عملي کړي، تر څو په خپله عقیده باندې ویاړ، دشریعت تابعداري او په اسلامي اخلاقو باندې التزام وکړي)[60].

دآخر خبره:

ددی څیړنی په آخر کی د لاندی ټکو ذکر کول مناسب بولم:

په دین کی تجدید کومه نوی خبره نده، دا خبره رسول اکرم ﷺ کړی ده، هغه ته یی ترغیب کړی دی، دشریعت علماو دهغه په هکله خبره کړی ده او دتجدید ساحات او برخی یی واضح کړی دی.

شرعی تجدید دری لویی ساحی او برخی لری: اول: دتدین دتجدید برخه، چه ددین دسمی پوهی او اسلامی ارزښتونو ته دعملی پابندی او اطاعت معنی ورکوی، دوهم: دواقع شوو مسایلو په هکله دشرعی احکامو پیژندلو ساحه، چه عموما دشرعی اجتهاد دژوندی کولو ساحه ده. دریم: دشرعی احکامو دتطبیق لپاره کوشش، او دهغه لپاره زمینه سازی کول، او د هغه تطبیقی صیاغت تهیه کول.

شرعی تجدید د اسلامی شریعت دمکمل او بشپړ تطبیقیدو لاره ده، هغه دامت دنهضت لپاره یوه کامله یو له بل سره تړلی طرحه ده چه دهغه په نتیجه کی به داسلامی امت له لاس نه وتلی برم او عزت بیرته لاس ته راوړل شی، او دسمی پوهی او سم عمل کولو له لاری به امت داوسنی دویر نه ډک حالت نه وباسی.

شرعی تجدید هیڅ وخت ددین په ثوابتوکی دتبدیل او تغییر معنی نه لری، بلکه دا نوع تجدید ددین تحریف دی او اسلامی مفکرینو دهغه دمقابلی لپاره غږ کړی دی، او په مسلمانانو لازمه ده چه داسلام دسوچه او صحیح پوهی دخپراوی لپاره کوشش وکړی، او هغه مغرض حرکتونه برلا کړی چه دتجدید د کلمی ترعنوان لاندی ددین دنړولو او یاهم دهغه دتحریف کوشش کوی.

---

(60) عبدالله بن عبدالمحسن الترکي، التجدید في الفکر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیرلسم کال دغونډې څیړني او پیښې چې د31مي څخه تر3 جون 2001م پورې دایره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م : 29مخ.

د مراجعو او مصادرو فهرس

(1) أبو الأعلى المودودي، موجز تاريخ تجديد الدين، دالفكرخپرنځای، ط: 3، 1968م، بيروت، لبنان.

(2) أبوعمر يوسف بن عبدالله بن عبدالبر النمري القرطبي رانقل کړی (463هـ) التمهيد، په المغرب کې داوقافو او اسلامي چارو وزارت، 1387هـ.

(3) أحمد بن عبدالحليم ابن تيمية، مجموع الفتاوى.

(4) أحمد بن محمد بن علي المقري الفيومي (ت770هـ)، المصباح المنير، علمي کتابخانه، بيروت، لبنان.

(5) أحمد بو عود، الاجتهاد بين حقائق التاريخ ومتطلبات الواقع، دالسلام خپرنځای دچاپ، نشر اوتوزيع لپاره، القاهرة، 2005 لومړی چاپ.

(6) إسماعيل ابن کثير الدمشقي، تفسير القرآن العظيم، المصرية اللبنانية خپرنځای، دقاهري مطبعه، دوهم چاپ 1990.

(7) التجديد في الفكر الإسلامي (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیارلسم کال دغونډې ځيرني او پيښې چې د31مې څخه تر3 جون 2001م پورې دايره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م.

(8) حسن عبدالله الترابي، تجديد الفكر الإسلامي، د السعودية خپرنځای دنشر اوتوزيع لپاره، دوهم چاپ 1987م.

(9) حليمة بوكريشة، معالم التجديد الفقهي (أنموذج الشوكاني) کتاب الأمة،90-91 ګڼه رجب-رمضان 1423هـ 22کال د قطر په هيواد کې د اوقافو او اسلامي چارو وزارت.

(10) خالد عبدالله الشعيب، ضرورة التجديد وضوابطه في الفكر الإسلامي، التجديد في الفكر الإسلامي.

(11) سهيلة علاوة عظيمي، منهجية التجديد عند أبي الأعلى المودودي، دالنهضة خپرنځای2008م لومړي چاپ، دمشق.

(12) سيف الدين عبدالفتاح إسماعيل، التجديد السياسي والواقع العربي المعاصر(اسلامی ليدلوری)، دڅيړنو او تحقيقاتو مرکز، داقتصاد اوسياسي علومو پوهنځی، دقاهري پوهنتون، دنهضت کتابخانه، قاهرة، 1989.

(13) شهاب الدين محمود بن عبدالله الحسيني الألوسي، تفسير روح المعاني.

(14) عبدالرحمن بن حماد، الارشاد الى توحيد رب العباد، دار العاصمة، الرياض.

(15) عبدالله بن محمد المالكي، التجديد حينما يفقد مساره، (په قاهره کې داسلامي چارو د اعلی مجلس د دیارلسم کال دغونډې ځيرني او پيښې چې د31مې څخه تر3 جون 2001م پورې دايره شوې وه) دوزارت اوقاف له خپرونو څخه (د اسلامي چارو لوی مجلس) قاهرة 2002م.

(16) عبدالله بن مسلم ابن قتية الدينوري (ت 276هـ) غريب الحديث، دعلمی کتابونو خپرنځای، بيروت، لبنان 1988م.

(17) عدنان محمد أمامة، التجديد في الفكر الإسلامي، لومړی چاپ 1424هـ، دابن الجوزي خپرنځای.

(18) عصام أحمد البشير، التجديد مفهومه وضوابطه وآفاقه في واقعنا المعاصر.

(19) عمر عبيد حسنة، الاجتهاد والتجديد سبيل الوراثة الحضارية، لومړی چاپ، 1998م، المكتب الاسلامی.

(20) محمد ابن أبي بكر ابن قيم الجوزية (751هـ)أعلام الموقعين عن رب العالمين، دالجيل خپرنځای، بيروت 1973م.

(21) محمد البهي، الفكر الإسلامي الحديث وصلته بالاستعمار الغربي، دوهبة كتابخانه، القاهرة.

(22) محمد الغزالي، كيف نفهم الإسلام، دنهضة مصر خپرنځای دچاپ، نشر اوتوزيع لپاره، القاهرة، څلورم چاپ 2006.

(23) محمد بن عبدالرؤوف المناوي، فيض القدير شرح الجامع الصغير، دعلمی كتابونو خپرنځای، ط:1، 1994م، بيروت، لبنان.

(24) محمد بن مكرم بن منظور الإفريقي (ت 711هـ)، لسان العرب، دبيروت خپرنځای، لومړی چاپ.

(25) محمد سعيد بسطامي، مفهوم تجديد الدين، لومړی چاپ، 1983م دالدعوة خپرنځای، كويت.

(26) محمد سعيد رمضان البوطي، الإسلام بين التجديد المطلوب والتبديل المرفوض.

(27) محمد شمس الحق العظيم آبادي، عون المعبود شرح سنن أبي داود.

(28) محمد ناصر الدين الألباني، سلسلة الأحاديث الصحيحة.

(29) ناصر بن عبدالسيد المطرزي، المغرب في ترتيب المعرب.

(30) يوسف القرضاوي، الفقه الإسلامي بين الأصالة والتجديد، دوهبة كتابخانه، 1999م لومړی چاپ.

(31) يوسف القرضاوي، تجديد الدين في ضوء السنة، دمركز بحوث السنة والسيرة، مجله۲گڼه، 1987م، دقطرپوهنتون. اوهمدا راز وګوره:

(32) يوسف القرضاوي، من أجل صحوة راشدة تجدد الدين وتنهض بالدنيا، دالشروق خپرنځای، القاهرة، 2001م.

(33) http://www.daawa-info.net/mosharakat.php?id=58

(34) http://www.alqlm.com/index.cfm?method=home.con&contentid=220

(35) http://www.alqlm.com/index.cfm?method=home.con&contentid=220

* * *

اهمیت سند و اسناد در اسلام

پوهاند دکتور محمد اسماعیل لبیب بلخی
د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې علمي مرستیال او د شرعیاتو او قانون د پوهنځی استاذ
کابل - افغانستان

پیش گفتار:

الحمد لله والصلاة والسلام علی رسول الله وعلی آله واصحابه ومن اهتدی بهداه وبعد:

بحث از سند واسناد درین برهۀ زمانی چرا ؟ نگارش پیرامون اسناد چه پیغامی با خود دارد ؟ وچه نیازی به این نوشتار دیده می شود ؟ پاسخ این سوالها انگیزۀ نگارش این مقاله است.

با یک نگرش دقیق در عرصۀ مطبوعات ویک نگاه عمیق در جرائد ومجلات وبا یک توجه ونظر به رسانه ها در می یابیم که هرکس هر چیزی را که می خواهد به رشتۀ تحریر آورده وهر چه دلش خواست می گوید وهرچه باهوا ومیلش برابر باشد رنگ تاریخی وجامۀ روایت را بر آن می پوشاند، کسی را تکفیر می کند وآن دیگر را مورد لعن ونفرین قرار می دهد وبرای ادعایش به روایتی استشهاد می کند وقولی دانشمندی را نقل می نماید ونظر مجتهدی را بازگو می دارد ودرحالیکه راه ثبوت آن روایت و آن قول ونظر فقط خود همین شخص است، اینجاست که اهمیت سند واسناد برملا می گردد وجایگاه آن مشخص می شود.

زیرا که صحت وسقم روایات مبتنی بر صحت وسقم اسناد است واعتماد برمتن واستدلال به آن به قوت سند وصحت اسناد آن تعلق دارد ازینرو خواستم بحثی را به این ارتباط به نگارش بگیرم واهمیت سند واسناد را برای اثبات مطالب وصحت نسبت قول گوینده روشن نموده جایگاه اسناد در اسلام را واضح نمایم.

مبحث اول: سند در لغت

سند که از سند إلیه گرفته شده از لحاظ لغت معنای اعتماد را افاده می کند ودر اطلاقات عربی گفته می شود سند الیه سنوداً که به معنای اعتماد کرد براو وپشت داد می باشد، وازین ماده سنّد به تشدید نون به معنای پشتی کرد، نگاه داشت وتقویت نمود آمده وطوریکه سند وساند به معنای کمک نمود استعمال شده است[1]، ابن اثیر جزری در کتابش: (النهایة فی غریب الحدیث) در مورد سند چنین می گوید: (السند ما ارتفع من الأرض، وقیل: ما قابلک من الجبل وعلا عن السفح)[2] سند نقطه مرتفع زمین را گویند، وبرخی گفته اند: سند آن نقطه از کوه است که روبروی انسان قرار گیرد و از دامنه کوه بلندتر باشد.

ودر قاموس سند از لحاظ لغت به معنای معتمد (اعتماد یا محل اعتماد یا اعتماد شده) آمده است وبه خاطری سند را معتمد گفته اند که استناد واعتماد متن بر آن می باشد.

وجمع سند أسناد است، وبرخی گفته اند که: سند تثنیه دارد ولی جمع آن از عرب شنیده نشده است واین عبارت نقل شده که گفته اند: **هذا حدیث له سندان،** این حدیثی است که دارای دو سند است، وصاحب (معجم الوسیط) جمع سند را اسناد واسانید ذکر کرده[3]، وجوهری در (صحاح) گفته است: **السند ما قابلک من الجبل وعلا عن السفح**[4] سند آن نقطهٔ از کوه است که روبروی تو قرار گیرد واز دامنه کوه بلندتر باشد. بنا برآن اصل معنی سند دو دلالت دارد که دلالت دوم مبنی بردلالت اولی است.

مبحث دوم: معنی سند در اصطلاح

محدثان وعلمای حدیث سند را چنین تعریف کرده اند: **(هو الطریق الموصلة للمتن)**[5] سند راهی است که به متن می رساند. ومراد از طریق راویان حدیث

(1) جامع نوین عربی، ج 1 حرف (س).
(2) النهایة فی غریب الحدیث لابن الأثیر، ج 2 ص 408 حرف (س).
(3) معجم الوسیط ، حرف س ج 1 ص 18 .
(4) الصحاح للجوهری، حرف (س)، المنهج المقترح لفهم المصطلح 20/1 .
(5) تحقیق الرغبة فی توضیح النخبة، 128/1 .

اند مردان باشند یا زنان، وابن حجر سند را به لفظ مختصر تری تعریف نموده گفته است: **(ثم الإسناد: وهو الطريق الموصِلةُ إلى المتن، و المتنُ: هو غاية ما ينتهي إليه الإسناد من الكلام)**(6) اسناد راهی است که به متن میرساند، ومتن همان کلامی است که در نهایت وپایان اسناد به آن منتهی میگردد.

وابن خلدون هم راجع به سند نظری ارائه داشته است: **(ومن علوم الحديث النظر فی الأسانيد ومعرفة مايجب العمل به من الأحاديث بوقوعه على السند الكامل الشروط)**.(7) وازشاخهٔ علوم حدیث نگرش بر اسانید وشناخت آن احادیثی است که عمل به آنها واجب است به اینکه برسند دارای شروط کامل ابتنا یافته است.

مبحث سوم: فرق بین سند و اسناد

جمهور علمای حدیث میان سند و اسناد فرقی قائل نیستند، ازینرو بعضی از علمای حدیث می گویند: **(الإسناد هو السند)**(8) اسناد عبارت از همان سند است وابن جماعة گفته است: **(المحدثون يستعملون السند والإسناد لشیء واحد)**(9) علمای حدیث سند واسناد را به یک معنی بکار می برند.

وعمر فلاته در کتابش (الوضع فی الحدیث) گفته است: **(أود أن أشير إلى أن كثيراً من المحدثين يستعملون الإسناد بمعنى السند وهى مصدر للفعل أسند او اسم مصدر لفعل سند، فعلى الأول لاتثنى ولاتجمع، وعلى الثانى تثنى وتجمع، فيقال: هذا حديث له اسنادان، وهذا الحديث له أسانيد، وعليه يحمل استعمال المحدثين بمعنى السند)**(10). بهتر می دانم اشاره نمایم که بسا از محدثان اسناد را به معنای سند به کار می برند، وکلمهٔ اسناد یا مصدر فعل اسند ویا اسم مصدر برای فعل سند است، بنابر اول (که مصدر باشد) به تثنیه وجمع استعمال نمی شود وبنابر دوم

(6) نزهة النظر، ص 19 .
(7) مقدمه ابن خلدون، ج 1 ص 257 .
(8) شرح المنظومة البيقونية فی مصطلح الحديث، ص 33 .
(9) المنهل الروي في مختصر علوم الحديث النبوي (ص: 30) تأليف: بدر الدين محمد بن إبراهيم بن جماعة، طبع: دار الفكر – دمشق، الطبعة الثانية، 1406هـ ش، تحقيق: د. محيي الدين عبد الرحمن رمضان، و تدریب الراوی 42/1 و 5/1 .
(10) الوضع فی الحديث، 8/2 .

(اسم مصدر باشد) تثنیه وجمع می آید آنگاه می گویند: این حدیث دارای اسناد واین حدیث دیگر دارای اسانید است استعمال محدثین اسناد را به معنای سند بنابر همین کار برد دوم است.

امام سخاوی هم به این نظر است که کلمه "سند" و "اسناد" باهم مترادف میباشد، و "سند" را بخاطری "اسناد" گفته میشود که سند با او شباهت دارد، زیرا اسناد به چیزی اطلاق می گردد که غرض اعتماد چیزی دیگری گذاشته شده باشد، و سند هم چیزیست که متن بر آن اعتماد دارد، امام سخاوی می گوید: **(إن الطريق الموصل إلى المتن أشبه بالإسناد)**[11] طریق و راه (راویان) که به متن می رساند به اسناد (چیزی که به خاطر اعتماد دادن به چیزی دیگری استاد شده باشد) شباهت دارد.

وبرخی از علما میان اسناد وسند فرقی گذاشته اند وگفته اند که: اسناد بمعنای بالا بردن است، گویی که از **"أسند فی الجبل"** گرفته شده است، واین لفظ به کسی گفته می شود که در کوه بالا میرود وبر فراز آن صعود می نماید، گویا کسیکه سند حدیث را بیان می نماید او از پائین به بالا میرود و به صاحب متن ارتقاء می یابد.

و برخی از علمای به این نظر هستند که لفظ "سند" به سلسله روات حدیث اطلاق میشود، و این اسم همین سلسله میباشد، و "اسناد" مصدر باب افعال است که معنایش ذکر نمودن و بیان نمودن سلسله روات پیش از ذکر متن یا بعد از آن میباشد، همین مفهوم را علامه ظفر احمد عثمانی تهانوی در کتابش (قواعد فی علوم الحدیث) به عبارت ذیل توضیح نموده است: **(السند الطريق الموصلة إلى المتن أى أسماء رواته مرتبة والإسناد حكاية طريق المتن)**.[12] سند راه وصل کننده به متن است یعنی نامهای راویان که مرتب ذکر می گردد واسناد حکایت راه متن {یعنی حکایت همین نامها است}. به عبارت واضحتر اینکه سند عبارت از نامهای راویان متن است که به ترتیب پی هم ذکر می گردند واسناد عملیه حکایت وبازگو کردن همین نامها است.

---

(11) فتح المغيث، 17/1 .
(12) قواعد التحديث من فنون مصطلح الحديث، ص 172 .

ولی باید گفت فرق گذاری بین اسناد و سند با بیان مطلب فوق نهایت دقیق بوده ومورد توجه چندان قرار نگرفته است، وازین لحاظ است که ملا علی القاری در شرحی که بالای شرح نخبه نوشته گفته است: **(قیل: ذکر الطیبی أن السند إخبار عن طریق المتن والإسناد رفع الحدیث إلی قائله، أقول إن مؤداهما واحد).**[13] گفته اند که طیبی ذکر نموده که سند اخبار از راه (راویان) متن، واسناد نسبت دادن حدیث به قائل آن است، می گویم که نتیجه ومفاد هردو یک است.

وسخاوی هم در شرح التذکرة تالیف ابن الملقن گفته است: **(الإسناد والسند هو الطریق الموصل للمتن)**[14] اسناد وسند عبارت ازهمان راه وصل کننده متن است. دانشمند دیگری بنام ابو زکریا می گوید: محدثین اسناد وسند را به یک چیز بکار می برند.[15]

مبحث چهارم: اهمیت وجایگاه إسناد

واز آنجایی که اسناد وسیله وطریق شناخت حدیث شریف که مرجع دوم وماخذ احکام شریعت اسلامی بعد از کتاب الله می باشد محدثان اهتمام زیاد به اسناد نموده وبه آن اهمیت بسزایی قابل شده اند زیرا ثمره وغایهٔ اسناد تمیز وجدا سازی احادیث صحیح رسول الله ﷺ از احادیث غیر صحیح می باشد، فضلیت وشرف این علم از غایه وثمره آن نیز دانسته می شود، وهم بدین لحاظ که اسناد را نیم علم حدیث خوانده اند؛ زیرا حدیث مرکب از متن و سند است، وسند رکن رکین ومهم علم حدیث را تشکیل می دهد، وسند حیثیت تکیه گاهی را دارد که بر آن اعتماد می شود، وقبول حدیث بطور اغلب موقوف بر اسناد است، ازینرو از علمای حدیث اقوال متعددی راجع به اهمیت اسناد نقل شده است، امام احمد به سندش ازعتبه بن أبی الحکم روایت نموده که گفته است: امام زهری از اسحاق ابن ابی فروة شنید که گفت: قال رسول الله ﷺ، زهری گفت: **قاتلک الله یا ابن أبی فروة! ما أجرأک علی الله، ألا تسند حدیثک؟ تحدثنا بحدیث لیس له خطم ولا**

---

(13) شرح نخبة الفکر لملا علی القاری، ص 19 .
(14) التوضیح الأبهر لتذکرة ابن الملقن فی علم الأثر، ص 30، شرح اللؤلؤ المکنون، ص 38 .
(15) شرح المنظومة البیقونیة، ص 33 .

أزمة.[16] ای ابن فروة الله تعالی ترا بکشد (نفرین الله برتو باد) چه بسا بر الله جرات میکنی که به حدیث خویش سند ذکر نمی کنی تو به ما حدیثی را روایت می کنی که لجام و زمامی ندارد.

وابن عبدالبر از امام اوزاعی روایت نموده که گفته است: (**ما ذهاب العلم إلا ذهاب الإسناد**)[17] از میان رفتن علم با از میان رفتن اسناد است.

وقاضی عیاض گفته است: (**اعلم أولاً أنّ مدار الحديث على الإسناد، فبه تتبين صحته و يظهر اتصاله**)[18]. مدار حدیث بر سند است صحت وسلامتی واتصال حدیث در سند آن هویدا وآشکار می گردد.

وابن اثیر در جامع الأصول گفته است: (**اعلم أن الاسناد فی الحديث هو الأصل وعليه الاعتماد وبه تعرف صحته وسقمه**)[19]. باید دانست که اصل در حدیث اسناد است واسناد است که بر آن اعتماد می شود صحت وضعف حدیث بواسطه آن شناخته می شود.

سفیان ثوری گفته است: الاسناد سلاح المومن اذا لم يكن معه سلاح فبم يقاتل[20]. اسناد سلاح مسلمان است هرگاه با او سلاحی نباشد با چه چیز به پیکار می پردازد.

ازینرو جایگاه اسناد به خوبی واضح ونیاز بر آن مبرم می گردد تا چیزی را که پیغمبر ﷺ نگفته است به آن نسبت داده نشود.

وبدین لحاظ محدثین اسناد را اصل برای پذیرش حدیث قرار داده اند وحدیث که سند پاک ویا اسانید که از مجموع آن اطمنان حاصل شود نداشته باشد آنرا نپذیرفته اند، واین اسناد بزرگترین وسیلۀ ای است که محدثین از روزگاران

(16) معرفة علوم الحديث للحاكم، ص 6 ، المكتب التجدی، بیروت .
(17) التمهید لابن عبدالبر، 314/1 ، وزارة عموم الأوقاف والشؤون الإسلامية، المغرب .
(18) الالماع، ص 194 .
(19) جامع الأصول، ج 1/9-10 .
(20) بحوث فی تاریخ السنة، ص 54 .

صحابه تا عصر تدوین بکار برده و ناپاکی ها را از حدیث رسول الله ﷺ توسط آن دور کرده اند. و امام شعبه گفته است: **(انما یعلم صحة الحدیث بصحة الاسناد)**[21] البته صحت حدیث با صحت اسناد شناخته می شود وهم این اهمیت از آنجا به خوبی بر ملا می گردد که ابن مبارک آنرا از دین خوانده گفته است: **(الاسناد من الدین ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء)**[22]. اسناد از دین است واگر اسناد نمی بود هرکس هر آنچه می خواست می گفت.

وازهمین اهمیت اسناد است که برخی از علماء آنرا به مثابه دست وپا خوانده اند، از ابن مبارک نقل شده که گفته است: **(بیننا وبین القوم القوائم یعنی الإسناد)**[23] میان ما ومیان مردم قوائم یعنی اسناد است، اصل قوائم جمع قائمه است وآن عبارت از دست وپا می باشد توضیح قول ابن مبارک اینست که اعتماد محدثین بر اسناد چون اعتماد حیوانات بردست وپا است همانگونه که بلند شدن واز جا برخواستن حیوانات وابسته بردست وپای آنها است بدانسان قبول احادیث نزد محدثین وابسته وموقوف بر سند آن می باشد.

حاکم ابو عبدالله نیسابوری گفته است: **(ولولا الإسناد وطلب هذه الطائفة له وكثرة مواظبتهم على حفظه لدرس منار الإسلام وتمكن أهل الإلحاد والبدع فيه بوضع الأحاديث وقلب الأسانيد فإن الأخبار إذا تعرت عن وجود الأسانيد كانت بتيراء)**[24]. واگر اسناد وسعی وتلاش این مجموعه { از علمای حدیث } برآن ومواظبت زیاد برحفظ ونگهداشت آن نمی بود نشانه های روشن اسلام ناپدید می شد وملحدین وبدعت کاران می توانستند در آن؛ احادیث وضع نمایند واسانید را وارونه سازند چه اخبار واحادیث هرگاه از وجود اسناد خالی گردد ناقص ودم بریده می باشد.

علمای حدیث تنها برین هم اکتفا نکرده بلکه شاگردان خویش را به التزام به اسناد تشویق نموده در پهلوی التزام اسناد ؛ به تثبت وتاکد در اخذ واعتماد بر

---

(21) التمهید لابن عبدالبر، 57/1 .
(22) مقدمه صحیح مسلم، 1/1 .
(23) قول عبد الله بن المبارک را امام مسلم در مقدمه صحیح خود نقل کرده. صحیح مسلم (1/ 15) والمقترب فی بیان المضطرب، ص 120 .
(24) معرفة علوم الحدیث للحاکم، ص 6 .

راویان ثقه ومعتمد نیز تاکید می نمودند، و مالک ابن انس امام دارالهجرة می گوید: **(إن هذا العلم هو لحمک ودمک وعنه تُسأل یوم القیامة فانظرعمن تأخذه)**[25].

این علم (علم حدیث) گوشت وخون تو است واز آن در روز قیامت مورد بازپرس قرار می گیری بناءً متوجه باش که از چه کسی آنرا فرا می گیری.

وزائده[26] گفته است: **(إن هذا العلم دین فانظروا من تودعونه)**[27] این علم (علم حدیث وروایت) دین است نیک ببنید که آنرا به چه کس به ودیعت می گذارید، زائده تنها به دقت در اخذ و تحمل حدیث اکتفا ننموده بلکه در ادای حدیث به اینکه به چه کسی روایت می شود اهتمام نموده می گوید: همانطوریکه انسان برای امانت خویش شخص امین را سراغ می نماید بدینگونه برای روایت حدیث شخص کامل العداله و ضبط را باید اختیار کند تا این امانت را برایش بسپارد.

وهم از دلایل اهمیت اسناد این است که علما آنرا به منزله شهادت وگواهی قرار داده اند، سفیان ثوری گفته است: **(الإسناد فی الحدیث بمنزلة الشهادة)**[28] اسناد در حدیث حیثیت شهادت را دارد، وعبدالله ابن مبارک گفته است: **(سمعت أبا نعیم الفضل بن دکین یقول: إنما هی شهادات)**[29] از ابا نعیم فضل بن دکین شنیدم که می گفت: البته اسانید { در حدیث همچون } شهادات وگواهیها است یعنی اهمیت که شهادت دارد وکدام اثار که بر شهادت مرتب می شود سند از همان اهمیت برخوردار است، وهمان اثار برآن مرتب میگردد، روی همین دلیل از علمای سلف بطور اتفاق نقل است: حدیث که خالی از سند باشد فاقد اعتبار است، ولو هرکس گوینده آن باشد، امام شافعی گفته است: **(مثل من یطلب الحدیث بلا إسناد کمثل حاطب لیل ربما احتطب فی حطبه الأفعی)**[30] مثال کسیکه حدیث را بدون اسناد می گیرد مانند کسی است که شب هنگام هیزم جمع آوری می نماید

(25) المحدث الفاصل، ص 41 .
(26) زائده، أبوالفرج، معافي فرزند زكريا فرزند طرار نهرواني، محدث مشهور است؛ مرجع: تبصير المنتبه بتحرير المشتبه، ج1 ص 216 .
(27) المحدث الفاصل، ص 416 .
(28) المحدث الفاصل، ص 422 .
(29) الجامع لأخلاق الراوی، ج 2 ص 200 .
(30) شرح المواهب، القسطلانی 3/393

شاید که در میان هیزم اژدهای را بگیرد، واعمش گاهی حدیث را بدون سند بیان می کرد سپس می گفت رأس المال مانده است ومی گفت: **(حدثنی فلان قال حدثنا فلان عن فلان..)**(31) یعنی جایگاه سند در حدیث چون جایگاه سرمایه در معامله وتجارت است این کار اعمش دو مطلب را افاده میکند: 1 – اینکه تاخیر سند از متن نزد علماء اشکالی ندارد. 2 – بیان اهمیت سند؛ واین قول اعمش بازگو کننده آنست که اعمش اسناد را جزء مهمی از حدیث می دانست، وبه همین سلسله از شعبة بن الحجاج نقل شده است: **(کل حدیث لیس فیه حدثنا وحدثنا فهو مثل الرجل بالفلاة معه البعیر لیس له خطام)**(32).

هر حدیثی که در آن حدثنا و حدثنا یعنی فلان به ما این حدیث را گفته وروایت کرده است نباشد آن همانند کسی است که در دشت وصحرا قرار دارد وبا خود شتری دارد که بی لجام است، وازین نگاه حدیثی که اسناد نداشته باشد نزد اکثر علما مرفوض ومتروک است: بهز ابن اسد(33) می گوید: **(لا تأخذوا الحدیث عمن لایقول حدثنا)**(34) حدیثی را از کسی که (حدثنا) نمی گوید نگیرید {یعنی مورد قبول نیست}.

واز آنجایی که اسناد رکن مهم حدیث میباشد علما به خاطر حرص بر سالم بودن طریق روایت وتشدد در نقد و تمحیص آن اسناد را از جمله دین قرار داده اند، امام علی رضی الله در حالیکه در مسجد کوفه بود گفت: **(انظروا عمن تأخذون هذا العلم فإنما هو الدین)**(35) ببنید که از چه کسی این علم را می گیرید زیرا که آن دین است، وبلکه قاضی عیاض از انس مرفوعاً روایت نموده که رسول الله ﷺ فرموده اند: **" إن هذا العلم دین فانظرو اعمن تأخذونه"**(36) این علم دینست لذا خوب متوجه شوید که از چه کسی آنرا می گیرید.

---

(31) کتاب المجروحین، محمد بن حبال بستی، دار الوعی – حلب 1/19 .
(32) کتاب المجروحین 19 /1 .
(33) بهز بن أسد، کنیه اش أبو الأسود، ابن سعد گفته: ثقة؛ کثیر الحدیث وحجة است ؛ مرجع: طبقات کبری از ابن سعد، ج7 ص 298 .
(34) الکامل في ضعفاء الرجال، (1 / 148) .
(35) الکفایة فی علم الروایة، ص 194 .
(36) الوجازة قسم المصطلح، 1/18 قاضی عیاض این حدیث را به دو سند روایت نموده به یک سند تا أبو هریره موقوفا وبه سند دیگر از انس مرفوعا روایت کرده است. الإلماع، ج1 ص 59 .

ارزش واهمیت اسناد بیشتر به کسانی معلوم می گردد که احادیث را از طریق راویان که اسناد از آنها ترکیب یافته است می شناسند وراجع به آنها در کتابهای تراجم ؛ بحث وتحقیق کرده اند وهم اهمیت اسناد در شناخت وجدا سازیی احادیث متصل از منقطع بر ملا می شود، چه اگر اسناد نمی بود ما امروز احادیث صحیح را از روایات بافته وساخته شده واز احادیث وضع گردیده نمی شناختیم، وآنگاه باطل کاران نا بکار به وضع احادیث وساخت وبافت اخبار بی اساس جرأت می یافتند وبه مصداق قول ابن مبارک ... هر کس هر آنچه می خواست می گفت.

وهم اهمیت اسناد از آنجا بهتر واضح می گردد که اهل الحاد و مردمان بی دین مغرض آنرا نمی خواهند، بحث از اسناد و روایت حدیث بوسیلۀ اسناد امر مرغوبی برایشان نیست زیرا با بیان اسناد حقیقت کار آنان کشف و دروغهای ایشان آشکار می گردد، وبه قول ابو نصر بن سلام که گفته است: **(ليس شيء أثقل على أهل الإلحاد ولا أبغض إليهم من سماع الحديث وروايته وإسناده)**[37] هیچ چیزی گرانبار تر ونا پسندیده تر بر ملحدین از شنیدن حدیث و روایت واسناد آن نیست. با این بیان مختصر که بیشتر به ذکر اقوال علما ودانشمندان سلف استدلال نمودیم اهمیت وارزش اسناد وجایگاه آن در حدیث واضح و روشن می گردد.

مبحث پنجم: اسناد از ویژگیهای این امت است

اسناد از خصوصیات وویژگیهای امت اسلامی محمدی بوده و آن یکی از امتیازات این امت نسبت به امتها وملتهای دیگر است؛ زیرا هیچ یک از ادیان پشین که معروف ترین آنها یهودیت ونصرانیت است تا پیغمبر خویش سند متصل ندارند سند یهودیان تا پیغمبر شان متصل نبود بلکه از لحاظ مصطلح علمای حدیث، سند ایشان تا موسی علیه السلام سند معضل است زیرا انقطاع بین ایشان و موسی علیه السلام بیشتر از سی انسان است که آخرین سند ایشان تا شمعون می رسد[38].

---

(37) توجيه النظر إلى أصول الأثر، ص 392 .

(38) برای تفصیل این قضیه مراجعه شود به کتاب إظهار الحق از شیخ رحمة الله الهندی الکیرانوی، تحقیق: دکتور أحمد محمد ملکاوی، فصل دوم در باره این که أهل کتاب سند متصل نه برای عهد قدیم دارند و نه برای عهد جدید، ج 1 ص 109، طبع الرئاسة العامة لادارة البحوث العلمية والافتاء، المملكة العربية السعودية، طبع اول، سال 1989م .

اما نصاری اصلاً اسناد را نمی شناسند وتنها در باب تحریم طلاق حکایت شده که با سند روایت دارند، واما علمای حدیث به این ویژگی این امت اهتمام زیاد بخرچ داده وآنرا از مهمترین مسائل دینی دانسته برای حفظ آن همت کامل گماشتند، هما نبود که در نتیجه این بذل جهد وتلاش بیدریغ علما حدیث رسول الله ﷺ در ادوار زمان وطول تاریخ حفظ وضبط گردید، وبدون اینکه شائبه در آن آمیزش یابد صاف وپاک به ما رسید ودر کتابهای صحیح تدوین یافت.

محمد بن ابی حاتم گفته است: **(إن الله أكرم هذه الأمة وشرفها وفضلها بالإسناد وليس لأحد من الأمم كلها قديمها وحديثها إسناد إنما هو صحف في أيديهم وقد خلطوا بكتبهم أخبارهم فليس عندهم تمييز بين ما نزل من التوراة والإنجيل وبين ما ألحقوه بكتبهم من الأخبار التي أخذوها عن غير الثقات، وهذه الأمة إما تنص الحديث عن الثقة المعروف في زمانه، المشهور بالصدق والأمانة عن مثله حتى تناهى أخبارهم ثم يبحثون أشد البحث حتى يعرفوا الأحفظ فالأحفظ والأضبط فالأضبط والأطول مجالسة لمن فوقه ممن كان أقل مجالسة ثم يكتبون الحديث من عشرين وجهاً أو أكثر حتى يهذبوه من الغلط والزلل ويضبطون حروفه ويعدوه عدًّا)**[39].

محمد بن ابی حاتم گفته است: (الله تعالی این امت را با اسناد گرامی داشته واو را شرف وفضیلت بخشیده است، وهیچ یک از امتها وملتهای پیشین وجدید اسناد موصول نداشته اند نهایت امر اینکه او راقی بوده در دستهای شان که اخبار خود را با کتابهای شان خلط کرده اند ونزد آنان تمیز وفرقی میان آنچه که از توراة وانجیل نازل شده ومیان آن اخبار وحکایات که از مردان غیر ثقه گرفته اند وجود ندارد واین امت {مسلمه} را که الله تعالی او را به پیغمبرش شرف وعزت بخشیده است حدیث را تنها از شخص معتمد که در زمانش به صداقت وامانتداری معروف بوده واز شخص همانند خودش روایت نموده و تا پایان سند که اخبارشان منتهی می گردد {همین گونه بوده} اخذ می دارند سپس به بحث وکنجکاوی {پیرامون آن حدیث} می پردازند تا راویانی را که حفظ وضبط شان بیشتر است بشناسند وهم آنهایی را شناسایی نمایند که نشست وبرخاست شان با کسانی بالاتر از ایشان نسبت به کسانیکه این نشست با ایشان

(39) فتح المغيث 3/3 .

کمتر است ؛ سپس حدیث را از بیست طریق وسند وبشتر از آن روایت می کنند تا کاملاً از خطا و غلطی پاک وتصفیه نمایند وحروف آنرا نیز ضبط وشکل می دهند ودقیقاً در شمار واحصائیه می آورند) ؛ واناجیل که همین اکنون در میان نصاری متداول است هیچ چیز از آنها دست کم هفتاد سال پیش از گذشت بالا بردن مسیح علیه السلام به سوی آسمان نوشته نشده است وهمه روایات آن خبرهای واحد منقطع است ازین سبب آن کتابهای آسمانی تحریف یافته وضایع شد بدانگونه اخبار درست وصحیح پیامبران آنان ازمیان رفته وجایش را دروغ دروغگویان ساخت ویافت فرصت طلبان واستثمار گران گرفت ؛ ازینرو اسناد با نقل شخص ثقه ومعتمد تا پیغمبر ﷺ از ویژگیهای این امت بوده وبر سائر امتها وملتها این امتیاز را حاصل کرده است.

پس اهتمام به اسناد در نقل اخبار از سنتهای موکد این امت بوده وشعاری از شعارهای آنست بدین لحاظ بر هر فرد مسلمان لازم است که در روایت احادیث واخبار به اسناد صحیح اعتماد نماید.

ابن تیمیه رحمه الله گفته است: **(والإسناد من خصائص هذه الأمة، ثم هو من خصائص الإسلام، ثم هو فى الإسلام من خصائص أهل السنة)**[40] اسناد از ویژگیهای اسلام سپس در اسلام از ویژگیهای اهل سنت است.

مبحث ششم: آغاز اسناد وپخش آن

الف: اکثر ریسرج گران واهل تحقیق بدین نظر اند که به تعقیب قیام فتنه اسناد آغاز یافت وبر نظر خویش به قول ابن سیرین استناد کرده اند که گفته است: **(لم يكونوا يسألون عن الإسناد فلما وقعت الفتنة قالوا سموا لنا رجالكم فينظر إلى أهل السنة فيؤخذ حديثهم وينظر إلى أهل البدعة فلايؤخذ حديثهم)**[41] علمای حدیث { در آغاز} از اسناد نمی پرسیدند وهنگامی که فتنه به وقوع پیوست می گفتند رجال {روایت} خویش را نام برید آنگاه به اهل سنت دیده حدیث شان گرفته می شد وبه اهل بدعت متوجه شده احادیث آنان را به قبول نمی گرفتند.

(40) منهاج السنة، 37/7 .
(41) المنهج المقترح لفهم المصطلح، 1/23 .

ناگفته نماند که در مورد تعین فتنه اختلاف نظر بین علما ودانشمندان وجود دارد که خلاصه آن ذیلا نگارش می یابد.

1) دکتور اکرم ضیاء العمری می گوید: مراد به فتنه ؛ فتنه کبری است که منجر به قتل عثمان رضی الله عنه شد.

2) عده ای دیگر می گویند: مراد از فتنه؛ قتل ولید بن یزید بن عبدالملک بن مروان است واین بخاطری که ابن جریر طبری قیام فتنه را در حوادث سال ۱۲۶ هـ ذکر کرده است[42].

3) رومبون مراد از فتنه، فتنه ابن الزبیر را دانسته وبه روایتی که مالک در موطا آورده استناد کرده است که در آن مالک فتنه زبیر را تذکر داده است[43].

با: و برخی دیگری از محقیقین به این نظر اند که آغاز اسناد به ربع اخیر قرن اول بر می گردد می گویند: اولین کسیکه اسناد را بکار برده محمد بن شهاب زهری می باشد، اصحاب این نظر فواد سزکین وکایتانی می باشد، وبه روایت که از مالک نقل شده اعتماد کرده اند مالک گفته است: **(أول من أسند الحديث ابن شهاب)[44].**

نخستین کسیکه حدیث را به سند ذکر نموده ابن شهاب است قول امام مالک صراحت دارد که نخستین کسیکه اسناد را در حدیث استخدام نموده امام زهری می باشد وراجع به آغاز وشروع اسناد این چند قولی از علماء نقل شده که مختصرا اشاره نمودیم.

ولی نگارنده به این نظر است که آغاز استعمال اسناد همزمان با روایت حدیث بوده است و روایت حدیث از روزگار پیغمبر ﷺ شروع شده است زیرا که درآن زمان صحابی که از رسول الله ﷺ حدیثی را می شنید به دیگری روایت می نمود؛ وصحابه به نوبت به مجلس پیامبر حضور می یافتند و صحابی

(42) المقترب فی بیان المضطرب، 123 .
(43) الشرح الکبیر، ج 2 ص 93 .
(44) مقدمة الجرح والتعدیل، ج ص 17 .

هر گاه گفتاری را از رسول الله ﷺ می شنید وبا کرداری را می دید ومی خواست که آنرا به دیگری برسانید می گفت: سمعت رسول الله ﷺ از رسول الله ﷺ شنیدم یا می گفت: رأیت دیدم ویا میگفت کنت جالساً (نشسته بودم) لیکن از آنجایی که اسناد مختصر بود وحتی غالباً بر صحابی کوتاه می گردید وگاهی هم ترک می نمودند ازینرو مسأله استعمال اسناد وکار برد آن برای برخی از محققین واضح نگردیده پنداشته اند که صحابه ورعیل اول اسناد را بکار نبرده اند واین امر منجر به اختلاف ایشان در قضیه تحدید آغاز اسناد نزد محدثان شده است.

مبحث هفتم: آغاز کار برد اسناد

قبلاً تذکر دادیم که آغاز اسناد همزمان با آغاز روایت حدیث شروع شده است صحابه رضی الله عنهم هنگامی که حدیث را از رسول الله ﷺ روایت می کردند آغاز به عبارتی می ساختند که از تحمل آن خبر می داد و گاهی عبارت واضح بود که این حدیث مباشرة از رسول الله ﷺ گرفته شده وگاهی بدین مطلب صراحت نداشت، واین امر بیشتر در احادیث صغار صحابه آشکار می شود مانند انس بن مالک وابن عباس وغیر آنان، بدین لحاظ بودن واسطه میان آنان ومیان رسول الله ﷺ در احادیث ایشان پر رنگ تر جلوه می نماید با آنکه امکان اخذ برخی از آنان از رسول الله ﷺ هم بعید انگاشته نمی شود والبته این نوع احادیث روایت شده (به واسطه) کمترین جانب احادیث را تمثیل می کند زیرا غالب در روایات صحابه روایت مباشر ومستقیم از رسول الله ﷺ است که جانب اکثر را تشکیل می دهد.

وهم ناگفته نباید گذاشت که مجموعه از احادیث در روزگار صحابه تدوین یافته بود مانند صحیفه عبدالله بن عمرو بن العاص که در حیات رسول الله ﷺ تدوین یافته بود وبنام الصادقة مسمی شده بود وعبدالله به آن می بالید که از رسول الله ﷺ مباشرة شنیده است، مجاهد گفته است: (**رأیت عند عبدالله بن عمرو ابن العاص صحیفةً فذهبت أتناولها فقال: مه یا غلام بنی محزوم، قلت: ما کنت تمنعنی شیئاً؟ قال: هذه الصادقة فیها ما سمعته من رسول الله ﷺ لیس بینی وبینها أحد**)[45].

---

(45) المحدث الفاصل، ص 366 .

مجاهد گفته است نزد عبدالله بن عمرو بن العاص نوشتهٔ را دیدم خواستم آنرا بگیرم گفت ای غلام بنی محزوم دست بردار، گفتم: تو این عادت نداشتی که چیزی را از من باز داری، گفت: این نوشته صادقهٔ است در آن احادیثی است که از رسول الله ﷺ بدون اینکه بین من و بین او شان کسی باشد مستقیماً شنیده ام؛ واز جمله آنانی که از رسول الله ﷺ مستقیماً نوشته است علی رضی الله عنه می باشد بخاری به سند خویش از ابی جحیفة روایت نموده که گفته است: **(قلت لعلی: هل عندکم کتاب؟، قال: لا إلا کتاب الله أو فهم أعطیه رجل مسلم ومافی هذه الصحیفة، قال: قلت: فما فی هذه الصحیفه؟ قال: العقل، وفکاک الأسیر، وألا یقتل مسلم بکافر)**[46].

ابو جحیفه گفت به علی گفتم: آیا نزد شما کتاب و نوشته یی وجود دارد؟ گفت: نه خیر مگر کتاب الله وفهمی که برای مرد مسلمانی داده شده، وآنچه که درین صحیفه است، گفتم: درین صحیفه چه تحریر یافته است گفت: دیت، ورهایی اسیر، واینکه مسلمان در برابر کافر کشته نشود.

وهمین طور ابن عباس وانس وجابر احادیث رامی نوشتند[47]، واز کسانیکه از رسول الله ﷺ مباشرة نوشته انس ابن مالک است، وهم از آنانی که با خود صحیفه وکتابی داشت ابو هریره است، عمرو بن امیة ضمری از پدرش روایت نموده که گفته است: **(تحدثت عن أبی هریرة بحدیث فأنکره فقلت: إنی سمعته منک، فقال: إن کنت سمعته منی فهو مکتوب عندی، فأخذ بیدی إلی بیته فأرانا کتباً کثیرة من حدیث رسول الله ﷺ فوجد ذلک الحدیث)**[48] از ابو هریره حدیثی را روایت نمودم ولی او آنرا نشناخت گفتم: من آنرا از تو شنیده ام، ابو هریره گفت: اگر از من شنیده باشی آن نزد من نوشته است، از دستم گرفت وبخانه اش برد وکتابها ونوشته های زیادی از حدیث رسول الله ﷺ را به ما نشان دا د.

عبدالعزیز بن مروان به کثیر بن مرة حضرمی نوشت همه احادیث را که از اصحاب رسول الله ﷺ شنیده ای به من بنویس مگر احادیث ابو هریره زیرا که او در نزدم موجود است.

---

(46) صحیح البخاری باب کتاب العلم، ج 1 ص 203 .
(47) شرح التبصرة والتذکرة، ج1 ص 149 .
(48) المستدرک علی الصحیحین للحاکم النیسابوری، ج 248/14 .

و بشیر ابن نهیک یکتن از تابعان ثقة گفته است: من هر آنچه از ابو هریرة می شنیدم مینوشتم وچون خواستم از او جدا شوم همه نوشته هایم را به او آوردم وگفتم: این احادیث است که از تو شنیدم گفت: آری[49] {وتایید کرد}.

این آثار دلالت برآن دارد که گروهی از صحابه احادیث خویش را در اوراق وصحیفه ها می نوشته اند واین اوراق و صحیفه ها از آنان به پسینیان و اولاد و فرزندانشان وبه روایان انتقال یافته است.

آنچه در بالا تذکر یافت این مطلب را تایید می کند که استعمال اسناد همزمان با روایت حدیث آغاز یافته مگر وابسته ساختن اسناد دوانحصار آن به تابعین وتبع تابعین عده ای را بدین گمان انداخته است که اسناد جز در وقت متأخر که تحدید به زمان فتنه شده مورد استخدام قرار نگرفته است.

و معنای این مطلب هم چنین نیست که همه مرویات صحابه رضی الله عنهم وروایات تا بعین التزام به ذکر اسناد داشته است چرا که برخی از آنان صراحت نموده که وی گاهی حدیث را به رسول الله ﷺ مرفوعاً می رساند ودر حالیکه آن حدیث را از ایشان مباشرة نگرفته است براء بن عازب می گوید: **(لیس کلنا کان یسمع حدیث رسول الله ﷺ، کانت لنا ضیعة وأشغال ولکن الناس لم یکونوا یکذبون یومئذ فیحدث الشاهد الغائب)**[50]. چنان نبود که ماهمگان حدیث رسول الله ﷺ را [مباشرة از ایشان] می شنیدیم ما اهل و اولاد وکار بار داشتیم ولی مردم در آن وقت دروغ نمی گفتند شخص حاضر به غائب روایت می کرد.

وانس ابن مالک نیز گفته است: **(لیس کل ما نحدثکم عن رسول الله سمعناه منه ولکن حدثنا اصحابنا ونحن قوم لا یکذب بعضهم بعضاً)**[51] همهٔ آنچه که از رسول الله ﷺ روایت می کنیم چنان نیست که آنرا از او شنیده ام ولی یاران ما به ما روایت کرده اند وما مردمی ایم که برخی به برخی دیگر دروغ نمی گوید. ولی باید گفت که امثال چنین احادیث اندک است با این بیان، آغاز به کار بردن راویان اسناد را در روایت، روشن می گردد.

---

(49) الأنوار الكاشفة، ج 1 ص 41 .
(50) الجامع لأخلاق الراوى، ج 1 ص 117 .
(51) المحدث الفاصل، ص 237 ، الكفاية فى علم الرواية، ص 385 .

مبحث هشتم: آغاز الزام راویان به ذکر اسناد

مقصود از آغاز الزام راویان به ذکر اسناد همان فترۂ زمانی است که سامعین بر راویان لازم می ساختند که اسانید خویش را یاد آور شوند که آیا حدیث را از رسول الله ﷺ مباشرتاً ومستقیماً شنیده اند ویا اینکه یک یا چند واسطه در بین وجود داشته است؟

ونخستین کسیکه راویان را به ذکر أسانید شان وادار نموده و یاد آوری اسناد را در روایت لازمی گردانید تعدادی از صحابه بودند که در رأس شان ابوبکر صدیق قرار داشت، قبیصة بن ذؤیب روایت نموده گفته است: **(جاءت الجدة إلى أبى بكر الصديق تسأل ميراثها فقال لها: مالک فی کتاب الله شیئ وما علمت لک فی سنة رسول الله شيئاً فارجعی حتی أسأل الناس، فسأل الناس، فقال المغيرة بن شعبة: حضرت رسول الله ﷺ أعطاها السدس، فقال أبو بكر: هل معک غیرک؟ فقام محمد بن مسلمة الأنصارى فقال مثل ما قال المغيرة بن شعبة فأنفذه أبوبكر)**[52].

ترجمه: جده یی (مادر پدر) نزد ابوبکر صدیق رضی الله عنه آمد که خواستار میراثش بود ابوبکر برایش گفت: در کتاب الله حکمی برای تو نیست ودر سنت رسول الله ﷺ هم من چیزی را برای تو به خاطر ندارم تو برگرد تا از مردم [درین مورد] بپرسم آنگاه از مردم پرسید مغیرة بن شعیه گفت: من به حضور رسول الله ﷺ بودم که برای جده سدس (۶/۱) میراث را دادند، ابوبکر گفت: آیا با تو کسی دیگری هست؟ محمد بن مسلمة نیز همانند قول مغیرة بن شعبه اظهار کرد، آنگاه ابوبکر سدس را مورد انفاذ قرار داد.

وعمر رضی الله عنه نیز به همین شیوۂ ابوبکر عمل نمود داستان عمر با ابو موسی اشعری در حدیث: **(اذا سلم أحدكم)**[53] معروف است که عمر از ابو موسی درین روایت شاهدی خواست تا بر روایت خوب تأکد نماید ومغیره ابن شعبه روایت نموده گفته است: **(أن عمر استشارهم فی املاص المرأة يعنى السقط فقال له المغيرة قضى فيه رسول الله ﷺ بغرة، فقال له عمر: إن كنت صادقاً فأت أحداً يعلم ذلک، قال: فشهد محمد بن مسلمه أن رسول الله ﷺ قضى بذلک)**[54]

(52) تلخیص الحبیر فی تخریج أحادیث الرافعی الکبیر، ج 4 ص 54 .
(53) توجیه النظر إلى أصول الأثر، ج 1 ص 61 .
(54) کشف المشکل من حدیث الصحیحین، ج 1 ص 1095 .

عمر رضی الله عنه از مردم راجع به حکم زنی که سقط جنین نماید {یعنی طفل خود را بسبب تعدی کسی بیاندازد} مشوره نمود مغیره برایش گفت پیغمبر ﷺ در مورد آن به یک غلام یا کنیز حکم کرده اند، عمر گفت: اگر تو درین قول خویش راست می گویی کسی را بیاور که به آن آگاهی داشته باشد [وگواهی دهد] آنگاه محمد بن مسلمه شهادت داد که رسول الله ﷺ درین مورد چنین فیصله کرده اند.

این کار ابوبکر وعمر رضی الله عنهما درین مثالهای که ذکر شد بیانگر آنست که باید اسناد راویان واضح بوده وایشان ملزم به ذکر اسناد می باشند وهر چند که هدف ابوبکر وعمر تأکد از صحت روایت و صحت نسبت آن به رسول الله ﷺ است وچون این کار دأب وعادت آنها بوده لذا می توان عصر آنها را آغاز الزام راویان به ذکر اسناد قلمداد کرد.

مبحث نهم: التزام راویان به ذکر اسناد

پس از آنکه مبدأ الزام راویان به ذکر اسناد نشر وشیوع یافت وطلاب علم حرجی در آن احساس نمی کردند وجایگاه اسناد واضح و نیاز به ذکر آن برای مردم روشن شد راویان دریافتند بهتر آنست که بجای سؤال وپرسش طلاب علم از اسناد واستفسار از رجال حدیث ذکر اسناد را بر خود بعد از متن یا پیش از متن لازمی گردانند. بگونه مثال:

اعمش عادت داشت که بسا حدیث را حکایت می کرد سپس می گفت: رأس المال باقی مانده است: **(حدثنی فلان...)**[55] یعنی این حدیث را فلانی به من روایت کرده است واعمش چنین التزام واهتمام به ذکر اسناد داشته آنرا پس از متن ذکر می نمود وآنرا رأس المال می نامید تا نظر طلاب را به آن جلب نماید.

حماد بن سلمه می گوید: ما نزد قتاده می آمدیم و او می گفت: **(بلغنا عن النبی ﷺ وبلغنا عن عمر وبلغنا عن علی ولا یکاد یسند)** از پیغمبر ﷺ به ما رسیده واز عمر به ما رسیده و از علی به ما رسیده، حدیث را به سند بیان نمی کرد، وهنگامی که حماد بن ابی سلیمان به بصره قدوم آورد او می گفت: **(حدثنا ابراهیم**

(55) مباحث فی الحدیث المسلل، ج 4 ص 6 .

وفلان و فلان)، ابراهیم وفلانی وفلانی به ما حدیث گفته است، واین خبر که به قتاده رسیده قتاده نیز شروع نموده می گفت: **(سمعنا مطرقاً)** از مطرق شنیده ایم **(وسألت سعید بن المسیب)** از سعید بن مسیب پرسیدم **(وحدثنا انس بن مالک)** انس بن مالک به ما حدیث گفته است بدین ترتیب از اسناد خبر می داد وازین کار حماد بن سلیمان روشن می شود که حماد ملتزم به ذکر اسناد بوده وقتاده نیز بعد از آنکه به این کار التزام نداشت به آن شروع نمود.

ناگفته نماند که محدثین درین مرحله تنها به التزام ذکر اسناد اکتفا ننموده بلکه برخی از آنان – کسیکه سماع حدیث را بدون ذکر اسناد خواستار می شد – سخت بروی رد وانکار می نمود، سفیان بن عینیه می گوید: **(حدث الزهری یوماً بحدیث فقلت له: هاته بلا إسناد، فقال: أترتقی السطح بلا سلم).**(56) زهری روزی حدیث را بیان کرد گفتم: این حدیث را بدون ذکر اسناد به من بده، زهری گفت: آیا بدون نردبان (زینه) در بام بالا می روی. زهری اسناد رابه منزله نردبان که رسیدن به بالای بام بدون آن ممکن نیست قرار داد وهم باید گفت که درین مرحله ذکر اسناد والتزام به آن یگانه بر محدثین منحصر نماند بلکه به اهل علم و دانشمندان علوم دیگر چون فقه، عقیده، تاریخ، لغت وادب نیز سرایت کرد واین امر از کتابهای که درین مرحله راجع به این علوم ومعارف تألیف یافته اند واضح می شود که اکثر آنها اخبار ومسائل خویش را به اسناد آغاز کرده اند.

فشرده مطلب اینکه استخدام وکار برد اسناد ونشر وظهور آن سه مرحله را در برگرفته است:

1) آغاز و ذکر اسناد که همزمان با روایت حدیث شروع شده است.
2) ملزم ساختن راویان به ذکر اسناد است واین مرحله نیز در روزگاران صحابه آغاز شد وپرچم آنرا نخست ابوبکر صدیق سپس عمر سپس علی رضی الله عنه برا فراشته اند.
3) التزام خود راویان به ذکر اسانید شان می باشد که این مرحله بعد از دو مرحله دیگر شروع شده است.

(56) تدریب الراوی بشرح تقریب النووی، ج 2 ص 61 .

خاتمه ونتیجهٔ بحث

آنچه از موضوعات و مضامین که درین بحث مورد بررسی وتحقیق قرار گرفت نکات ذیل به دست می آید:

1) ضرورت سند برای قبول روایات.

2) روایاتی که مبتنی بر سند صحیح نباشد قابل پذیرش نیست.

3) سند واسناد بزرگترین وسیلهٔ رد باطل باطل گرایان والحاد ملحدان وبدعت مبتدعان است.

4) مدار صحت حدیث بر صحت سند واتصال آن می باشد.

5) علمای حدیث اهتمام زیاد به سند نموده و آنرا به مثابهٔ دین خوانده اند.

6) اسناد نقش بزرگ واساسی برای حفظ منار اسلام دارد.

7) اسناد از خصوصیات وویژگیهای امت اسلامی بوده امت ها وملت های دیگر در نقل روایات واحکام مذهبی ودینی خویش اسناد متصل ندارند.

8) آغاز استعمال وکار برد اسناد همزمان با روایت حدیث شروع شده است.

9) مجموعهٔ از احادیث در روزگار صحابه توسط برخی از صحابه مانند عبدالله بن عمرو، علی بن ابی طالب، ابن عباس، ابوهریرة وانس بن مالک تدوین یافته است.

10) وادار سازی راویان به ذکر اسناد در عصر صحابه صورت گرفته که قافله سالار آنان ابوبکر وسپس عمر بوده اند.

11) همزمان با پایان یافتن عصر صحابه وشروع قرن دوم مرحله التزام راویان به ذکر اسناد به میان آمده که راویان در روایت خویش ذکر اسناد را بر خویش لازم گردانده اند.

12) کتابها، رسالها، مقالات، بحث های بیشماری راجع به اهمیت اسناد از طرف علما نوشته شده که کتابخانه های اسلامی امروز غنامند گردیده است.

فهرست مراجع ومآخذ

1 - الإلماع إلى معرفة أصول الرواية وتقييد السماع، قاضى عياض بن موسى اليحصبى دار التراث، المكتبة العتيقة – القاهرة / تونس، تحقيق: السيد أحمد سقر.

2 - الأنوار الكاشفة لما فى كتاب أضواء على السنة من الزلل والتضليل والمجازفة، تأليف: عبدالرحمن ابن يحيى المعلمى اليمانى،عالم الكتاب – بيروت، 1982 م.

3 - بحوث فى تاريخ السنة المشرفة، دكتور أكرم ضياء العمرى، طبع بساط – بيروت سنة 1984/1405.

4 - تحرير علوم الحديث، تأليف: عبدالله الجديع، ملتقى أهل الحديث.

5 - تحقيق الرغبة فى توضيح النخبة، تأليف: عبدالكريم بن عبدالله الخضير.

6 - تدريب الراوى بشرح تقريب النواوى، تأليف: عبد الرحمن بن أبى بكر السيوطى، طبع مكتبة الرياض الحديثه – الرياض، تحقيق: عبدالوهاب عبدالطيف.

7 - التلخيص الحبير فى تخريج أحاديث الرافعى الكبير، تأليف ابن حجر العسقلانى، طبع دار نشر الكتب الإسلاميه، لاهور – باكستان.

8 - التمهيد لما فى الموطاء من المعانى والأسانيد، تأليف: أبي عمر يوسف بن عبدالله بن عبدالبر، الناشر: وزارة عموم الأوقاف والشئون الإسلامية – المغرب 1387 هـ، تحقيق: مصطفى بن أحمد العلوى محمد بن عبدالكريم البكرى.

9 - توجيه النظر إلى أصول الأثر، تأليف: طاهر الجزائرى الدمشقى، الناشر: مكتبة المطبوعات الإسلامية – حلب، الطبعة الأولى 1416 -1995 م، تحقيق: عبدالفتاح أبوغدة.

10 - التوضيح الأبهر لتذكرة ابن الملقن فى علم الأثر، تأليف: محمد بن عبدالرحمن بن محمد بن أبى بكر السخاوى، طبع: مكتبة أصول السلف السعودية، الطبعة الأولى 1418هـ، تحقيق: عبدالله بن محمد عبدالرحيم البخارى.

11 - جامع الأصول من أحاديث الرسول، تأليف: أبي السعادات ابن الأثير، طبع ونشر: مكتبة الحلوانى – بيروت، سنة الطبع 1389 هـ .

12 - الجامع لأخلاق الراوى و آداب السامع، تأليف: خطيب البغدادى.

13 - دائرة المعارف الإسلامية، أحمد الشنطناوى، إبراهيم زكى خورشيد وعبدالحميد يونس، المراجعة: الدكتور محمد مهدى علام، طبع دار المعرفة، بيروت – لبنان.

14 - شرح نظم اللؤلؤ المكنون للحافظ الحكمى، شرحه: عبدالكريم بن حميد الخضير.

15 - شرح المواهب، لشهاب الدين أحمد بن محمد بن أبى بكر القسطلانى.

16 - التعريفات الندية على المنظومة البيقونية.

17 - الشرح الكبير: تأليف: أبي البركات در فقه مالكى، مصدر الكتاب: موقع يعسوب وموقع الوراق.

18 - الصحاح فى اللغة، تأليف: الجوهرى.

19 - صحيح البخارى، تأليف: محمد بن إسماعيل البخارى، جمعية المكنز الإسلامى، وزارة الأوقاف المصرية.

20 - فتح المغيث شرح ألفية الحديث، تأليف: الإمام شمس الدين محمد بن عبدالرحمن السخاوى، طبع دار الكتب العليمة – لبنان، الطبعة الأولى، 1403هـ.

21 - فرهنگ بزرگ جامع نوین عربی، تالیف: احمد سیاح، چاپ نهم، تهران.

22 - كشف المشكل من حديث الصحيحين، تأليف: أبي الفرج عبدالرحمن ابن الجوزى، طبع: دار النشر، دار الوطن – الرياض، 1418 – 1997 م.

23 - كتاب المجروحين، تأليف: محمد بن حبان البستى، طبع دارالوعى – حلب.

24 - الكفاية فى علم الرواية، تأليف: الخطيب البغدادى، مصدر الكتاب: موقع جامع الحديث.

25 - مباحث فى الحديث المسلسل: رساله ماستری توسط احمد ایوب محمد عبدالله الفیاض به اشراف: د/ مکی حسین حمدان الکبیسی.

26 - منهاج السنة النبوية فى نقض كلام الشيعة والقدرية، تأليف: أحمد بن عبدالحليم بن تيميه الحرانى، تحقيق: د/ رشاد سالم، الناشر مؤسسه قرطبة، الطبعة الأولى 1406 هـ.

27 - معرفة علوم الحديث، تأليف: الحاكم النيسابورى، طبع: المكتب النجدى – بيروت.

28 - المستدرک على الصحيحين، تأليف: أبي عبدالله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابورى، دار الكتب العليمة – بيروت، الطبعة الأولى، 1411 هـ.

29 - المحدث الفاصل بين الراوى والواعى، تأليف: الرامهرمزى، مصدر الكتاب: موقع جامع الحديث.

30 - مقدمة الجرح والتعديل، تأليف: أبي محمد عبدالرحمن بن أبى حاتم الرازى، طبع دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان.

31 - المقترب فى بيان المضطرب، تأليف: أحمد بن عمر بن سالم بازمول، مصدر الكتاب: موقع صيد الفوائد او موقع مشكاة الكتب الإسلامية.

32 - مقدمة صحيح مسلم، تأليف: مسلم بن الحجاج، أبي الحسن القشيرى النيسابورى.

33 - المنهج المقترح لفهم المصطلح، تأليف: الشريف حاتم بن عارف العونى، مصدر الكتاب: ملتقى أهل الحديث.

34 - النهاية فى غريب الحديث والأثر، تأليف: أبي السعادات المبارک بن محمد الجزرى، الناشر: المكتبة العليمة – بيروت 1399 هـ / 1979 م، تحقيق: طاهر أحمد الراوى – محمود محمد الصنامى.

35 - الوجازة فى الإثبات والإجازة، تأليف: ذياب بن سعد آل حمدان الغامدى، مصدر الكتاب: موقع شبكة نور الإسلام.

36 - الوضع فى الحديث، تأليف: عمر فلاتة، طبع بيروت.

* * *

ملخصات البحوث باللغة العربية

• ملخص بحث " أهمية الحديث النبوي في تفسير القرآن الكريم وتشريع الأحكام " :

تناول هذا المقال قضية "أهمية الحديث النبوي الشريف في تفسير القرآن الكريم وتشريع الأحكام"، فإن الله تعالى جعل النبي ﷺ مفسراً للقرآن الكريم بالإضافة إلى تبليغ رسالة الله إلى خلقه، و المراد بتفسير القرآن الكريم هو توضيح أحكامه، ومن هنا يحتاج المسلمون إلى تفسير الرسول ﷺ للقرآن الكريم.

فإن الحديث النبوي الشريف يفسر القرآن الكريم من جميع النواحي، مثل بيان المجمل، و تقييد المطلق، و توضيح المبهم، و تخصيص العام، و إزالة الوهم والإشكال، و تحديد الناسخ والمنسوخ. ولو لم يرجع المسلم إلى تفسير النبي ﷺ للقرآن الكريم لما أمكن له أن يعرف تفاصيل أركان الإسلام مثل الصلاة والزكاة والحج والصوم وغيرها.

والحديث ـ إلى جانب تفسيره للقرآن الكريم ـ مصدر مستقل للتشريع كذلك، فالتحليل والتحريم الواردان في الحديث مبنيان على الوحي الإلهي و من هنا يعتبر ذلك من عند الله عز وجل.

• ملخص بحث " الخلفية الفكرية للحضارة الغربية ... " :

تناول الباحث في هذا المقال الخلفية التاريخية والفكرية للحضارة الغربية، كما تناول الظروف التي نشأت فيها الحضارة الغربية، و بيّن أنها نشأت كردّة فعل للنصرانية المحرفة المسيطرة على أوروبا في العصور الوسطى، و أن نصرانية القرون الوسطى هي غير الديانة التي جاء بها عيسى عليه السلام، بل النصرانية هي صورة محرفة للديانة التي جاء بها عيسى عليه السلام، وتم تحريفها بيد بولس إلى جانب مجموعة من العوامل والأسباب.

وتلك النصرانية المحرفة لما كانت مبنية على آراء الناس و أفكارهم لم تتمكن من مسايرة التقدم العلمي و التطور الفكري ومن هنا تصدت لأي تقدم في العلوم والأفكار، وحاولت أن تحجر على عقول الناس، وحاولت أن تستبد بالأمر دون الناس، ولما رفض المفكرون والعلماء الانقياد لحكم الكنيسة مارست ضدهم جميع أنواع الظلم والاعتداء، و لما زاد الظلم و الاعتداء الكنسي على الناس هبوا جميعا ضدها، و بدل أن تكون قيامها ضد النظام الكنسي فقط وسعوا دائرتها و جعلوها حربا على مطلق التدين والالتزام بالدين، ومن هنا بدأت تسقط في وحل الإلحاد، هذا هو الجزء الأول من البحث والجزء الثانى سينشر فى العدد القادم باذن الله تعالى.

● ملخص بحث " مفهوم التجديد " :

هذه الدراسة تناولت "مفهوم التجديد" بالبحث، تحدث الباحث في البداية عن المعنى اللغوي لكلمة "التجديد" فذكر كل المعاني الواردة للكلمة في المعاجم اللغوية، ثم ذكر المعاني الواردة للكلمة في القرآن والسنة، و على أساس هذه المعاني كلها تم توضيح المعنى الاصطلاحي لهذا المصطلح، ولمزيد التوضيح ذكر الباحث بعض الخصائص لمصطلح التجديد في مصطلح الشرع، و أكد الباحث على أن تلك الخصائص يجب أن تؤخذ بعين الاعتبار في تحديد مفهوم التجديد، ثم جمع الباحث أقوال مجموعة من العلماء القدامى والمعاصرين في تعريف التجديد، و في ضوء تلك الأقوال ذكر الباحث مجالات التجديد في الإسلام، و ذكر لتأييد ذلك قرارات بعض المؤتمرات العلمية إلى جانب أقوال بعض العلماء المعاصرين.

● ملخص بحث " أهمية السند والإسناد في الإسلام " :

هذا البحث تناول موضوع "أهمية الإسناد في الإسلام"، تناول البحث في البداية المعنى اللغوي لكلمتي "السند" و "الإسناد"، ثم تطرق لبيان المعنى الاصطلاحي للسند، و بيان الفرق بين "السند" و "الإسناد"، ثم تحدث الباحث عن مكانة السند والإسناد في الإسلام في ضوء أقوال العلماء، و تناول الباحث بعد ذلك أن السند و الإسناد من خصائص أمة الإسلام، ثم تطرق الباح إلى الخلفية التاريخية

للإسناد في الإسلام، و أن الإسناد مر بعدة مراحل منها مرحلة إلزام الرواة بذكر أسانيدهم، ثم مرحلة التزام الرواة بذكرها، و أورد لكل ذلك أمثلة، وفي نهاية البحث ذكر نتائج البحث ملخصة مرتبة.

● ملخص بحث " الصحة العقلية في أفغانستان " :

بينما تستمر الحرب في أفغانستان، كان هناك تحد واضح في تقديم الخدمات الطبية الملحة على أساس إعطاء الأولوية لحاجة الأمراض والإصابة الحالية، تركيزاً على هذا قد أعطي اهتمام قليل لآثار الحرب على الصحة العقلية، هذه الورقة الموجزة تهدف إلى تسليط الضوء على مدى انتشار الأمراض العقلية في أفغانستان، تحدد المشاكل الأكثر شيوعاً، وتقدم الاقتراحات الاستراتيجية لتطوير خدمات الصحة العقلية.

❋ ❋ ❋

SALAM Higher Education Institution
Kabul - Afghanistan

SALAM

Simi annual journal

Vol# 01 Issue 02 Sep. 2011 -March 2012

A journal of Salam Higher Education Institution
Kabul, Afghanistan

SALAM

A research journal, Concerned with publishing research papers from all fields of knowledge after evaluation, issued by Salam higher education institution in Kabul, Afghanistan

First year, second issue, Sep. 2011 -March 2012

Address

All correspondence should be addressed to the editor

Salam Higher Education Institution, Traffic Square, Kabul, Afghanistan

Cell. 0093788314991 - 0093787381529

Salam Higher Education Institution (Kunduz branch)

Walayat Road, Haji Miray Street, Kunduz City Afghanistan

Tel. 0093512001325

cell. 0093786009500 - 0093772828760

E-Mail. salammagazine.edu@gmail.com

Website. salam.edu.af

SALAM Higher Education Institution
Kabul - Afghanistan

SALAM

Simi annual journal

Vol# 01 Issue 02 Sep. 2011 -March 2012

A journal of Salam Higher Education Institution
Kabul, Afghanistan

بسم الله الرحمن الرحيم

Editorial Board

Editor in chief

Shafeequllah Ameen
(president Salam higher education institution)

Editor

Dr. Misbahullah Abdulbaqi
Associate professor faculty of Shariah & Law (SHEI)

Members of editorial board:

1- Pro. Dr. Muhammad Ismaa'il Labib Balkhi VP (Acad) SHEI

2- Dr. Rafiullah Ata VP (Admin) SHEI

3- Wazeer Muhammad Saeedi Dean Faculty of Shariah & law

4- Ismatullah Sharia'ti Dean faculty of law & political sciences

5- Dr. Abdulbaqi Abdulkabeer head department judiciary & advocacy

6- Dr. fazlul Hadi Wazeen head department of Islamic culture

7- Dr Inayatullah Khalil Hadaf head department political sciences

8- Dr. Abdussboor Fakhri head department of Arabic Language

9- Muhammad Naeem Jalily head department of Islamic Studies

Guests of this issue

- **Dr Feryad Hussain**
  Assistant professor department of Psychology International Islamic University Malaysia.

- **Dr. Abdul Quddus Raji**
  Assistant professor faculty of Shariah Kabul University Afghanistan

- **Dr. Misbahullah Abdulbaqi**
  Associate professor faculty of Shariah and law Salam higher education institution & editor of Salam simi annual journal of Salam higher education institution - Kabul - Afghanistan

- **Dr. Abdul Baqi Abdul Kabeer**
  Associate professor faculty of Law and Political Sciences head department judiciary & advocacy Salam higher education institution

- **Pro. Dr. Muhammad Ismaa'il Labib Balkhi**
  Professor & Vice president (Academic) Salam higher education institution Kabul -Afghanistan

Contents

English articles

◆ **Preface** .... **1 - 14**

◆ **Mental Health in Afghanistan**
Dr. Feryad Hussain .... **15 - 21**

◆ **Abstracts (English)** .... **23 - 26**

◆ **Abstracts (Arabic)** .... **163 – 165**

Pashtu and Persian articles

◆ **Importance of Hadith in the interpretation of the Holy Qur'an & Legislation**
Dr. Abdul Quddus Raji .... **19 - 39**

◆ **Intellectual and historical background of Western civilization and its impacts**
Dr. Misbahullah Abdulbaqi .... **41 - 111**

◆ **The concept of renovation**
Dr. Abdul Baqi Abdul Kabeer .... **113 - 140**

◆ **The importance of attribution in Islam**
Pro. Dr. Muhammad Ismaa'il Labib Balkhi .... **141 - 162**

* * *

Preface

By: Dr. Misbahullah Abdulbaqi

Associate professor faculty of Shariah and law Salam higher education institution
& editor of Salam simi annual journal of Salam higher education institution

Kabul - Afghanistan

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين، وعلى آله و أصحابه ومن دعا بدعوته أجمعين، و بعد.

The Process of Higher Education and the Problem of Quality :

Salam Higher Education Institution (SHEI) has been established to provide sons and daughters of this nation with quality education along with quality rearing in a comfortable and academic atmosphere. SHEI continuously endeavors to provide the opportunity of quality education, as stipulated in its mission statement, to its students. Meanwhile, it believes that one flower does not bring the spring; hence, all the universities, institutions of higher education, and the Ministry of Higher Education shall take effective steps to save the nation from the destructive problem of non-quality education. Salam Research Journal presents, in its second issue, some brief suggestions in this regard, asking Allah Almighty to render them beneficial.

There is no doubt that higher education in Afghanistan has developed immensely in terms of number in recent years-the number of public and private universities and institutions of higher education exceeds one hundred, and it enrolls nearly all graduates who have successfully completed the secondary education. That is an excellent development; however, besides this numerical progress the major problem that all of these institutions are grappling with is the problem of the low quality of

education. This fundamental problem has numerous and diverse causes and if all stakeholders of the educational field fail in taking serious action, all expectations for the prosperity of the people of Afghanistan will turn into disappointment and the dream for the advancement and development of the country will remain a dream. The only solution for this problem lies in the eradication of its causes that are briefly described below:

First: Non-standard secondary education: The primarye cause of this problem is the non-standard education provided to students at primary, middle and secondary levels. In these levels, mostly the focus is on number this is while the quality of education is almost neglected. This is itself a vast subject that needs to be researched and discussed. When such unqualified students are enrolled in institutions of higher education, the quality of education in these institutions will be automatically badly affected.

Second: Unsound competition in enrollment of students: The second cause of this problem is the prevalence of inappropriate contest and Unsound competition among private institutions of higher education in enrollment of larger number of students. The Ministry of Higher Education also encourage this contest in an intention to let more and more students be enrolled in these institutions. As a result, all standards, starting from (Concours) entry test to graduation of a student, are disregarded, because the goal of these institutions is to increase the number of students and adherence to standards prevents it.

Third: Lack of a national strategy for education: Afghanistan lacks national educational policy and planning. Any student graduated of secondary education turns toward higher education while we are in need of such an allocation of students that assigns a number of talented students to higher education and a number to vocational institutions so that to provide artisans to the society. The students who do not qualify for these two fields shall turn to practical life in the society. Besides this,

the country lacks proper planning to show what number of students we need in which disciplines in coming years so that to distribute students in a balanced manner among different fields of study and to curb the way of pooling of students in a few disciplines. The government shall take practical steps (by providing scholarships) toward encouraging students to fields of study that are needed by the society but disliked by students.

Fourth: Busyness of students and three-shift operation of institutions: Students do not spend enough time with their teachers and professors and hence the opportunity to interact with other students and exchange ideas and views with each other does not exist. The students do not give enough time to writing the papers and assignments in different subjects they are charged with by their teachers and professors. This of course leaves negative impact on quality of students. In fact the fundamental cause of this issue is that majority of students (especially students of private institutions) are busy with their jobs and practical chores and spend only their redundant time on education which results in their little interest in learning. Students pass only three to four hours in class and hence are obliged to follow lectures immediately one after another. This leaves no room for students to interact with their teachers and professors on different problems. Research has shown that students learn more from post-lecture discussion than from the lecture itself. This surely affects quality of education.

Fifth: Gaps in rules and regulations and non-implementation of rules and regulations: In fact rules and regulations generally plays fundamental role in keeping the process of education standard. In Afghanistan, we face two problems: first, rules and regulations are faulty and imperfect, are faulty, non-standard and contradictory in many areas. Moreover, the Ministry of Higher Education demands the implementation of credit hours system which is unfamiliar to absolute majority of institutions. The second fundamental problem is that institutions of higher education are even not ready to implement the existing regulations. Policies and regulations on students' attendance,

prevention of cheating, failing in exams, etc actually do not get a chance to be observed. Hence, once enrolled, everyone gets degree from these institutions. This badly affects quality of education.

Sixth: Lack of students' familiarity with languages: There are a number of fields of study that in its very nature require students to use its original references. This requires students to be familiar with language of the reference books. However, most students are unacquainted with these languages. If an institute comes to the fore to implement a preliminary course of the foreign language that is required for the discipline in question, students are not ready to spend their time on such initiative because it oblige student to spend five years for them to obtain the bachelor degree they can get the same degree in four years from other institutions- so they are not ready at all for this.

Seventh: Lack of necessary educational resources and tools: Most institutions of higher education do not have the resources that are necessary for quality education such as laboratories, libraries, well-equipped hospitals, agricultural farms and most importantly own premises and facilities. It is the responsibility of the government to provide necessary land to those institutions that meet the necessary requirements so that to solve this problem.

Eighth: Appointment of non-qualified persons as teachers: Most institutions of higher education do not appoint experienced and higher degree holder persons as teachers and professors as they expect more privileges. Instead, they appoint persons who are in low level in terms of capability or experience. In some cases the management and students lack the ability to distinguish between capable and incapable teachers. This leads to low quality education.

Ninth: Absence of full-time teachers and professors: Majority of institutions of higher education do not have their own full-time teachers and professors. Almost all institutions depend on a limited number of

teachers and professors. One teacher teaches in four, five institutions and tries to teach too much subjects that are beyond the ability of an ordinary human being. One person cannot teach four, five subjects related to different fields of study. However, this issue is common in our country. The institutions of higher education depend on such teachers and professors due to certain problems or due to insufficient number of teachers and professors. They do not try to find their own full-time teachers and professors. Moreover, teachers and professors too do not want to work full-time with a single institute because on the one hand they are in search of more and more financial privileges and on the other hand they are not sure about their job security with these institutions-they can be terminated anytime and without availability of an authority to complain to! When full-time teachers and professors do not exist, it is impossible to work on the improvement of students' quality outside the classroom. In such case, teachers and professors believe that it is enough to just deliver lecture inside the classroom. Neither they charge students with homework nor they task them with writing assignments. Part-time teachers and professors even do not feel that the institute they teach in is their own and hence its weakness and strength both are attributed to them.

Tenth: Inappropriate methods of instruction: As no effective work has been done to equip teachers and professors of institutions of higher education with effective methodology of instruction and teaching, all instructors here are satisfied with just delivering a lecture and dictation of information thereby not distinguishing between a school student and a university student. As a result, the talents of students remain dormant which leads to a deteriorating students' quality as well as quality of education.

Eleventh: Teachers and professors cannot accomplish their outside lecture hall duties and responsibilities: When instructors, teachers and professors are busy to this extent, it is impossible for them to perform their all other educational responsibilities that lie with them such as writing academic papers; updated study in relevant field and adjusting with new

theories and discoveries; vetting homework of their students precisely; contributing to improvement and development of curriculum; allocating time for interaction with their students outside the classroom; checking projects and monographs of students (papers that are written upon graduation from bachelor course); and other academic activities. If teachers and professors are invited to a departmental meeting, they are expecting privileges-many of them are simply lacking the sense of obligation and responsibility. This is indeed a fundamental cause of the low quality education.

Twelfth: Teachers and professors do not content and bound themselves with their academic field of specialization: The fields of specialization of instructors are usually disregarded in institutions of higher education. Specialist in one field is assigned to teach classes in another field of specialization. Teachers and professors too do not refrain from doing so and even refrain from admitting the fact that they are not specialists of the field in question because doing so will jeopardize their material benefits. Sometimes it is possible for some distinguished teachers and professors to teach subjects close to their field of specialization, but disregarding specialization in general is also considered a major cause of low quality of education.

Thirteenth: incompetent and unqualified persons are vested with the responsibility of institutions of higher education : Especially in private educational sector, the persons that do not hold degrees above bachelor (heads of institutions of higher education, Deans, Head of departments and other key positions are among them) are vested with the the responsibility of many institutions. Likewise, in public sector these posts are assigned to persons though they've got academic promotions, but lack higher education. Such persons lack the necessary experience and vision to manage institutions of higher education; they do not know what kind of graduates they expect from these institutions. All this continually pushes the quality of higher education towards an abyss. As the Arabic maxim says: (فاقد الشيء لايعطيه) one can't give what he himself

lacks. Sometimes a talented and distinguished person is appointed as head of an institute just on the paper, however, administration and academic affairs of institutions of higher education are managed by persons who themselves are in need of higher education.

Fourteenth: numerousness institutions of higher education: Another cause of low quality of education is abundance of institutions of higher education. Currently, the total number exceeds one hundred while we have fewer managerial experts and insufficient resources. We are already grappling with the problem of deficit in number of academicians. This problem is exacerbated by the increasing number of institutions of higher education. In order for the newly secondary schools' graduates to pursue higher education, it was necessary that the government shall have worked on the expansion and development of those institutions that have proved themselves as well established institutions.

Fifteenth: Political interventions and cronyism: Political interventions in establishment of universities and institutions of higher education as well as influence of parliamentarians, public officials, security organs and others on the results of Entry Test Exams and other exams is another major cause of the low quality of education. Disregarding rules and regulations in daily activities and accomplishing them based on favoritism and cronyism leads to decay in society. When this disease spreads into the field of education, the prognosis is poor and the impacts are fatal.

Sixteenth: Lack of cooperation by the government: It is a fact that we are passing a process of remaking the society. We have to remake the society that is ruined materially and morally. The role of education, especially higher education, is very fundamental in this regard. Private sector came forward to contribute to the process and established a number of institutions of higher education. The government shall have cooperated, those private institutions of higher education that have proved themselves as established institutions during the last couple of

years, in building their own premises and facilities. However, the government doesn't play the role that it must have played. If any institute acquires a plot of land, the acquisition process takes place based on personal relations rather than on qualification and rules. Due to this lack of cooperation, these institutions will remain weak as they are, and the hopes of improvement of quality will remain a dream.

Seventeenth: No ground for sound competition: The competition among institutions of higher education and universities especially among private institutions of higher education is only in the number of students and earning money. Hence, those students too do not get flunks who by the very nature do not have the ability to pursue higher education. The competition needs to be in providing quality education. The government ought to have motivated the institutions that have provided good services and penalized those that have performed unsatisfactorily. This would have paved the way for sound competition and would have led to improvement in the quality of education. Unfortunately, no standards are regarded and good and bad, successful and unsuccessful are treated likewise.

Eighteenth: Lack of effective management at Ministerial level: The large number of institutions of higher education especially private institutions require an active and capable administration so that to address the issues and problems faced by these institutions. However, the reality is not satisfactory. The Ministry has failed due to lack of necessary personnel, expertise and strategy to establish such an administration. Unless this problem is addressed, we will remain grappled with the problem of low quality.

Nineteenth: Obstacles to affiliation with foreign universities: One of the measures that can play a constructive role in improving the quality of institutions of higher education is making affiliation of local institutions with foreign universities as any institute that intends to be affiliated with foreign universities will necessarily implement their academic standards, rules and regulations. Yet, instead of encouraging,

this is discouraged and obstacles are created to affiliation. This is a negative stance and prevents the quality from improving.

Twentieth: The unworkable system of promotions: It is a fact that quality of education is directly related to quality of teachers and professors. If teachers are capable in terms of educational quality and skills and are equipped with the spirit of patriotism, this will naturally affect positively the quality of students and education. Conversely, if instructors remain in the current condition, the problem of quality will be further complicated. The quality of instructors depends on the system of appointment and promotion. Therefore, the system of promotions should be reformed and teachers and professors of private institutions shall also be included in this system. Anyone who gets a promotion shall be required to attend a number of sessions and trainings. No teacher shall be allowed to get promotions with just holding a bachelor degree. Master's degree holders shall be considered qualified only for a few ranks of promotion. PhD degree shall be set as a prerequisite for rank of Pohandoi i.e. assistant professor and beyond.

Twenty-first: Absence of a quality assurance bureau at national level: In today's world, all countries focus more on quality besides quantity. Each country has a quality assurance cell at national level to ensure the quality of education. We, in Afghanistan, are in intense need of establishing such a body to guarantee the quality of education.

Twenty-second: Lack of patriotic and Islamic spirit: A general lack of Islamic and patriotic sense in the nation has also had impact on quality of education. This is when someone is assigned to a duty (whether it is administrative, academic or any other duty), it is not taken seriously. Importance is given to personal, not public, interests. If things go wrong, they do not care. If a fault is committed in their presence, they do not play a role in preventing it. This is why we are heading towards destruction in all fields of life.

These were some of the causes that came to my mind as a result of my own experience and interaction with institutions of higher education. Nevertheless, as it is a national problem-a matter of concern for the future of the whole nation- the Ministry of Higher Education should take it seriously and shall conduct different seminars for addressing this issue. Experts from throughout the country shall be invited to such seminars and a national strategy shall be developed in which way-out from this destructive issue is specified. The strategy shall then be implemented with full sincerity and with a spirit of patriotism.

Research and the Institutions of Higher Education and Universities :

If we expect the institutions of higher education to play an effective role in advancement of the society, they shall not remain apart from the society and shall be connected with it. These institutions shall have difference with high schools and colleges. Besides being centers of teaching and instruction, they shall turn into factories of producing knowledge and thought. The standard and credible institutions shall be promoted to offer Master's and PhD programs so that to pave the way for producing research papers to solve the problems faced by the society in academic field; guide the society in social fields; and provide authoritative source for the society. This is only possible through conducting live and deep researches that are related with problems of the society.

These institutions shall also turn into centers of producing knowledge and thought for instructors. The institutions of higher education shall not play just a role of lecture halls for students. Rather, they shall pave the way for raising the educational level of the instructors themselves. Here too the instructor shall contribute to academic advancement of society. They shall analyze the practical issues faced by the society and shall recommend solutions for these issues. The other strata of society shall then translate these recommendations into action i.e. the research shall not turn into piles of papers in libraries but shall find its way to practice. The

Ministry of Higher Education and other relevant bodies shall take into account the following suggestions:

First: The institutions that do not offer masters and PhD programs are not institutions of higher education. Therefore, it is necessary that a number of public and private institutions be asked to prepare for launching masters and PhD programs in accordance with precise academic standards. Such institutions shall then be closely monitored to avoid grappling with the quality problems that are faced by almost all of the institutions at bachelor level. In this way, the chain of production of knowledge and thought will come into being and will result in the development of the society.

Second: Try to persuade teachers and professors to write research papers: Quite opposite the tradition in Afghanistan, in other countries promotions are not awarded for writing books. Rather, writing precise research papers is a prerequisite for any promotion. The promotions system of Afghanistan needs to be reformed. The system shall be connected with papers that are written independently and published in specialized national and international refereed journals. Most of the restrictions imposed currently on research (including obtaining a number of senseless forewords which are written without any academic standards) and are to a greater extent of administrative nature hinder the research process and shall therefore be changed.

Third: Registration and evaluation of refereed journals: It is necessary that the Ministry of Higher Education establish a system for launching and evaluating refereed journals. Such journals shall cover all fields of study including literary, social, Islamic, and scientific fields. Afterwards, academic standards shall be set for every category. All the journals shall be evaluated at the end of the year using the preset criteria. Any journal that is proved outstanding and best shall receive encouraging assistance from the Ministry. Moreover, publishing different specialized journals and the quality of the works published in such journals shall be

deemed as one of major standards for evaluating institutions of higher education so that to encourage academic research.

Fourth: Building necessary infrastructure for scientific research: The Ministry of Higher Education shall provide infrastructural facilities for scientific research. As part of this, the Ministry shall help universities and institutions of higher education. The government shall establish well-equipped libraries and shall pave the way for providing researchers with pro bono access to online and digital libraries and info shops.

Fifth: Motivation of researchers: In order to motivate the outstanding individual researchers, the Ministry of Higher Education shall financially sponsor real academic research. Researchers shall be given a incentives for each paper that is published in international level scientific journals and the current national refereed journals. Such amount shall vary according to the rank and standard of the publishing journal.

Sixth: Promotion of critical thought among academics: It is necessary that we promote productive and reformative critical thought among the academic fraternity. This is possible in such a way that only those works be given the opportunity to be published in the proposed refereed magazines that are innovative and contain new academic contents. The contents of these magazines shall then undergo criticism so that to create an academic critical spirit in the society and to avoid the mimic acceptance of any work without vetting it by highly scientific process. At least one paper shall be preconditioned for higher ranks of promotion to be of critical nature. In this way, we can promote critical and productive thinking in the society and will be able to create an academic and scientific atmosphere and contribute to the advancement of our nation.

Seventh: It is a matter of fact that such actions cannot be taken into consideration without immense financial support. Therefore, there is need for a large budget to be allocated to education and scientific research. Developed and developing countries give a great deal of importance to

scientific research and spend immense amount of money and resources on research. This information is widely available to all and there is no need to cite it here. As an example, only Israeli regime spent 9 billion USD in 2008 on scientific research not taking into account the regime's spending on military research i.e. the regime spends 30% of its governmental budget on scientific research. The spending of other developed countries on scientific research is apparent to all. This is why scholars and researchers are heading to developed countries and they exploit their potential.

If we too did so, we would have led our society towards progress otherwise we will live in the abyss of backwardness and will not be able to get ourselves out of it.

Hereby, we invite the readers of Salam Research Journal to criticize its articles and share their comments and remarks with us. We will publish your scientific critical reviews in this magazine and will provide opportunity of explanation to researchers so that to play a role in creating an academic atmosphere.

In this Issue of Salam Research Journal

This issue of Salam Research Journal contains five different articles prepared by different scholars on issues and topics of the day which are summarized as below:

The first research paper **(Mental Health in Afghanistan: A brief paper)** written by Dr.Faryad Hussain, Assistant Professor at International University of Malaysia, discusses the mental health issue of people of Afghanistan concluding that the services provided are insufficient and almost absent compared to the extent of the problem.

The second research paper **(The Importance of Sunnah in Interpretation of Quran and Legislation)** written by Dr.Abdul Qudus Raji, Assistant Professor at Faculty of Shariah of Kabul University,

discusses an important theme i.e. the interpretation of Quran is impossible without referring to Sunnah and that Muslims are in need of Sunnah in interpretation of Quran in all times. Besides this, the writer concludes that Sunnah is not only a reference for interpretation of Quran but also an independent source of Islamic tenets i.e. the Sunnah contains such precepts that are not mentioned in Quran and hence, it is an independent revelation as well.

The third research paper **(The Global Vision, Historical Background and Impacts of Western Civilization)** written by Dr.Misbahullah Abdul Baqi, Associate Professor at Shariah and Law Faculty of SHEI and editor in chief of Salam Research Journal, discusses the reality, historical background, fundamental elements and impacts of Western Civilization on Muslim societies. Taking into account the policy of the Magazine, the research paper will be published in two parts beginning from the current issue.

The fourth paper **(The Meaning of Tajdeed)** written by Dr.Abdul Baqi Amin, Associate Professor and head of Justice & Prosecution Dept of Faculty of Law and Political Sciences of SHEI, discusses a very important issue of today i.e. the correct and real concept of Tajdeed. Often, people use this term for concepts that are irrelevant with Tajdeed and are obvious distortion of Islam.

The fifth paper **(The Importance of Sanad and Isnaad in Islam)**; written by Professor Dr.Mohammad Ismail Labib Balkhi, (vice president (academics) of Salam Higher Education Institution) this research paper discusses the meaning of Sanad and Isnaad, its importance in Islam and its historical background.

We are supplicating to Allah Almighty to render this issue of Salam Magazine a means for creating an academic atmosphere in Afghanistan.

❋ ❋ ❋

Mental Health in Afghanistan

By: Dr. Feryad Husain
Assistant professor department of Psychology
International Islamic University Malaysia
Malaysia - Kualalambor

The experience of daily life for the people of Afghanistan whilst living with over two decades of war is well established. The literature is rife with stories of war, occupation, poverty and social decline. The financial and practical aid, though clearly necessary, appears to have had little bearing on the daily lives of a people who are struggling to come to terms with a new identity, whilst managing tumultuous change. Against this backdrop of continual re-development, whilst resilience amongst the Afghani population is high, the on-going crisis has been fuelled by the emergence of ensuing health problems.

A report by the Afghanistan Research and Evaluation Unit 2002 (AREU) emphasised the need for mental health services whilst simultaneously acknowledging that there was little / no development of actual clinical services. The picture unfortunately remains the same in 2011. What little resources are available are used to prioritise physical health emergencies in a setting where the daily causalities of war are ever present. Therefore, currently there are no clinical services in operation to offer psychological support to individuals suffering from mental health problems of any form. This, in turn, has self-evident effects on the contribution those individuals can make to themselves, their families and society at large. The communities are stuck in a viscous cycle ; individuals are unable to progress and develop their communities as they themselves are in need of help (either for themselves or some alleviation of their daily domestic responsibilities) from the very communities they aim to help. Given the current political climate this will inevitably have a deteriorating effect at a national level

and progress will necessarily be limited in all aspects of society, stunting development as a whole and increasing reliance and so influence on/by external sources. This in turn will only add to further deterioration of mental health since it is widely known that environmental factors are stressors to psychological problems. It seems then that in current day Afghanistan, mental health is a problem for everyone.

Turning then to specific statistics, although the literature is scarce, the latest World Health Organisation report **DATE**: revealed that mental health is now seen as the main health problem in the country. The reported prevalence rates vary, from the WHO (DATE) reporting 60% to 81% (Park, 2002) and even 95 % (Shanley,2003) of the population suffering from some form of mental health problems. The cause appears to be directly related to two inter-related phenomena; post war trauma and the daily stressors of living in an environment of continual re-generation and re-development.

Clearly environmental factors can not be ignored in overcoming mental health problems, since they are often the trigger, particularly in diagnoses such as reactive depression and PTSD. Miller, K. et al,. (2008a) researched the relative contribution of daily stressors and war-related experiences to several mental health outcomes. They concluded that daily stressors accounted for a greater amount of variance in depression, anxiety, general distress, and functioning than war experiences. Daily stressors and war experiences contributed equally to levels of PTSD symptoms, with daily stressors moderating the relationship between war experiences and PTSD

Gender Differences

Research findings suggest that women appear to be suffering from mental health problems to a greater extent as compared to men (Miller et al, 2008a, Cardozo , 2005. Rasekh et al ,1998). Miller et al (2008a), in exploring mental health amongst Afghans in general found that men

experienced moderate levels of distress as compared to women. Cardozo et al (2005) reinforced these findings, reporting that figures for females and males in Afghanistan with mental health problems were 73% (f) and 59% (m) depression , 84% and 59% anxiety, 48% and 32% PTSD. Their research concluded that overall there was lower mental health status as well as lower social functioning in women as compared to men. Rasekh, et al, (1998) in exploring mental health issues in a sample of 160 Afghani women (80 refugees /80 resident in Kabul) alos concluded that the majority of women reported poor mental and physical health status, with 97% depression, 86% from anxiety and 42 % from PTSD. Razekh et al (1998) suggest that the lack of education, poor or no access to health services and lack of freedom of movement has compounded the problem for women since they are arguably more exposed to these factors in post - war Afghanistan, where gender issues is a on-going battle and women feel their rights are being stifled under various regimes.

Strategic considerations

Whilst as Miller (2008a) states, the role of having strong faith in Islam itself has enabled the people of Afghanistan to maintain some form of psychological order, additional practical steps need to be taken to alleviate on-going distress. As mentioned above, trauma does not simply end with the event and such social and political upheaval has consequences. The implications of this situation are poignantly summarised by a question posed by Azmi (2004); How can a country rebuild itself when its citizens are in need of rebuilding themselves first? The current resources to deal with the scale of this problem are nominal, with one mental heath hospital for the whole country with only 50 beds and 2 qualified Clinical Psychologists. In countries where mental health services are well resources, staff teams may often work closely with families to support patients at home, as Menneschmidt (2005) stated that no such support can be found in Afghanistan, where the care-givers

themselves are often exposed to the same difficulties as the patients. Evidently, the impact of the current environment in Afghanistan holds both personal and collective loss, where pre-war issues are compounded by post-war phenomenon; the management of which is precarious to say the least.

A timely strategy is now needed to avoid an impending tragedy. The prevention of illness is becoming all too necessary. A strategic psychological intervention plan at this point would hopefully avoid/ prevent exacerbation of difficulty and its effects on individual and societal, social and economic responsibilities but will also be extremely cost effective given the limited resources. This in turn would reduce the increased chances of hospitalisation for patients as well as the ensuing drain on individual / governments resources.

The responsibility in such situations has of course traditionally been shared by the international community. This case is no different. Dittman (2003) suggests that in addition to the need for financial donors and health care planning, there is an urgent need to re-establish mental health services since there remains no structure for social support due to the on-going shortage of facilities. Further, as Park (2002) states there is a responsibility upon professionals and co-operation is needed by a range of agencies in re-building resources, training and supervision. This refers equally to the academic side of psychology as well as clinical services since their relationship is inter-dependant.

Establishing and implementing the academic /clinical link.

The current stagnation of clinical services is directly related to the under-pinning lack of available man-power within Afghanistan itself, which in turn is related to the lack of relevant curriculum development. Therefore, whilst it is abundantly clear that there is of course a benefit to

external agencies offering input in to academic development of curriculum, the ongoing, financial implications of paying external agencies coupled with the negative security images portrayed by media outside the country make it difficult for input to be readily offered. Both factors are of course, having a wearing effect on draining resources and morale. Further, the input offered may also mean that working clinical models are not developed specifically for the Afghani population but are simply imported from aboard (without consideration to cultural and religious relevance) for ease and speedy implementation. Significantly, research has repeatedly concluded that any future psychological interventions and training should necessarily be developed from within a culture-specific context, sensitive to the needs of this community (Miller et al,. 2008b). This has been repeatedly borne out in cross cultural research and applies to all individuals in spite of the fact that the person may be native or a migrant to their host nation, as is cited in Hussain and Cochrane, 2004, Hussain and Cochrane , 2003, Hussain and Cochrane , 2002, Greenwood, Hussain and Burns, 2000 amongst others. Whilst attempts are being made to develop a culturally-sensitive model by Afghani academics, the reliance on external manpower/ support for implementation means their efforts are repeatedly hindered by the contradictions and dilemmas arising from a clash of ideologies, resulting in a repeated failure to progress. Hence, the most long term and effective model would be one of self- sufficiency.

Central to progress is the need for the members of the Afghani population to show their commitment to progress and development of the country. In essence, this means utilising available resources to train individuals who would be capable of inputting in to the wider training scheme once they themselves have completed their training – at home or abroad. This independence would allow for a culturally and religiously sensitive model of training as well as enable the direct delivery of a clinical service relevant for a population attempting to manage continual change where the power comes from within the people themselves.

Conclusion

The effects of on –going conflict and war have had a serious effect on the levels of mental illness within Afghanistan. Whilst the general prevalence is high, gender differences indicate that the problems for women are more acute than for men. Whilst the extent of the problem has been acknowledged at a national level, there has been no development in providing actual services. In order to offer the most effective service, it is important to be mindful of cultural and religious factors when developing any plan, if mental health services are to successfully meet the needs of the host communities.

References

- Amin Azmi (2004) The mental health crisis in Afghanistan Afghan magazine. 14.
- Cardozo,BL., Gotway, CA., Gerber ML (2005) Mental health of women in post-war Afghanistan: report from the centre for disease control Journal of women's health. 14,4,285.
- Hussain, F.A. And Cochrane, R. (2004) Depression in South Asian women living in the U.K. A review of literature. Transcultural Psychiatry (Canada) Vol 41 : 2 pp 253 – 270
- Hussain, F.A. And Cochrane, R. (2003) Living with depression : Coping strategies in South Asian women with depression. Mental Health, Religion and Culture (UK). 6 :1 pp 21 – 44.
- Hussain, F.A. And Cochrane, R. (2002) Depression in South Asian women ; Causes and Cures Mental Health, Religion and Culture (UK) 5:3 pp285-311.
- Greenwood, P., Hussain, F.A. And Burns, T. (2000) Asian in - patients and carer views of local mental health services. Journal of Mental Health (UK). 9 : 4 pp 397 – 408.
- Dittman, M. (2004) Rebuilding mental health in Afghanistan American psychological association online. 35, 11, 34.
- Katrin Eun Myo Park (2002) The mental health dimension. The UN Chronicle,1, 14.
- Sybille Menneschnidt (2005) Recovery from traumatic events; Psychosocial interventions for women in Afghanistan. Conference presentation, Afghanistan.

- Miller, K., Kulkarni, M., Omidian, P., & Yaqubi, A. (2008a) The validity and clinical utility of Post-traumatic Stress Disorder in Afghanistan. Paper currently under review.
- Miller, K., Omidian, P., Yzqubi, A., Daudzai, H., Nasiri, M., Bakhtyari, M.B., Quraishi, N., Usmankhil, S., & Sultani, Z. (2008b) Daily stressors, war experiences, and mental health in Afghanistan. Paper currently under review.
- Rasekh, z. Bauer, HM Manos, MM. Ianopino, V.(1998) Women's health and human rights in Afghanistan. JAMA Publication Aug 5, 280,5, p449-55.
- Taylor, S.E. & Aspinwall, L.G. (1990) Psychological aspects of chronic illness. In G.R. Vanderboss 7 P.T. Costa, Jr (Eds), Psychological aspects of serious illness. Washington, DC: American Psychological Association.
- Waldman, R and Hanif .H. R(May / June 2002) The Public Health System in Afghanistan. Afghanistan Research and Evaluation Unit.
- Zoeba Shorish Shanley. Health crisis in Afghanistan Congressional briefing; 3 March, 2003.

❋ ❋ ❋

Abstracts

♦ Mental health in Afghanistan

By: Dr. Feryad Husain

Whilst the war in Afghanistan continues, there has been an obvious challenge to the acute medical services to necessarily priorities the demands of on-going illness and injury. In focusing on this, little attention has been given to the effects of the war on mental health. This brief paper aims to highlight the extent of mental illness in Afghanistan, identifying the most common problems and makes reference to strategic considerations for developing services.

♦ Importance of Hadith in the interpretation of the Holy Qur'an & Legislation.

By: Dr. Abdul Quddus

This paper deals with the issue of the importance of Hadith in the interpretation of the Qur’an. Almighty Allah charged the Prophet (blessing and peace be on him) with the responsibility of interpretation of the Qur’an in addition to the responsibility of communicating the message of Allah to His creation. The interpretation of the Qur’an means to clarify its injunctions, which in turn, is a basic need of the Muslims. Therefore, they are in need to know the Qur’anic interpretations proclaimed by the Prophet (blessing and peace be on him).

The Prophet (blessing and peace be on him) explained the Qur’an, recorded in the Hadith, in all its respects such as, Clarifying the Unclear (Bayan al-Mujmal), Limiting the Absolute (Taqyid al-Mutlaq), Explaining the Vague (Tawdih al-Mubham), Specifying the Unspecified (Takhsis al-‘Aam), Removing the Illusion and Confusion (Izalat al-

Wahm wa ’l-Ishkal), and Determining the Abrogating and the Abrogated (Tahdid al-Nasikh wa ’l-Mansukh).

Explanation of the Qur’an depends on the Prophetic interpretation to the extent that without turning to the Prophetic interpretation of the Qur’an, it is impossible for a Muslim to know the details of the Pillars of Islam enjoined by the Qur’an, such as the Prayers, Almsgiving, Pilgrimage, fasting, and others.

The Hadith besides being the interpreter of the Qur’an is an independent source of legislation as well, as it is the second form of revelation from Allah to the Prophet (blessing and peace be on him). Therefore, Halal and Haram proclaimed in the Hadith are based on the divine revelation and are from Almighty Allah.

♦ Intellectual and historical background of Western civilization and its impacts.

By: Dr. Misbahullah Abdulbaqi

This paper deals with the historical and intellectual background of Western civilization and studies the circumstances in which Western civilization came to being. It argues that Western civilization originated as a reaction to tyranny of the Christian religious authorities who had a complete control over Europe in the Middle Ages. The paper further argues that the Christianity as practiced in the Middle Ages and to-date is Pauline Christianity founded by St. Paul and others which was later further amended by the Church authorities. It is not exactly the same religion which was revealed upon the Prophet Jesus (peace be on him), who according to the Qur’an, like all other Prophets of Allah (peace be on them) invited people to Islam.

The paper further argues that the Pauline Christianity’s dogmas and worldview were not based on revelation (Wahi) but on the visions, opinions and ideas of Christian Fathers, which due to a number of reasons could not keep pace with the intellectual and scientific progress.

The philosophico-scientific ideas on basis of which scientific inventions were popping up contradicted the prevailing Christian dogmas and worldview. Church authorities instead of reviewing their positions in the light of new discoveries asked the scientists to give up their findings. And when the intellectuals and scientists opted to reject submission to its demands the Church opted to muzzle the minds of people, tyrannize the scientists and philosophers using all kinds of abuses, oppression and atrocities, exceeding all limits by sending people to gallows and even putting them to stakes. Europeans in the face this tyranny bitterly revolted not only against the tyrant Church authorities but also against the religion as a whole. This paved the way for Europe to fall in the swampy of atheistic secularism.

♦ The Concept of Renewal in the Islamic Paradigm

By: Dr. Abdul Baqi Abdul kabeer

This paper delves into the concept of renewal in the Islamic paradigm. The paper starts out with unraveling the linguistic meaning and definition of the word "renewal" fro the corpus Arabic lexicons. Then it turns its focus to investigate the meanings of this term from the various contexts in which it occurs in the Qur’an and Sunnah. Based on these meanings, the author tries to determine the specialized meaning of this term. The paper further delves into determining characteristics of the term renewal from an Islamic perspective, and stresses that these characteristics must be taken into account in configuration of the concept of renewal.

The paper further quotes the opinions of classical and contemporary Muslim scholars regarding the definition of renewal. Finally, in light of those opinions, the author specifies the areas of renewal in Islam, supporting his viewpoint with the decisions of recent academic conferences held on the issue besides statements of contemporary Muslim scholars.

♦ Importance of the Chain of Authority and Ascertaining the Authority in Islam

By: Dr. Muhammad Ismaa'il Labib Balkhi

This paper deals with the importance of the Chain of Authority (Sanad) and Ascertaining the Authority (Isnad) in Islam. The paper begins with specifying the linguistic meanings of the words Sanad and Isnad. Then explains their terminological meanings and determines the difference between the two terms Sanad and Isnad.

The paper then explains the importance of Sanad and Isnad in Islamic milieu in the light of the views of the Muslim scholars. The paper also presents the historical background of Isnad in the tradition of Islamic learning. It describes that Isnad has passed through several stages including the stage of requiring the narrators to mention their chain of authority and then the stage of narrators' necessary practice to mention their chain of authority, citing examples for each of these stages. The paper finally contends that the Sanad and Isnad, is a specialty and distinction of the Muslim Ummah.

❋ ❋ ❋